

ลัทธิปฏิฐานสำหรับทุกคน

นาย เกษม บุญคุ้ม

จาก

ถวายเรื่องสมุด ร.จ.ร.

พระลัทธิปฏิฐานลัทธิ

วัดมหาธาตุ

ตำราพระกัมมัฏฐานจากพระโอรส
พระลัทธิมาลัทธิพุทธเจ้า

และ

อธิบายความพระลัทธิปฏิฐานลัทธิ

แปลจาก

คัมภีร์ปัญญาลัทธิ

ฉนิต อยู่โพธิ์

แปลและเรียบเรียง

พระราชวิสุทธิโมลี

เจ้าอาวาสวัดหัวลำโพง

โปรดให้พิมพ์เป็นธรรมบูชา

ในวันอดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ

เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีเถาะ ตรงกับวันที่ ๑๐ สิงหาคม

๒๕๑๘

ในนามบุญนิธิพุทธจักร

เลขที่ ๐๐๐-๑๑๙๐

เลขที่ ๒๙๔.๖๕ ๕ ๒๖๒ ๙ ๒๕๑๘

๒ ก.ค. ๒๕๔๓

สถิติพื้นฐานสำหรับทุกคน

พิมพ์ครั้งแรก

กรกฎาคม ๒๕๑๘

จำนวน ๒,๐๐๐ ฉบับ

หนังสือที่โยคี ผู้ปฏิบัติ ควรอ่านประกอบกันคือ:—

๑. สถิติพื้นฐานสำหรับทุกคน
๒. วิปัสสนาธิปไตย และ
๓. วิสุทธิญาณสภา

คำอนุโมทนา

เนื่องในงานวันอดีตเจ้าอาวาส ของวัดมหาธาตุฯ ครึ่งนี้ พระราชวิสุทธิโมลี เจ้าอาวาสวัดหัวลำโพง ซึ่งเป็นกษัตริย์มหาธาตุ ได้จัดพิมพ์หนังสือ “สติปัฏฐานสำหรับทุกคน” ซึ่งนายธนิต อยู่โพธิ์ ปรีชญธรรม ๙ ประโยค สำนักวัดมหาธาตุฯ ได้อุทิศสละแปล พระสติปัฏฐานสูตร พร้อมทั้งอรรถกถา และเรียบเรียงข้อความประกอบ ให้พอที่ผู้สนใจในธรรม จะอ่านและศึกษาทำความเข้าใจได้โดยง่าย มามอบให้เพื่อแจกเป็นธรรมบูชาบรรณาการแก่ท่านผู้มาร่วมงาน ทั้งนี้ โดยตั้ง กัลยาณจิตอุทิศส่วนกุศลถวาย เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เขมจารี มหาเถระ พระอุปัชฌายะของตน และอดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุองค์อื่น ๆ และเพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรม ตลอดจนผู้อ่านผู้ฟัง โดยทั่วกัน

ข้าพเจ้าขอนุโมทนาในกุศลเจตนาของท่านทั้งสองเป็นอย่างยิ่ง และหวังว่า ท่านอดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุทุกองค์ เมื่อได้ทราบโดยญาณ วิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว คงจะอนุโมทนา และโดยเฉพาะเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ ซึ่งขณะยังทรงชีพอยู่เป็นผู้นิยมเลื่อมใสใน พระสติปัฏฐานสูตรเป็นอันมาก คงจะชื่นชมอนุโมทนาสาธุการในมหากุศล ๕ เป็นแน่แท้.

พ.อ. ธรรมวิจิตร

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

๑๐ สิงหาคม ๒๕๑๘

(พระธรรมรัตนกร)

เจ้าอาวาส

ของกราบลงแทบเท้า อภิกขุ
หนังสือ "ลัทธิปฏิฐานเล่าหรับทุกคน" สี่

กล่าวเป็นกิจของบุรุษชาวพุทธ

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เพนจาภิรมหาเถระ)

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

พระอุปัชฌาย์ และ พระประมาจารย์

ผู้ทรงพระคุณเป็นล้นฟ้า

หน้า

ผู้จัดพิมพ์ และ ผู้แปลและเรียบเรียง

Mr. ธีรวิมล ธีรวิมล

ดร. ธีรวิมล

ธีรวิมล

คำปรารภ

เมื่อปีกลายนี้ ข้าพเจ้าได้พบและสนทนากับคุณธนิต อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร ในฐานะที่เคยศึกษาเล่าเรียนมาด้วยกัน ได้ทราบว่ากำลังแปลและเรียบเรียงคำบรรยายความแห่งพระสติปัญญาสูตรอรรถ เห็นว่าเป็นเรื่องเหมาะแก่สมัยที่ขณะนี้มีสำนักวิปัสสนากัมมัฏฐานแพร่หลายอยู่ในประเทศไทยหลายแห่ง และในต่างประเทศหลายประเทศ แต่ละสำนักก็ใช้หลักสติปัญญา ซึ่งมีผู้เข้าศึกษาและอยู่ปฏิบัติเป็นจำนวนมาก ทำให้ข้าพเจ้าพอใจ จึงขอร้องให้แปลและเรียบเรียงเสียให้จบ หากมีกำลังและโอกาสอันควร จะจัดพิมพ์เป็นธรรมวิทยาทานได้ก็จะดำเนินการต่อไป ซึ่งเป็นความเห็นตรงกัน และปรากฏว่าท่านผู้แปลและเรียบเรียงเกิดศรัทธาและอุตสาหะแปลและเรียบเรียงจนจบ แล้วนำต้นฉบับมามอบให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าอ่านตลอดจนจบ เกิดปสาทศรัทธาถึงขนาดตกงใจว่าจะจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมวิทยาทานตามที่มุ่งหมายไว้ เพราะได้พิจารณาเห็นว่าผู้แปลและผู้เรียงได้ค้นคว้ารวบรวมหลักฐานที่ต่าง ๆ นำมาประมวลกล่าวไว้โดยละเอียดพิสดาร เข้าใจง่าย พร้อมด้วยนำเอาอานิสงส์มากล่าวไว้อย่างแจ่มแจ้งกว้างขวาง ขวนให้ผู้อ่านเกิดความเลื่อมใสศรัทธาอุตสาหะในการศึกษาและปฏิบัติเจริญกัมมัฏฐาน อันเป็นทางเอก อาจแห่งตลอดญาณวิเศษได้บรรลุมรรคผลนิพพานตามพระพุทธรประสงค์ ข้าพเจ้าจึงขออนุญาตจัดพิมพ์และขอความกรุณาให้ผู้แปลและเรียบเรียงช่วยเป็นธุระในการตรวจและจัดพิมพ์ด้วย นับเป็นกุศลอย่างสูงที่อดีตอธิบดีได้จัดการให้เสร็จเรียบร้อยทุกประการ ขอขอบคุณมาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

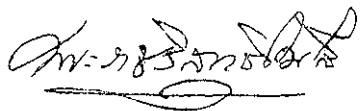
การทํานานี้ชื่อ “สติปัญญาสำหรับทุกคน” มาจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานวันอดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

เนื่องด้วยข้าพเจ้าได้เข้าอยู่อาศัยศึกษาเล่าเรียน ในสำนักวัด
มหาธาตุ มาตั้งแต่เยาว์อายุ ๑๕ ปี โดยบรรพชาเป็นสามเณร
และต่อมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุ อยู่ในวัดมหาธาตุ โดยเจ้า
ประคุณสมเด็จพรวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) เป็นพระอุปัช
ฌายะทั้งสองกาล และที่ได้มาอยู่สำนักวัดหัวลำโพงตลอดมา
จนบัดนี้ ก็ด้วยความเมตตาและความเห็นชอบของพระเดช
พระคุณท่าน บัดนี้พระเดชพระคุณท่านได้ล่วงลับไปแล้ว ไม่
มีโอกาสนับถือพระคุณท่านด้วยการปฏิบัติบำรู้อย่างไรได้
เห็นว่าหนังสือสติปัญญาอัน มีคุณค่ามหาศาล เป็นที่พอใจ
ของข้าพเจ้าอย่างยิ่ง เหมาะแก่การจัดพิมพ์ขึ้นเป็น ธรรม
วิทยาทาน อุทิศส่วนกุศลเทิดทูนถวายบูชาอุปการคุณอันล้น
พ้นของเจ้าประคุณสมเด็จพรอุปัชฌายะของข้าพเจ้า และ
เพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ตลอด
ผู้อ่านผู้ฟังโดยทั่วกัน

ข้าพเจ้าจึงขอให้จัดพิมพ์ขึ้นในนาม “บุญนิธิพุทธจักร” โดยตั้งจิต
อธิษฐาน ขอให้ผลทุกประการที่เกิดจากหนังสือนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมบูชา
ถวายเป็นปฏิการะสนองพระคุณแด่เจ้าประคุณสมเด็จพรอุปัชฌายะของ
ข้าพเจ้า และอดีตเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุทุก ๆ องค์ และขอให้สำเร็จ
ประโยชน์และอันสืบส่งแก่ผู้ศึกษาและผู้ปฏิบัติ ตลอดผู้อ่านผู้ฟังตามควร
แก่อุปนิสัยทั่วกันทุกท่าน เทอญ.

วัดหัวลำโพง บางรัก กรุงเทพฯ

๒๓ กรกฎาคม ๒๕๑๔

(พระราชาธิสัทธิโมลี)

คำนำ

สติปัฏฐาน เป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา ที่
สาธุชนผู้ใฝ่ใจในทางธรรม จะพึงน้อมนำเอามาใช้แก่ชีวิตประจำวัน
ของตนได้เป็นอย่างดี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสสติปัฏฐาน
ไว้ในโอกาสต่างๆ และทรงตรัสพระสติปัฏฐานสูตรขึ้นไว้ ใน
โอกาสที่เสด็จไปยังกุรุชนบท และประทับอยู่ในถิ่นของหมู่ชนชาว
กุรุ บรรดาท่านวิปัสสนาจารย์และโยคีทั้งหลายนับถือกันว่า สติ-
ปัฏฐานสูตร เป็นตำราพระกัมมัฏฐานที่เป็นหลักในการปฏิบัติ
วิปัสสนาเป็นอย่างดี จึงปรากฏว่ามีผู้ใฝ่ใจในสติปัฏฐานตลอดมา
ดังได้กล่าวถึงไว้ข้างแล้วในตอนต้นของหนังสือเล่มนี้

ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ณ สำนักวิปัสสนา “วิเวก
อาศรม” ตำบลบ้านสวน จังหวัดชลบุรี ในความควบคุมสั่ง
สอนของท่านวิปัสสนาจารย์ พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ นั้น ท่าน
วิปัสสนาจารย์ได้เมตตาแนะนำหลักปฏิบัติ ตามพระสติปัฏฐานสูตร
มาแนะนำพร่ำสอนแก่บรรดาโยคี ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ตลอด
มา และถึเป็นในฤดูกาลเข้าพรรษา ทุกปี ตลอดไตรมาส ท่าน
วิปัสสนาจารย์ก็โปรดเมตตาแนะนำข้อธรรมตามหลักสติปัฏฐาน มา
แสดงบรรยายแก่บรรดาโยคีผู้ปฏิบัติ ซึ่งในบางปี และบางวัน ก็
มีสาธุชนคนภายนอกมาร่วมฟังธรรมด้วย ณ ศาลาโบสถ์น้ำ
ในบริเวณวิเวกอาศรม ทุกวันธรรมสวนะ (๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ หรือ
๑๔ ค่ำ) ครึ่งละ ๑ ชั่วโมง ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐ น. ถึง ๑๐.๐๐ น.

หรือบางวันก็เกินเวลากว่านั้น โดยท่านอาจารย์ได้ยกเอาบาลีพระ
สูตรตามหมวดนั้น ๆ ขึ้นมาแสดง และนำเอาคำภาษาบาลีจาก
คัมภีรอรรรถกถาและฎีกามากล่าวขยายความ แล้วแปลบรรยายเป็น
ภาษาไทยอย่างกว้างขวาง ทั้งกล่าวเน้นหลักทางปฏิบัติเพื่อให้เห็น
ชัดเป็นข้อ ๆ ช่วยให้โยคีผู้ปฏิบัติเข้าใจความหมายตามหลักสตี-
ปัญฐานหมวดนั้น ๆ เป็นประโยชน์ในทางปฏิบัติแก่ผู้ฟัง และได้
เรียนรู้ทั้งทางปริยัติและปฏิบัติไปพร้อมกัน นับว่าเป็น ธรรมสวณะ
สัปปายะ คือ การฟังธรรมเป็นที่สบาย แก่บรรดาโยคีและ
สาธุชนผู้ใฝ่ใจในทางธรรมเป็นอย่างยิ่ง

แต่การแสดงธรรมเทศนาเรื่องสติปัญฐาน ตามที่ท่าน
วิปัสสนาจารย์โปรดแสดงภายในพรรษานั้น ๆ เดือนหนึ่ง ๆ ก็ได้
ฟังเพียง ๔ หรือ ๕ ครั้ง ตลอดไตรมาส (๓ เดือน) ท่านก็มี
โอกาสได้ฟัง รว ๑๒ ครั้ง ๑๓ ครั้ง ในบางปี ก็แสดงได้จบเพียง
หมวดธรรมในภยานุสัสนาสติปัญฐาน หรือไม่จบ ถ้าท่านแสดง
รวบรัดหน่อย ก็แสดงไปถึงเวทนานุสัสนาสติปัญฐาน ในพรรษา
ต่อมาท่านก็เริ่มแสดงต่อจากที่ค้างไว้ในพรรษา ก่อน แต่โยคีผู้เข้า
ไปอยู่ปฏิบัติใหม่ และสาธุชนที่เริ่มฟังเทศนาในพรรษานั้น ๆ ก็มี
ได้ฟังเทศนาตอนต้น ถ้าในปีต่อมา ท่านเริ่มแสดงตอนต้นใหม่
ก็ต้องแสดงค้างไว้เช่นปีก่อน เพราะฉะนั้น ในบางพรรษาพวกโยคี
ปรารถนาจะได้ฟังให้จบ ถึงกับอาราธนาขอให้ท่านวิปัสสนาจารย์
โปรดแสดงโดยขอให้ตลอดทั้ง ๔ อารมณ (คือ กาย เวทนา จิต
และธรรม) ตามที่มออยู่ในพระสติปัญฐานสูตร ท่านก็ยินดีอนุโลม

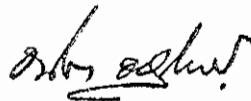
ตามความประสงค์ แต่การแสดงสติปัญญาทั้ง ๔ อารมณ์ตามข้อ
ธรรมในพระสูตรนั้นให้จบ ภายใน ๑ ชั่วโมง ก็จะเป็นการทรมาน
ท่านอาจารย์ผู้แสดงมากอยู่ เพราะเป็นการยากที่ท่านจะแสดงรวบ
รัดให้โยคีผู้ปฏิบัติและสาธุชนผู้สนใจใฝ่ธรรม เข้าใจแจ่มแจ้งได้
จึงเป็นเรื่องที่ทำให้โยคีและสาธุชนพากันคิดเสียดาบอยู่ ตลอดปี
แล้วปีเล่า ด้วยเหตุนี้ เมื่อข้าพเจ้ากลับมาอยู่บ้านแล้วก็ได้นำ
ถึงเรื่องนี้อยู่ จึงนำเอาบาลีพระสติปัญญาสูตรมาอ่านบ้าง นำเอา
คำแปลสำนวนต่างๆ สุดแต่จะหาได้ตามที่ท่านผู้รู้ได้แปลกันไว้มา
อ่านบ้าง และตรวจค้นเรื่องสติปัญญาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและ
คำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ บ้าง ในที่สุด ก็ได้ตกลงเลือก
แปลพระสติปัญญาสูตร จากบาลีในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปด-
ณาสก เป็นภาษาไทยชนใหม่ และแปลอรรถกถาอธิบายพระสูตร
นจากคัมภีร์อรรถกถา ขอ ปัญญสุตตี ออกเป็นภาษาไทยด้วย
และเพื่อให้ท่านผู้ปฏิบัติและสาธุชนผู้สนใจใคร่รู้ เกิดความรู้เป็น
พื้นฐานพอที่จะอ่านคำแปลพระสติปัญญาสูตร และอธิบายความ
ในคัมภีร์อรรถกถานั้นเข้าใจง่ายขึ้น จึงได้เรียบเรียงเรื่อง “สติปัญ-
ญาสำหรับทุกคน” ขึ้นไว้ ดังได้นำมารวมพิมพ์ไว้เป็นเบื้องต้น
และให้ชื่อรวมของหนังสือเล่มนี้ว่า “สติปัญญาสำหรับทุกคน”

เมื่อแปลและเรียบเรียงหนังสือ “สติปัญญาสำหรับทุกคน”
ขึ้นแล้ว ได้นำไปถวายท่านเจ้าคุณพระสุวิมลธรรมาจารย์ วัด
มหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎิ์ ขอความกรุณาให้ท่านช่วยค้นหาคำ

อาศตสถาน ตามที่กล่าวอ้างถึงในคัมภีร์ปณฺญาสูตฺตํ ตอนอธิบาย
ความในพระสติปัฏฐานสูตร ด้วยความเข้าใจของในพระคัมภีร์ ท่าน
ก็ยินดีค้นหาให้โดยตลอด ดังได้นำมาตีพิมพ์ลงไว้เป็นเชิงอรรถ
ในหน้านั้น ๆ จึงหวังว่า จะช่วยให้หนังสือเล่มนี้หลักฐานอัน
ทรงคุณค่ายิ่งขึ้น หลังจากนั้น ได้นำต้นฉบับอักษรพิมพ์ดีดไป
ถวายแด่ท่านวิปัสสนาจารย์ พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ท่านก็
โปรดเมตตาตรวจให้ แล้วท่านอาจารย์ได้แสดงความประสงค์ใคร่
จะให้จัดพิมพ์ขึ้นเผยแพร่ เพื่อประโยชน์แก่โยคีผู้ปฏิบัติและแก่
สาธุชนผู้ใฝ่ใจในทางธรรม โดยแพร่หลายสืบไป เมื่อผู้แปลและ
เรียบเรียงมีโอกาสดำเนินงานเรื่องธรรมะ กับท่านเจ้าคุณพระราช-
วิสุทธิโมลี เจ้าอาวาสวัดหัวลำโพง กรุงเทพมหานคร ถึงเรื่อง
สติปัฏฐาน จึงกราบเรียนเล่าเรื่องการแปลและเรียบเรียงเรื่อง “สติ-
ปัฏฐานสำหรับทุกคน” นี้ให้ทราบ ในฐานะที่เคยศึกษาร่วมสำนัก
กันมา ท่านเจ้าคุณจึงสนใจในสติปัฏฐานอยู่แล้ว และพิจารณา
เห็นเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง จึงโปรดสั่งให้เจ้าของและผู้จัดการ
โรงพิมพ์ประจวบรังสรรค์ รับต้นฉบับจากข้าพเจ้าไปจัดพิมพ์ขึ้นเป็น
ครั้งแรก เพื่อถวายเป็นธรรมบูชา อุทิศส่วนกุศลสนองปณฺฑิตการคุณ
แด่พระบูรพาจารย์ ซึ่งล่วงลับไปแล้ว เนื่องใน “วันอดีตเจ้าอาวาส
วัดมหาธาตุ” ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ นี้

ผู้แปลและเรียบเรียง ขอกราบถวายคารวะแด่ท่านวิปัสสนา-
จารย์ พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ที่โปรดเมตตาแสดงธรรม

บรรยายสติปัญญาอย่างกว้างขวาง ทั้งทางปริยัติและทางปฏิบัติ ให้
เข้าใจได้ทราบซึ้ง เป็นเหตุจูงใจให้ผู้แปลและเรียบเรียงจนจบ
พยายามแปลและเรียบเรียงหนังสือสอนคน ขอกราบขอบพระคุณ
ท่านเจ้าคุณพระสุวิมลธรรมาจารย์ ที่โปรดเมตตาค้นหาบาลีอาคต-
สถานมอบให้มา ดังได้ตีพิมพ์ลงไว้เป็นเชิงอรธในหนังสือเล่มนี้
ขอกราบถวายอนุโมทนาแด่ท่านเจ้าคุณพระราชวิสุทธิโมลี ที่จัด
พิมพ์พร้อมด้วยกุศลจริยาไวยารัมย์ โปรดให้จัดพิมพ์หนังสือ
“สติปัญญาสำหรับทุกคน” นี้ ขึ้นเผยแพร่เป็นธรรมวิद्याทาน
สาธารณกุศล ในพระบรมพุทธศาสนา ของจงเป็นพลว้บัจย้แก่การ
ปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่ธรรม สืบไปตลอดกาลนาน เทอญ

๒๑ กรกฎาคม ๒๕๑๘

บ้าน “โพธิ์นิมาน”

๙/๖๖ ซอยรวยลม ถนนพินุลสงคราม

กรุงเทพมหานคร

สารบัญ

เรื่อง

สติปัฏฐานสำหรับทุกคน

คำปรารภ	—ก—
คำนำ	—ค—
สติปัฏฐานสำหรับทุกคน	(๑)
ขอความเบื้องต้น	(๑)
พระสติปัฏฐานสูตร ตำราพระกัมมัฏฐาน	(๕)
กรุชนบทและประชาชนชาวกรุง	(๖)
แผนที่สังเขปอินเดีย สมัยพุทธกาล	(๘)
ฤดูกาลในอินเดีย	(๑๑)
พระสูตรที่ทรงตรัสในนิคมกัมมาศรัम्मะ	(๑๓)
ความนิยมนับถือพระสติปัฏฐานสูตร	(๑๔)
พระสติปัฏฐานสูตร ต่างสำนวน	(๑๙)
สติปัฏฐาน คืออะไร ?	(๒๑)
สติ	(๒๒)
แปลและอธิบายความ	(๒๒)
สติปัฏฐาน ๔	(๒๗)
บุคคล ๔ จำพวก	(๒๙)
วิปัสส ๔	(๓๐)
กัมมัฏฐาน ๒๑	(๓๒)
ผู้เจริญสติปัฏฐาน ต้องรักษาศีล	(๓๓)

ผู้เจริญสติปัฏฐานควรศึกษาเรื่องสติปัฏฐาน	(๓๔)
แนวทางปฏิบัติเป็นอัตโนมัติ	(๓๕)
การปฏิบัติเป็นอัตโนมัติ	(๔๐)
ประโยชน์ของผู้เจริญสติปัฏฐาน	(๔๓)
ประโยชน์ส่วนตัว	(๔๓)
ประโยชน์ส่วนรวม	(๔๘)
สติปัฏฐานสำหรับทุกคน	(๔๙)
บาลี—สติปัฏฐานสูตร	๒
พระสติปัฏฐานสูตร คำแปลภาษาไทย	๓
(๑)–(๑๔) กายานุปัสสนา	๕
๑. อานาปานปัพพะ—หมวดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก	๕
๒. อิริยาปถปัพพะ—หมวดอิริยาบถ	๙
๓. สัมปชัญญะปัพพะ—หมวดสัมปชัญญะ	๑๑
๔. ปฏิกูลปัพพะ—หมวดสิ่งปฏิกูล	๑๓
๕. ชาติปัพพะ—หมวดชาติ	๑๕
๖.–๑๔. นวสีวธิกายปัพพะ—หมวดป้าช้า ๙	๑๗
๑๕. เวทนานุปัสสนา	๓๑
๑๖. จิตตานุปัสสนา	๓๕

๑๗-๒๑. ธรรมานุสัสนา	๓๗
๑๗. นีวรณปัพพะ—หมวดนีวรณ	๓๗
๑๘. ขันธปัพพะ—หมวด (อุปาทาน) ขันธ	๔๓
๑๙. อายตณปัพพะ—หมวดอายตนะ	๔๕
๒๐. โพชนังคปัพพะ—หมวดโพชนังค	๕๑
๒๑. สัจจปัพพะ—หมวด (อริย) สัจจ	๕๗

อานิสงส์ทายพระสูตร	๖๑
--------------------	----

✕ อธิบายความในพระสติปัฏฐานสูตร	๖๙
--------------------------------	----

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอยู่ในหมู่ชนชาวกรุง	๗๑
นิทานเรื่องชาวกรุง	๗๑
วินิจฉัยข้ออนิคมกัมมมาสัทธัมมะ	๗๔
เหตุที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสพระสติปัฏฐานสูตร	๗๖
นักแยกเต้าเจริญสติปัฏฐาน	๗๘

อุเทศวาร	๘๐
----------	----

อธิบายความหมายเอกายนมรรค	๘๐
พระเถระแต่ก่อนแสดงความเห็นเรื่องสติปัฏฐาน	๘๒
จุดหมายของเอกายนมรรค	๘๕
เรื่องสันตติมหาอำมาตย์และนางปฐาจารา	๘๗
เรื่องพระติสสเถระ	๘๙
เรื่องพระภิกษุถูกเสือกัด	๙๐
เรื่องพระปิตมัลเถระ	๙๒

เรื่องท้าวสักกะและสุพรมหาเทวบุตร	๙๕
ญายะ และ พระนิพพาน	๙๖
สติปัฏฐานมรรคกำจัดอุปกัณหะ ๕ และให้คุณวิเศษ ๓	๙๙
ความหมายของคำ “สติปัฏฐาน” โดยนัยต่างๆ	๑๐๑
เหตุที่ทรงตรัสสติปัฏฐานไว้จำนวน ๔	๑๐๔
วิปัสส ๔	๑๐๕
พระนิพพานเปรียบด้วยพระมหานคร	๑๐๖
บุคคลทั่วไปปฏิบัติสติปัฏฐานได้	๑๐๗
อธิบายกายานุปัสสนา	๑๐๙
วินิจฉัยคำประกอบความหมาย	๑๑๓
กำจัดอภิชฌาและโทมนัส	๑๑๔
อธิบายแนวพิจารณาเวทนานุปัสสนา	
จิตตานุปัสสนาและธัมมานุปัสสนา	๑๑๘
อธิบายวิธีตามดูเวทนา	๑๑๙

นิเทศวาร ๑๒๑

๑. อานาปานปัพพะ—หมวดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ๑๒๑
 - เสนาสนะสำหรับผู้ปฏิบัติสติปัฏฐาน ๑๒๒
 - อธิบายเปรียบเทียบลมหายใจ ๑๒๖
๒. อิริยาปถปัพพะ—หมวดอิริยาบถ ๑๓๑
 - ถอนสัตุပ္ปัลลธิและอัสตัสญญา ๑๓๑

๓. สัมปชัญญปัพพะ—หมวดสัมปชัญญะ	๑๓๕
สัมปชัญญะ ๔	๑๓๖
อธิบายสาตถกะสัมปชัญญะ	๑๓๖
อธิบายสปปายะสัมปชัญญะ	๑๓๗
ประโยชน์ในการเห็นชากอสุภ	๑๓๘
อธิบายโคจระสัมปชัญญะ ๔ หมวด	๑๓๙
เรื่องพระมหาปุสสเทวเถระ	๑๔๕
เรื่องพระมหานาคเถระ	๑๔๖
ภิกษุ ๕๐ รูปในกัลมพิตติถะวิหาร	๑๔๗
อานิสงส์คตปัจจาคตวัตร	๑๔๙
อธิบายอัสสมโหะสัมปชัญญะ	๑๔๙
เรื่องพระนันทเถระ	๑๕๒
ปฎิเสธอิตตา	๑๕๒
อธิบายวิถิจิต	๑๕๓
สปปายะสัมปชัญญะในการคู้และเหยียด	๑๕๔
โคจระสัมปชัญญะในการคู้และเหยียด	๑๕๔
สปปายะสัมปชัญญะและโคจระสัมปชัญญะ ในการใช้จิวร	๑๕๙
อัสสมโหะสัมปชัญญะ	๑๖๐
สัมปชัญญะในการใช้บาตร	๑๖๑
สัมปชัญญะในการกินอาหารเป็นต้น	๑๖๓

สัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ	๑๖๕
สัมปชัญญะในการเดินเป็นต้น	๑๖๖
ความเห็นของพระมหาสิริเถระ	๑๖๗
๔. ปฏิกุจฉมนสิการปัฟพะ—หมวดกำหนดสิ่งปฏิกูล	๑๗๐
๕. ธาตุมนสิการปัฟพะ—หมวดมนสิการ	
โดยเป็นธาตุ	๑๗๑
๖—๑๔. นวสัฏฐิกปัฟพะ—หมวดป้า ๕	๑๗๓
ประมวลเรื่องป้า ๕	๑๗๖
๑๕. เวทนานุปัสสนา—การตามดูเวทนา	๑๗๘
เรื่องพระเถระผู้อยู่ในจิตรลดาบรรพต	๑๗๙
รูปกัมมัญฐานและอรูปกัมมัญฐาน	๑๘๐
สุขเวทนาและทุกข์เวทนาปรากฏชัด	๑๘๒
อุเบกขาเวทนาไม่ปรากฏชัด	๑๘๓
ทรงตรัสรูปกัมมัญฐานก่อนตรัสอรูปกัมมัญฐาน	
ภายหลัง	๑๘๔
๑๖. จิตตานุปัสสนา—การตามดูจิต	๑๘๗
๑๗—๒๑. ธรรมานุปัสสนา—การตามดูธรรม	๑๙๐
อธิบายอนุปัสสนาปรัญเข้ากับชั้น ๕	๑๙๐
๑๗. นีวรณปัฟพะ—หมวดนีนวณ	๑๙๐
๑. กามฉันทะ	๑๙๑
๒. พยาบาท	๑๙๓

๓. ถิ่นและมัทระ	๑๙๕
๔. อุทัจจะและกุกุจะ	๑๙๗
๕. วิจิจนา	๑๙๙
๑๘. ขันธปัพพะ—หมวด (อุปาทาน) ขันธ	๒๐๑
๑๙. อายตนะปัพพะ—หมวดอายตนะ	๒๐๓
๒๐. โพชฌนคปัพพะ—หมวดโพชฌนค	๒๐๖
๑. สติสัมโพชฌนค	๒๐๖
๒. ธรรมวิยสัมโพชฌนค	๒๐๘
๓. วิริยสัมโพชฌนค	๒๑๓
เรื่องพระมหามิตตเถระ	๒๑๕
๔. ปิติสัมโพชฌนค	๒๑๙
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌนค	๒๒๑
๖. สมาริสัมโพชฌนค	๒๒๒
๗. อุเบกขาสัมโพชฌนค	๒๒๕
๒๑. สัจจปัพพะ—หมวด (อริย) สัจจะ	๒๒๘
กัมมัฏฐาน ๒๑	๒๒๙
อภินิเวสในกัมมัฏฐาน	๒๓๐
อานิสงส์ท่ายพระสูตร	๒๓๑
ภาคผนวก	
เรื่อง พระสติปัฏฐานสูตร ต่างสำนวน	๒๓๓

สถิติพื้นฐานสำหรับทุกคน

สติปัญญาสำหรับทุกคน

ข้อความเบื้องต้น

ก่อนอื่น ขอให้เรามามองดูสถานการณ์ของโลกทั่วไป โดยย้อนหลังไปดูเพียงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๓ และ ๒๔ สืบถามจนถึงบัดนี้ ว่า ได้คลี่คลายมาอย่างไร เราย่อมทราบกันได้ดีจากประวัติศาสตร์ว่า ในระยะศตวรรษที่ ๒๓ และ ๒๔ นั้น เป็นสมัยที่โลกกำลังสดชื่นเบิกบานยิ่งยวด ทารก ชุมชนอยู่ด้วยศรัทธาปสาทะในพระศาสนา มวลมนุษย์มีความสุขสำราญและมีความหวังต่อผลอันดีงามจะพึงได้พึงถึงตามหลักธรรม แต่แล้วในศตวรรษต่อมา เราก็ได้พบเห็นกันว่า มีวิทยาศาสตร์เข้ามาให้ความหวังใหม่แทนศาสนา ความรู้ทางวิทยาศาสตร์เป็นความหวังสูงสุดของมวลมนุษย์ โลกสมัยปัจจุบันวนเวียนอยู่ด้วยการประดิษฐ์สร้างเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทรงพลานุภาพ และประดิษฐ์สร้างเครื่องจักรยนต์กลไกอันมีมหิทธิฤทธิ์นานาชนิด เพื่ออำนวยความสะดวกและสะดวกสบายแก่มวลมนุษย์ แต่ — ครั้นแล้ว ความปรารถนาออกปรัดด้วยกิเลสตัณหาที่จะมีพลานุภาพครองโลกก็ปรากฏตัวเข้ามาทำหน้าที่เหนือวิทยาศาสตร์ ความปรารถนาดังกล่าวนั้นนำเอากิเลสตัณหาและวิทยาศาสตร์เข้ามารวมพลึงกัน และตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา วิทยาศาสตร์ก็กลายรูปเป็นแพศยาหรือโสเภณีคอยปฏิบัติรับใช้ของกิเลสตัณหา ด้วยการสร้างเครื่องมือและจักรยนต์ร์กลไก คราวนี้ มิใช่เพื่ออำนวยความสะดวกและความสะดวกสบายแก่มวลมนุษย์ แต่เพื่อทำลายมนุษย์เอง สงครามโลกครั้งที่ ๑ ผ่านพ้นไปแล้ว ยังติดตามมาด้วยสงครามโลกครั้งที่ ๒

สงครามโลกทั้งสองครั้งนั้น ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ขึ้นในโลกอย่างหน้ามือเป็นหลังมือ เปลี่ยนแปลงโครงร่างทางสังคม เปลี่ยนแปลงฐานะทางเศรษฐกิจ ปฏิวัติทางการเมือง และที่สำคัญยิ่งก็คือเปลี่ยนแปลงจิตใจของมนุษย์เอง มวลมนุษย์ได้เริ่มเสื่อมศรัทธาจากวิถีทางความคิดแบบโบราณ มนุษย์ได้ตั้งต้นประณามศาสนา เริ่มไม่สนใจผลตอบแทนแก่ความพหุติดีประพหุติชอบตามหลักจริยธรรม ที่ตนจะพึงได้รับในปัจจุบันและภายภาคหน้า และมีความมุ่งมาตรการปรารถนาที่จะได้รับผลตอบแทนอยู่แต่เพียงอย่างเดียว คือ ความสุขสนุกสบายในชีวิตปัจจุบัน มนุษย์ร่วมกันยึดถือประเทศชาติเป็นจุดรวม คุมกันเป็นพวกเป็นเหล่า สิ่งที่มนุษย์มุ่งมาตรการปรารถนา ก็คือ ความพึงพอใจในความมีอำนาจ พึ่งพอใจในความมีพละกำลังอันยิ่งใหญ่ที่จะครองโลก เพราะฉะนั้น มนุษย์จึงตกผลงลงมาแล้วจากระดับแห่งศีลธรรม ซึ่งสงครามโลกทั้งสองครั้งได้พิสูจน์ให้เห็นความจริงดังกล่าวนี้ สิ่งที่เราเรียกว่า อารยธรรม หรือ Civilization ของโลกปัจจุบันก็เป็นแต่แผ่นบางๆซึ่งประดิษฐ์กันขึ้นมาบังไว้ สงครามโลกทั้งสองครั้งได้ถลอกเอาม่านบังผืนนั้นออกไปแล้ว และเผยให้เห็นสัตว์ป่าตัวแท้ในคราบมนุษย์สมัยปัจจุบัน การทำลายล้างมวลมนุษย์รวมหมู่ กิตติการทรมาณมวลเพื่อนมนุษย์ด้วยกันในค่ายกักกัน กิตติ ความโหดร้ายอย่างที่ไม่สามารถจะหาคำพูดใดๆ มากล่าวได้ในกรณีระเบิดปรมาณู ณเมืองฮิโรชิมา และเมืองนางาซากิในญี่ปุ่น กิตติ การทิ้งระเบิดทำลายในสงครามอินโดจีนที่ผ่านมาซึ่งชาติมหาอำนาจอ้างว่ามีจำนวนและปริมาณยิ่งกว่าระเบิดปรมาณู ณ เมืองฮิโรชิมาและนางาซากิกถึง ๒ เท่า กิตติ เป็นประจักษ์พยานชี้ให้เห็นความจริงอันแสนเศร้า ซึ่งโลกปัจจุบันกำลังมุ่งหน้าทำลายล้างมวล

มนุษย์ด้วยกันเองอย่างโหดเหี้ยมทารุณสยดสยองที่สุด แต่แล้ว มนุษย์เองก็พากันหวาดผวา พากันคร่ำครวญด้วยความหวาดกลัว ว่าเราจะถูกกวาดล้างด้วยความชั่วร้ายเลวทรามของพวกมนุษย์ด้วยกันเอง

ส่วนนักวิทยาศาสตร์ของโลกปัจจุบัน ก็ดูเหมือนจะคิดกันอยู่แต่เพียงว่า เขาได้ทำหน้าที่รับใช้อย่างดีต่อมนุษยชาติอยู่แล้ว เขาภาคภูมิใจในความสำเร็จต่าง ๆ ของตนด้วยความปลื้มปิติ ขอถามว่า อะไรเป็นเครื่องพิสูจน์ว่า วิทยาศาสตร์ได้ทำหน้าที่รับใช้ที่ดี ? จริงอยู่ วิทยาศาสตร์ยุคปัจจุบัน ได้ช่วยบรรเทาความทุกข์ยากของมนุษย์ ได้ช่วยบรรเทาความเจ็บไข้ได้ป่วย ได้ค้นพบเครื่องเกสซ์และวิธีบรรเทาความเจ็บป่วย และขจัดโรคร้ายบางชนิด ได้ช่วยให้มนุษย์มีชีวิตยืนยาว วิทยาศาสตร์ยุคปัจจุบัน ช่วยหนุนแรงให้มนุษย์สามารถนิรमितเมืองใหญ่โตกว้างขวางได้ สร้างสะพานยาวมหึมาได้ สร้างอุโมงค์ลอดใต้ดินใต้น้ำลอดภูเขาย่นระยะทางไกลเป็นไกลได้ และสร้างโรงงานใหญ่โตต่าง ๆ ขึ้นมา สร้างยานพาหนะที่มีประสิทธิภาพอันมหัศจรรย์ สามารถเดินทางไปบนพื้นพิภพและในห้วงอวกาศได้ เดินไปบนน้ำและใต้น้ำไปในมหาสมุทรได้ หนุนแรงและย่นระยะเวลาในการติดต่อให้เหลือน้อยลง / สามารถเดินทางไปสู่โลกและดวงดาวนอกเพราะหิ้งนี้ได้ แต่...ขอถามว่า วิทยาศาสตร์ยุคปัจจุบันนี้ ได้ประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ขึ้นมาสักหนึ่งอย่าง และแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่จะทำให้มนุษย์เรานี้เป็นมนุษย์ที่ประเสริฐขึ้น มีบ้างไหม ? วิทยาศาสตร์ยุคปัจจุบันได้ประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ขึ้นมาสักอย่างหนึ่ง ที่จะช่วยให้มนุษย์สามารถขจัดโลหะ ไทตะ โมะหะ หรือกิเลสตัณหา ของตนเองให้หมดสิ้นไป มีบ้างไหม ? วิทยาศาสตร์ค้นพบโลกภายนอกและพื้นเออาเคสดีลล์

จากธรรมชาติของโลกภายนอกออกมาได้ก็จริง แต่การค้นพบนั้นได้ตั้งอยู่ในแนวทางที่จะช่วยให้มนุษย์รอดพ้นจากความทุกข์ยากได้ มีอยู่หรือไม่ ?

แต่ — พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบ และค้นพบมานานแล้ว ทรงค้นพบทั้งวิถีทางและโลกอีกโลกหนึ่ง ซึ่งเป็นโลกที่พึงสำรวจตรวจค้นให้เกิดผลอันดียิ่ง และโลกที่ว่านั้น ก็คือ โลกภายใน โลกแห่งจิตใจของมนุษย์เอง ซึ่งมนุษย์จะสามารถค้นพบโลกนั้นกันได้ แต่ด้วยอาศัยกำลังของภาวณา จึงจะคลี่คลายปัญหาแห่งชีวิตได้ จึงจะล่วงพ้นทุกข์ได้ ซึ่งทุกคนจะต้องค้นพบด้วยตนเอง และเมื่อค้นพบแล้ว ท่านจะได้รับรางวัลตอบแทนด้วยการหยั่งรู้ยังเห็น ครั้นแล้วท่านจะเห็นแน่วแน่ไปว่า ปัญญา หรือความรู้ระดับสูง เป็นความรู้โดยชอบและเป็นสัมมาทิฐิ จะทำให้ท่านเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นอยู่เป็นอยู่ตามเป็นจริง) ดำเนินไปในทางที่ถูก เมื่อท่านเดินไปในทิศนั้นด้วยปัญญา ทุก ๆ ก้าวเพียงระยะก้าวน้อย ๆ ก้าวสั้น ๆ ก็เท่ากับว่าท่านได้ก้าวไปในทางที่ถูก ก้าวไปตามทางวิมุตติ ก้าวไปสู่ความพ้นทุกข์ คือ พระนิพพาน เมื่อท่านก้าวไป กระแสลมร้ายอันใหญ่ยิ่ง กระแสภัยอันตรายที่มีอยู่ในทุกวันนี้ ก็จะไม่กระทบถึงและปราศจากความเจริญเติบโตสืบไป แต่การก้าวไปของท่าน จำเป็นต้องใช้กำลังหนุนอย่างสำคัญ และเข้มแข็ง กำลังหนุนที่ว่านั้นก็คือ การปฏิบัติสติปัฏฐาน เป็นหลักสำคัญและตรงเป้าหมาย สติปัฏฐาน ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้ว เป็นทางเดียวที่จะช่วยให้มนุษย์สมัยปัจจุบันเกิดปัญญา ความรู้ระดับสูง และเข้าใจถึงความคิดของตนเอง ที่มีปรกติโน้มเอียงไปในทิศทางที่เลวร้าย คนเรา ถ้าปราศจากสติเสียแล้ว ก็ไม่สามารถควบคุมตัวและเป็นนายของตนเองได้ แต่ — สติปัฏฐาน จะให้กำลังมีพลังแรงที่ควบคุม

ตนเองได้ สามารถจุดดิ่งท่านมาเสียจากทิศทางที่เลวร้าย และผลักดันให้ท่านก้าวไปในทิศทางที่ถูก เพราะเมื่อความโน้มเอียงในยุคปัจจุบันได้จุดลากท่านไปเสียจากวิถีทางที่ถูกที่ชอบเป็นเวลานาน จนตัวท่านเองเกือบจะไม่รู้จักและไม่เห็นทางถูกอยู่แล้วนั้น สติจะสามารถช่วยดึงตัวท่านให้กลับคืนมา และนำไปสู่จุดหมายปลายทางอันเป็นอุดมการณ์สูงสุด นั่นคือพลังของสติปัญญา ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้โดยพิสดารในพระสติปัฏฐานสูตร

พระสติปัฏฐานสูตร ตำราพระกัมมัฏฐาน

พระสติปัฏฐานสูตร เป็นพระสูตรหนึ่งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสสอนวิธีปฏิบัติกัมมัฏฐานจากพระโอษฐ์ด้วยพระองค์เอง นับเป็นพระตำรากัมมัฏฐานสำคัญรุ่นพระบาลี และเป็นพระคัมภีร์กัมมัฏฐานรุ่นแรก มีมาแต่ครั้งพุทธกาล ก่อนคัมภีร์วิสุทธิมคค์ ซึ่งเป็นคัมภีร์รุ่นหลัง เพราะคัมภีร์วิสุทธิมคค์นั้น เป็นที่แน่ชัดตามประวัติว่า ท่านพระพุทธโฆสเถระได้มารวบรวมแต่งขึ้นเป็นภาษาบาลี ในลังกาทวีป เมื่อราว พ.ศ. ๙๐๐ และบรรดาพุทธศาสนิกได้นิยมใช้คัมภีร์วิสุทธิมคค์นั้นเป็นหลักในการฝึกหัด

๑. พระเถระบางท่าน กล่าวว่า มีคัมภีร์กัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา ก่อนคัมภีร์วิสุทธิมคค์ คือ วิมุตติมคค์ โดยระบุว่า ท่านอุปติสสเถระ ชาวศรีลังกา ผู้มีชีวิตอยู่ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๖ ได้แต่งขึ้นไว้ แต่ต้นฉบับเดิมสูญหายไป คงมีเหลืออยู่แต่ฉบับแปลไว้ในภาษาจีน ซึ่งนักปราชญ์ญี่ปุ่นผู้หนึ่งร่วมกับพระเถระชาวศรีลังกา ๒ รูปได้แปลขึ้นไว้เป็นภาษาอังกฤษเมื่อเร็ว ๆ นี้ (The Path of Freedom-Vimuttimaggā, Colombo, Ceylon, 1961.) และเชื่อกันว่าคัมภีร์วิสุทธิมคค์ที่ท่านพระพุทธโฆสเถระแต่งขึ้นนั้น อาจดำเนินตามโครงเรื่องในคัมภีร์วิมุตติมคค์ก็ได้, ดู GUIDE THROUGH VISUDDHIMAGGA by U. DHAMMARATANA ฉบับพิมพ์ของสมาคมมหาโพธิ์

และเรียนรู้การปฏิบัติกัมมัญฐาน แม้จะมีตำราอื่นแต่งเป็นภาษาบาลีเกิดขึ้นบ้าง แต่นักปฏิบัติทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ก็ยังคงใช้คัมภีร์วิสุทธิมคค์เป็นหลักปฏิบัติและเรียนรู้ทั้งสมถกัมมัญฐานและวิปัสสนากัมมัญฐาน กันสืบมา ส่วนพระสติปัฏฐานสูตร ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสสอนไว้เป็นหลักในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐานนั้น ปรากฏตามตำนานทั้งในเบื้องต้นของพระสูตรเองและในคัมภีร์อรรถกถา ระบุว่า ทรงมีพระพุทธรูปประสงค์เจาะจงทรงตรัสแก่มวลชนชาวกรุง ๗ แคว้นกรุง ในชมพูทวีป

กรุงชนบทและปรัษณานพาวกรุง

กรุงรัฐ หรือ แคว้นกรุง ตั้งอยู่ที่ไหน ? ก่อนที่ท่านผู้อ่านหนังสือนี้จะเรียนรู้เนื้อความในพระสติปัฏฐานสูตรต่อไป เห็นควรทราบตำแหน่งที่ตั้งของกรุงรัฐ หรือ กรุงชนบท ไว้พอสมควร

มีกล่าวไว้ในเบื้องต้นของพระสติปัฏฐานสูตรว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอยู่ในหมู่ชนชาวกรุง ใกล้นิคมของชนชาวกรุง ชื่อ กัมมสาธัมมะ” และท่านพระอรรถกถาจารย์ได้เล่าเรื่องราวความเป็นมาของชน ชาวกรุงและแคว้นกรุง หรือ กรุงชนบทนั้นไว้ แม้จะเป็นเรื่องน่ารู้ แต่ดูจะเป็นนิยายปรัมปรา จึงขอนำเรื่องทางประวัติศาสตร์อิงหลักฐานทางภูมิศาสตร์มากล่าวถึง ณ ที่นี้ เป็นการประกอบความรู้ตามที่กล่าวไว้ในพระสูตรและในคัมภีร์อรรถกถา

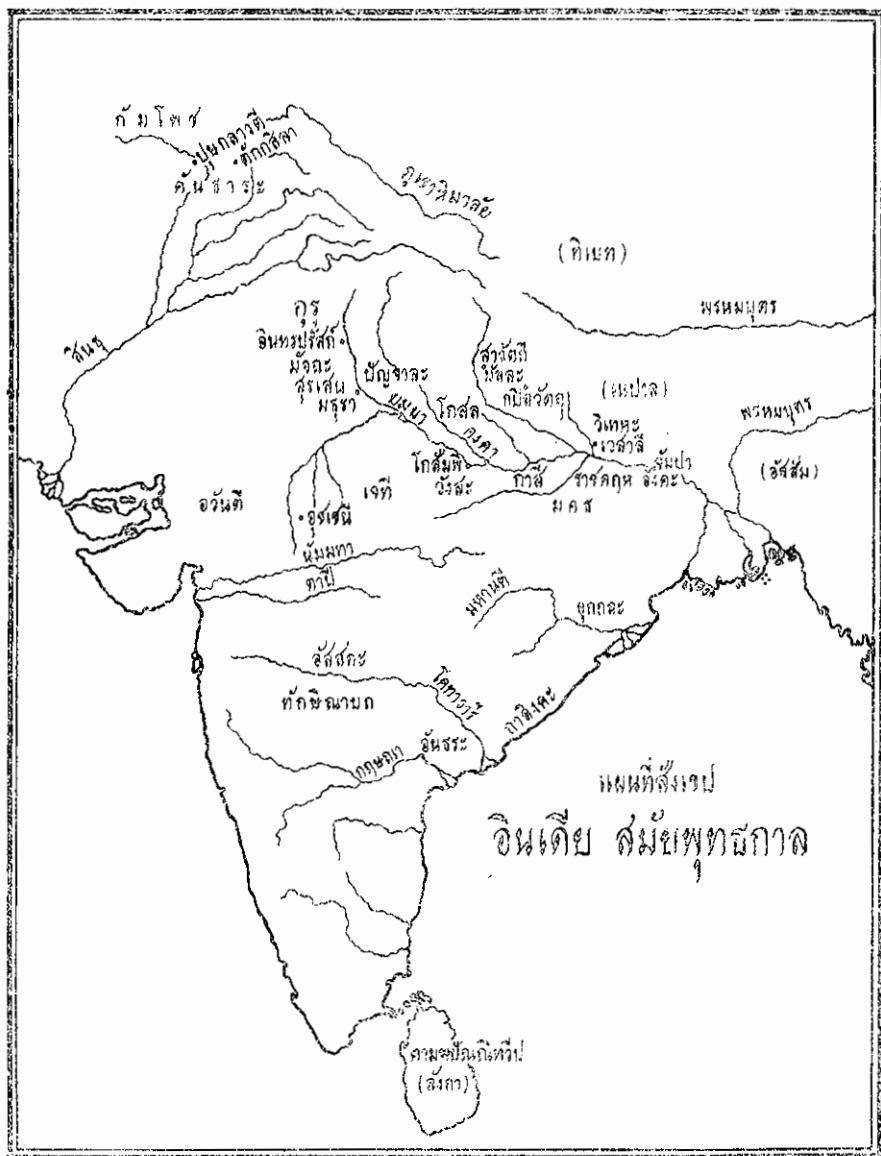
ชนชาวกรุงและกรุงชนบท ตั้งอยู่ ณ ทิศใด ด้านใด ในชมพูทวีป หรือ ในอินเดีย ? เรื่องนี้ในพระคัมภีร์ฝ่ายบาลีได้ระบุถึงโสฬสมหาชนบท^๑ หรือ มหาชนบท ๑๖ ไว้ มีชื่อ กรุงชนบท รวมอยู่ด้วย ดังนี้;—

๑. ชื่อชนบทเหล่านี้ตามที่ปรากฏในคัมภีร์บาลีตักกนิบาตและอัฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย และ วินยปิฎก แต่ชื่อราชธานี นำมาจากที่หลายแห่ง

๑. อังคะ	ราชธานี	ชื่อ	จัมปา
๒. มคธ	,,	,,	ราชคฤห์
๓. กาสี	,,	,,	พาราณสี
๔. โกศล	,,	,,	สาวัตถี
๕. วัชชี ^(๑)	,,	,,	เวสาลี
๖. มัลละ	,,	,,	ปาวา และ กุสินารา
๗. เจตี (เจตี)	,,	,,	โสตถิวัต
๘. วังสะ (วัดสะ)	,,	,,	โกสัมพี
๙. กุรุ	,,	,,	อินทปัฐระ (อินทปรสธ)
๑๐. ปัณฑาล (๒ แคว้น)	,,	,,	กัมปิลละ และ กาโนข
๑๑. มัจฉะ (มัตสยะ)	,,	,,	วิราฏนคร หรือ ไวราฏ
๑๒. สุรเสน	,,	,,	มธุรา
๑๓. อัสสกะ (อัสมกะ)	,,	,,	โปตนะ หรือ โปตลี
๑๔. อวันตี	,,	,,	อุชเชนี
๑๕. คันทาระ	,,	,,	ตักกสิลา
๑๖. กัมโปช	,,	,,	ทวารกะ

นักปราชญ์บางท่านให้ข้อสังเกตว่า รายชื่อรัฐหรือชนบท ข้างบนนี้มีใช้ชื่อสำหรับประเทศหรือชนบทมาแต่เดิม แต่เป็นชื่อของประชาชน โดยแบ่งเผ่าและเชื้อชาติตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ ซึ่งมีอยู่ก่อนพุทธกาล ต่อภายหลังจึงนำมาใช้เป็นชื่อประเทศหรือชนบท (ดูแผนที่สังเขป อินเดียสมัยพุทธกาล)

๑. วัชชี แยกเป็น ๒ แคว้น คือ แคว้นวัชชีของพวกกลิจฉวี ราชธานี ชื่อ เวสาลี และ แคว้นวิเทหะ ราชธานี ชื่อ มัลลิกา

ในคัมภีร์อรรถกถา (ปปัญจสูทนี) กล่าวว่า “เขาเรียกชนบทแม้เพียงแคว้นหนึ่งซึ่งเป็นที่เสด็จอยู่ของบรรดาพระราชากุมาร ทรงพระนามว่า กुरु ผู้ทรงครอบครองชนบทเหล่านั้น เป็นคำติดปาก (ตามพระนาม) ไปด้วย ว่า กुरु(ชนบท)” คำความเกี่ยวกับพระราชากุมารชื่อ กुरु ดังกล่าวในอรรถกถานี้ มีเรื่องราวพิสดารในคัมภีร์มหาภารตยุทธและมีกล่าวถึงบรรพบุรุษของพวกกुरुราชากุมารไว้ว่า “ราชา กुरु เป็นกษัตริย์จันทรวงศ์ โอรสของสังวรกับนางตปติ ธิดาของพระสุริยาทิตย์ เสวยราชย์ ณ ชนบททางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย รวาท้องถิ่นครเดลี (ปัจจุบัน) ประชาชนที่มีชื่อว่า ชาว กुरु และประชาชนที่อยู่กันตาม กुरुเกษตร (ทุ่งกुरु) ในภาคนี้ของอินเดีย มีความสัมพันธ์กับราชา กुरु วาชา กुरुผู้นี้เป็นบรรพบุรุษของกษัตริย์ฤทธราชวงศ์และราชา กุมารปาณฑุ แต่โดยทั่วไปเรียกพวกโอรสของกษัตริย์ฤทธราชวงศ์ว่า เการวะ หรือ เการว (ผู้เป็นเชื้อสายของราชา กुरु)”^๑ ท่านริส เดวิดส์ ได้กล่าวถึงชนชาว กुरुไว้ว่า “ชนชาว กुरु ครอบครองประเทศซึ่งมีนครอินทปรสธเป็นราชธานี อยู่ติดกับนครเดลี ปัจจุบัน และมีแคว้นปัญจาละตั้งอยู่ทางตะวันออก มีแคว้นมัตสยะ (มัจฉะ) อยู่ทางใต้ มีเรื่องราวกล่าวถึงอาณาจักร (กुरु) นี้ว่า มีเนื้อที่วัดโดยรอบ ๒,๐๐๐ ไมล์ (๓๐๐ โยชน์)^๒ ในสมัยพุทธกาล ชนชาว กुरु เหล่านี้มีความสำคัญทางการเมืองน้อยมาก ณ ที่นิคม กัมมาสธัมมะ ในกुरुชนบทนั้น

๑. A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature by John Dowson.

๒. สัมภวชาดก, ชาตกัฎฐกถา, สัตตมภาค. น. ๒๕๕-๖ และ มหาสุตโสมชาดก, ชาตกัฎฐกถา, อังกรมภาค.น. ๔๔๔

พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระสูตร ที่สำคัญมากไว้หลายพระสูตร เช่น มหาสติ-
ปัฏฐานสูตร และมหานิทานสูตร พระวัฏฐุปาลมหาเถระก็เป็นผู้ตีชาวกรู^๑
“อาณาจักรกรู หรือกรูชนบทนั้น กล่าวโดยรวม ๆ ก็ตรงกับท้องที่รอบ ๆ
ภูฏานเนศร มีราชธานีชื่อ อินทปัตตะ ไกลนครเดลีปัจจุบัน”^๒

ในหนังสือบางเรื่อง ซึ่งกรมส่งเสริมการท่องเที่ยว กระทรวงการ
ขนส่งและคมนาคม ของรัฐบาลอินเดีย พิมพ์เผยแพร่ ระบุว่า ตรงออกไป
ตามถนนราชปัท (Rajpath) ไปทางตะวันออกของทำเนียบประธานาธิบดี
อินเดีย (ราชนครปติวัน) ในกรุงนิวเดลีนั้น มีบ่อมประตูปราณกิลลา
(แปลว่า บ่อมโบราณ) ตั้งอยู่ใกล้ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำยมุนา เป็นบ่อมที่
ตั้งอยู่ ณ ที่ตรงบ่อมประตูปฐมของนครอินทปรสต์โบราณ แห่งอาณาจักร
กรู แต่สิ่งก่อสร้างในสมัยนครอินทปรสต์ไม่มีเหลืออยู่แล้ว เพราะประตูป
บ่อมปราณกิลลาที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน มาเริ่มสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๗๓
ในรัชสมัยของพระจักรพรรดิหุมาเยน เป็นอันว่า นครอินทปรสต์โบราณ
หรือที่เรียกตามคัมภีร์บาลีว่า อินทปัตตะบ้าง อินทปัตตะ บ้าง อินทปฐูระ
บ้าง และปัจจุบันเรียก อินทปรสต์ (Indarpat) นั้น ตั้งอยู่ ณ บริเวณท้องที่
นครเดลี (ทั้ง Old Delhi และ New Delhi) ส่วนกรูเกษตร หรือที่เรียก
ตามคัมภีร์บาลีว่า กรูเขตตะ^๓ นั้น เป็นสนามรบที่รู้จักกันดีในสงคราม
มหาภารตะ จอห์น เดาสัน กล่าวว่า “กรูเกษตร คือ ทุ่งกรู เป็นที่ราบ
ใกล้นครเดลี ซึ่งเป็นที่ท่ามหายุทธสงคราม ระหว่างพระราชกุมารพวก

๑. Buddhist India by T.W. Rhys Davids, p. 27

๒. Dictionary of Pāli Proper Names by G.P. Malalasekera.

๓. กรูเขตตวาสี-วัชรชาดก, ชาตกัฎฐกถา, ทสมภาค. น. ๒๕๔.

การพและพวกปาณฑพ ตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของ ฐานนคร 'ไม้ไผ่' จาก ปานิปัต ในสมัยหลังต่อมาก็มีสงคราม ณ ที่นั่นหลายครั้ง" มีทางรถไฟจากนครนิวเดลีขึ้นไปเหนือ ซึ่งมีสถานี ปานิปัต และสถานี กुरुเกษตร อยู่ถัดกันไป ระยะทางจากกรุงนิวเดลีไป กुरुเกษตร ห่างกัน ๑๖๑ กม. หรือ ๑๐๐ ไมล์ ปัจจุบัน มีมหาวิทยาลัยกुरुเกษตร ตั้งอยู่ มหาวิทยาลัยนี้มีจุดหมายในการส่งเสริมภาษา และวรรณคดีสันสกฤต รวมทั้งปรัชญาฮินดูโบราณด้วย

ส่วนท้องที่บริเวณกรุงนิวเดลี นครหลวงปัจจุบันของอินเดียนั้น ปรากฏว่า เคยเป็นที่ตั้งนครหลวงชาลง ณ ที่เดิมบ้าง ณ ท้องที่ใกล้เคียงบ้าง ถึง ๗ ครั้ง และกรุงนิวเดลีปัจจุบันก็สร้างขึ้นใหม่เมื่อระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๓—๒๔๗๓ ณ บริเวณท้องที่นครเดลีเก่า เป็นแต่เลื่อนลงมาทางใต้ เป็นนครหลวงครั้งที่ ๘ ใน สมัยอังกฤษปกครองอินเดีย และมาเป็นนครหลวงของสาธารณรัฐอินเดีย เมื่อได้เอกราชใน พ.ศ. ๒๔๙๐ แต่อินเดียประกาศเป็นสาธารณรัฐ เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ภายหลังได้เอกราชแล้ว ๓ ปี

ฤดูกาลในอินเดีย

ประเทศอินเดียโดยทั่วไป แบ่งฤดูออกเป็น ๔ ฤดู (บางภาคแบ่ง ๖) แต่ในนครเดลินี้มี ๓ ฤดู คือ ฤดูแล้งหรือฤดูร้อน ๑ ฤดูฝน ๑ และฤดูหนาว ๑ โดยปรกติ ฤดูแล้งเริ่มแต่เดือนมีนาคม และมาร้อนมากในเดือนพฤษภาคมและมีเมษายน โดยเฉพาะในนครเดลี อุณหภูมิจะขึ้นถึง 113° ส่วนฤดูฝน ก็เริ่มต้นราวปลายเดือนมิถุนายนจนกระทั่งราวกลางเดือน

กันยายน ฤดูหนาวจะเริ่มต้นราวเดือนตุลาคมเรื่อยมาและปรอทจะลดลงเรื่อย ๆ จนถึงจุดน้ำแข็งหรือต่ำกว่าและหนาวมากในเดือนมกราคม หมายถึงว่า ทุกปีจะร้อนมากที่สุดราวเดือนพฤษภาคม—มิถุนายน และหนาวมากที่สุดในเดือนมกราคม พันระยะกาลดังกล่าวนั้น อากาศจะร้อนหรือเย็นก็ตาม เป็นระยะเวลาที่พออยู่สบาย และนิยมกันว่าระยะเวลาที่สบายที่สุดในนครเดลีนั้น อยู่ระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ อันเป็นฤดูท่องเที่ยวของนักทัศนาจร

๑. ที่กล่าวว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จอยู่ในหมู่ชนชาวกุรุ โกลีนิกมของชนชาวกุรุ ชื่อกัมมาสรัหมะ” นั้น เข้าใจว่า คงเสด็จประทับอยู่ ณ ราวป่าซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้น แถวนครเดลี หรือที่ใกล้เคียง ซึ่งเป็นอาณาบริเวณนครอินทรวรสถ์แห่งแคว้นกุรุโบราณ เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า “วิหารใด ๆ ซึ่งจะเป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้มีอยู่ในนิคมนั้นโดยเฉพาะ แต่นอกออกไปจากนิคมนั้นมีป่าชัฏใหญ่อยู่ในภูมิภาคแห่งหนึ่ง เป็นสถานที่นารัณรมย์ มีน้ำท่าบริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ในป่าชัฏใหญ่แห่งนั้น อาศัณนิคม (กัมมาสรัหมะ) นั้นเป็นโคจรคาม (คือ สถานที่เสด็จบิณฑบาต)” และคงเสด็จอยู่ในระยะใดระยะหนึ่ง ระหว่างตั้งแต่ราวเดือนตุลาคมถึงเดือนมีนาคม เพราะมีกล่าวถึงไว้ในอรรถกถาว่า “เป็นรัฐที่มีฤดูและปัจจัย (ดินฟ้าอากาศและอาหารการกินอยู่) สะดวกสบาย” แต่คงจะมีได้เสด็จอยู่ในเดือนมกราคม ซึ่งเป็นเดือนที่หนาวจัดในอินเดีย

* พระสูตรที่ทรงตรัสในนิคมกัมมาศรัम्मะ

บัดนี้ เราได้ทราบถึงบริเวณและท้องที่ของกुरुชนบทและถิ่นที่อยู่ของชนชาวกुरुโบราณ ที่กล่าวถึงไว้ ณ เบื้องต้น ของพระสติปัฏฐานสูตร พอเป็นแนวทางแล้ว เว้นแต่เดิมชื่อ กัมมาศรัम्मะ ตั้งอยู่ ณ ตรงไหน? ยังไม่พบหลักฐาน ว่ามีนักปราชญ์ใดในปัจจุบันระบุไว้ แต่คงจะตั้งอยู่ ณ บริเวณท้องที่ซึ่งเป็นที่ตั้งแคว้นกुरुและนครอินทรวรstadt แคว้นนครเดลี ดังกล่าว และ ณ ที่ใกล้นิคมกัมมาศรัम्मะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จไปประทับและตรัสพระสูตรที่มีอรรถกถาถึงไว้ หลายพระสูตร คือ

๑. มหานิทานสูตร (ทีฆ. มหาวคค. ๑๐/๖๕)
๒. มหาสติปัฏฐานสูตร (ทีฆ. มหาวคค. ๑๐/๓๒๕) หรือ
พระสติปัฏฐานสูตร (มัชฌิม. มุ. ๑๒/๑๐๓)
๓. มาคณทัยสูตร (มัชฌิม. ม. ๑๓/๒๗๖)
๔. อาเนญยสัปพายสูตร (มัชฌิม. อุ. ๑๔/๗๔)
๕. รุกโขปมสูตร (ส. นิตาน. ๑๖/๑๑๐)
๖. สัมมสสูตร (ส. นิตาน. ๑๖/๑๓๐)
๗. สาโรปมสูตร (อ. ทสก. ๒๔/๓๑)
๘. อริยวาสสูตร (อ. ทสก. ๒๔/๓๑)

และได้ทรงตรัสรัฏฐปาถสูตร (มัชฌิม ม. ๑๓/๓๘๘) ณ ถุลลโกฏฐิตนิคม ในแคว้นกुरुเหมือนกัน

แต่เข้าใจว่าคงจะมีได้ทรงตรัสพระสูตรเหล่านี้ในคราวเสด็จครั้งเดียวกัน อาจเสด็จ ณ นิคมกัมมาศรัम्मะ หลายครั้งหลายคราว โดยเห็นได้จากที่ระบุไว้ ณ เบื้องต้นของพระสูตรเหล่านั้น ในที่นี้จะพูดถึงเฉพาะมหาสติปัฏฐานสูตร หรือ พระสติปัฏฐานสูตร (หมายเลข ๒) ซึ่งเป็นพระสูตรที่มุ่งหมายจะกล่าวถึงโดยเฉพาะ

ความนิยมนับถือพระสติปัฏฐานสูตร

พระสติปัฏฐานสูตร นอกจากเป็นคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานแล้ว ยังปรากฏว่า ชาวพุทธศาสนิกชนนิยมนับถือกันมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล เช่น มีนิทานเรื่อง รัชมิกอุบาสก เล่าไว้ในอรรถกถาพระธรรมบทว่า

ท่านรัชมิกอุบาสก เป็นชาวเมืองสาวัตถีและเป็นหัวหน้าอุบาสก ๕๐๐ ท่านมีลูกชาย ๗ คนและลูกหญิง ๗ คน ทั้งท่านเองและลูกชายหญิงเป็นคนที่ศรัทธามีกัลยาณธรรม พอใจในการแจกจ่ายให้ทาน ครั้นกาลล่วงมา เมื่อท่านมีอายุสังขารเสื่อมโทรมลงและโรคภัยก็เบียดเบียน ท่านอยากจะฟังพระสวดพระธรรม จึงให้นิมิต์พระภิกษุสงฆ์มาสวดพระธรรมที่บ้าน เมื่อพระภิกษุสงฆ์ขึ้นนั่งบนอาสนะที่จัดตั้ง ล้อมเตียง ของท่านรัชมิกอุบาสก และเตรียมจะสวด ท่านอุบาสกจึงปรารภขึ้นว่า เป็นการยากที่ท่านจะได้พบกับพระภิกษุสงฆ์ และได้ยวนตัวท่านก็ทุพพลภาพแล้ว นิมิต์พระผู้เป็นเจ้าสวดพระสูตรให้ฟังสักพระสูตรเถิด พระภิกษุสงฆ์ก็ถามว่า ท่านอุบาสกอยากฟังพระสูตรไหน? ท่านรัชมิกอุบาสกบอกว่าขอฟังพระสติปัฏฐานสูตร พระภิกษุสงฆ์จึงเริ่มสวดขึ้นต้นว่า “เอกายโน อโย ภิกขเว มคฺโค สตุตฺตานํ วิสุทฺธิยา” พอถึงขณะนั้น พวกเทวดานำทิพรถ ๖ คัน มาแต่เทวโลกทั้ง ๖ ชั้นละคัน ทิพรถแต่ละคัน ขนาดยาว ๑๕๐ โยชน์ ประดับด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ เเทียมด้วยมณีสินธพคันละ ๑,๐๐๐ มณี พวกเทวดาในรถแต่ละคันต่างร้องเชยญ์ท่านรัชมิกอุบาสกด้วยถ้อยคำนำฟังว่า “พวกเราจะนำท่านไปยังเทวโลกของเรา พวกเราจะนำท่านไปยัง

เทวโลกของเรา ท่านผู้เจริญ ขอเชิญท่านมาเถิด มาในรตน์นี้ ๆ เพื่อ
 อภิรมในเทวโลกของเรา เหมือนทพภานะดินทั้ง แล้วมารับเอาภานะ
 ทองคำเถิด” ท่านธัมมิกอุบาสกไม่ปรารถนาจะให้เป็นอันตรายแก่การฟัง
 สวดพระธรรม จึงร้องบอกไปว่า “โปรดรอก่อน, โปรดรอก่อน” พระ
 ภิกษุสงฆ์ซึ่งกำลังสวดพระสติปัฏฐานสูตรอยู่ ก็สำคัญว่าอุบาสกพูดกับท่าน
 จึงหยุดสวด พวกลูก ๆ ของท่านธัมมิกอุบาสกเห็นดังนั้นก็บ่นกันว่า “แต่
 ก่อน พ่อไม่เคยเบื่อในการฟังพระภิกษุสงฆ์สวดพระธรรม คราวนี้ท่านให้
 นิมนต์พระมาสวดแล้วพ่อก็ห้ามพระมิให้สวดเสียเอง ผู้ที่ไม่กลัวตาย (ใน-
 โลกนี้) เห็นจะไม่มี” พูดแล้วก็พากันร้องไห้ พวกพระภิกษุคิดว่าท่านอุบาสก
 บอกให้ท่านหยุดสวด จึงพากันลุกและกลับวัด ชาวครูหนึ่งท่านอุบาสกจึง
 ถามพวกลูก ๆ ว่า “ร้องไห้กันทำไม?” พวกลูก ๆ จึงบอกว่า “พ่อให้นิมนต์
 พระภิกษุสงฆ์มาสวด ว่าอยากจะฟังพระธรรม แต่พอพระเริ่มสวด พ่อ
 ก็บอกห้ามเสียเอง มิให้พระสวด” อุบาสกจึงบอกแก่พวกลูก ๆ ว่า “พ่อไม่
 ได้พูดกับพระ พ่อพูดกับพวกเทวดาที่แต่งทิพรธ ๖ คันมาจากเทวโลกทั้ง ๖
 ชั้น ลอยอยู่ในอากาศ แล้วพากันร้องเชิญให้พ่อไปอภิรมในเทวโลกของ
 ตน ๆ พ่อจึงพูดกับเทวดา” พวกลูกถามว่า “รตอยู่ที่ไหน ? พวกฉันไม่
 เห็นเลย” ท่านอุบาสกจึงถามว่า “มีพวงดอกไม้ที่ร้อยกรองไว้สำหรับพ่อ
 บ้างไหม?” พวกลูกก็บอกว่า “มีจะพ่อ” ท่านอุบาสกจึงถามว่า “เทวโลก
 ชั้นไหนที่นารินรมย์?” พวกลูกก็บอกว่า “ชั้นดุสิตจะพ่อ นารินรมย์
 เป็นที่อยู่ของพระโพธิสัตว์ทุกองค์ และเป็นที่อยู่ของพระพุทธบิดาพระ
 พุทธมารดาด้วย” ท่านอุบาสกจึงบอกว่า “ถ้าเช่นนั้น ขอให้ลูกจงพูดออก

๑. อตภพรางกายมนุษย์ เหมือนภานะดิน ร่างทิพของเทวดา เหมือนภานะทองคำ

ไปว่า ‘ขอให้พวงดอกไม้จงไปคล้องทิพรถที่มาแต่สวรรค์ชั้นดุสิต’ แล้วโยนมันขึ้นไป” พวกลูกก็ทำตาม พวงดอกไม้นั้นก็ลอยไปคล้องที่นั่งนรคันซึ่งมาแต่สวรรค์ชั้นดุสิต ห้อยอยู่ในอากาศ ประชาชนและพวกลูก ๆ เห็นแต่พวงดอกไม้ ไม่เห็นทิพรถ ท่านอุบาสกจึงบอกว่า “พ่อจะไปภพชั้นดุสิตละนะ พวกเจ้าอย่าเสียใจกันเลย ถ้าอยากจะไปเกิดในสำนักของพ่อ ก็จงทำบุญกันเหมือนอย่างที่ผมทำเถิด” แล้วท่านธัมมิกอุบาสกก็ทำกาลไปอยู่ในรถที่มาจากภพดุสิต ทันใดนั้นร่างกายของท่านประมาณ ๓ คาวุตก็ผุดขึ้นประดับด้วยอสังการมีน้ำหนัก ๖๐ เล่มเกวียน มีอัปสร ๑,๐๐๐ นางแวดล้อมอยู่ในวิมานรัตนะ ๒๕ โยชน์^๑

ท่านผู้เลื่อมใสและพอใจฟังสวดพระสติปัฏฐานสูตรแต่ก่อน ๆ มาคงจะมีโชติแต่ท่านธัมมิกอุบาสก เชื่อว่า คงมีท่านผู้อื่น ๆ อีก ปฏิบัติกันอยู่ด้วยความนิยมนิยมนิยมนิสิตตลอดกาลเป็นลำดับมา ท่านผู้รู้ได้บันทึกไว้ว่า “ความสำคัญอันยิ่งใหญ่ของพระสติปัฏฐานสูตรนั้น ไม่เคยเลื่อนลงสูญหายไปจากพุทธศาสนิกชนผู้นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แม้ในสมัยที่ในประเทศศรีลังกาเคยมีการศึกษาหาความรู้และการปฏิบัติธรรมตกต่ำลงถึงที่สุด เมื่อประเทศชาติตกอยู่ภายใต้การปกครองของชาวต่างชาติตลอดเวลาหลายศตวรรษ แต่บรรดาพุทธศาสนิกชนชาวสิงหลก็ไม่เคยลืมพระสติปัฏฐานสูตร การท่องบ่นทรงจำพระสติปัฏฐานสูตรถือเป็นข้อปฏิบัติที่ไม่ตกต่ำขาดตอนในหมู่พุทธศาสนิกชน และแม้ทุกวันนี้ในประเทศศรีลังกาก็ยังมีประชาชนสามารถท่องจำ และสวดพระสติปัฏฐานสูตรกันได้เป็นจำนวนมาก เมื่อถึงวันเพียงเห็นพระจันทร์เต็มดวง พวกอุบาสกอุบาสิกาที่

ปฏิบัติรักษาศีล ๘ (อุโบสถศีล) จะพากันมาชุมนุมสวดพระสติปัฏฐานสูตร แม้ในวาระสุดท้ายแห่งชีวิตของตน พุทธศาสนิกชนต่างก็ปรารถนาจะได้ ฟังสวดพระสติปัฏฐานสูตร และแล้ว ณ ช่วงเตียงนอนของพุทธศาสนิก ผู้กำลังจะวายชนม์นั้น จะมีพระภิกษุสงฆ์หรือพวกอุบาสก มาสวดพระสูตร อันศักดิ์สิทธิ์นี้ให้ฟังตามปรารถนา”

“ตามบ้านของพุทธศาสนิก เขาจะจัดให้มีห้องพระไว้ และในห้อง นั้นจะมีสมุดคัมภีร์พระสติปัฏฐานสูตรประดิษฐานตั้งเด่นไว้เป็นปูชนียวัตถุ ขึ้นสำคัญด้วย ในหอสมุดหรือหอไตรตามวัดต่างๆ จะมีต้นฉบับเขียนหรือ จารพระสติปัฏฐานสูตรลงใบลานร้อยเป็นผูกไว้ มีปกประกบที่ประดับตกแต่งอย่างสวยงาม ได้พบต้นฉบับใบลานอักษรสิงหฬดังกล่าวนี้ ไปอยู่ใน ประเทศไกล ๆ จากประเทศศรีลังกาก็มี เช่นในห้องสมุดของมหาวิทยาลัย แห่งรัฐ ณ กรุงบูคาเรสต์ ในประเทศรุมานีเย พระคัมภีร์นี้ได้เป็นที่เปิดเผยขึ้นเมื่อคราวรวบรวมเรื่องทำ สารานุกรม (Encyclopaedia) สำหรับ พระพุทธศาสนา ซึ่งผู้สื่อข่าวได้ส่งรายชื่อหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ที่พบในห้องสมุดมหาวิทยาลัยรุมานีเย มีจำนวนนับร้อยมาให้เรา”^๑

ท่านโสมเถระ แห่งศรีลังกา ก็กล่าวไว้ว่า “พระสติปัฏฐานสูตร เป็นพระสูตรหนึ่งในบรรดาพระสูตรทั้งหลาย ที่ชาวพุทธศาสนิกใช้ท่อง บ่นสาธยายกันเป็นประจำ และจะเห็นความสำคัญทางตำนานได้ต่อไปอีก ในการที่นำเอาพระสูตรนี้มาใช้ประกอบ ศาสนาวิพิธี สิ่งบุคคลที่กำลังจะละ

๑. นยานัตถเถระ ใน The Foundation of Mindfulness, The Wheel of Publication, No. 19, p. 3

จากชีวิตนี้ไปสู่ชีวิตหน้า ด้วยการที่พุทธศาสนิกนําเอาพระสูตรนี้มาใช้เป็นพระสูตรข้างเตียงมรณะ แสดงให้เห็นว่า นอกจากสติปัฏฐานเป็นคุณธรรมอันประเสริฐสุดที่คนเราต้องประสงค์เพื่อความบริสุทธิ์ในขณะดำรงชีวิตนี้แล้ว สติปัฏฐานยังเป็นคุณธรรมที่จะทำให้ความตาย ซึ่งกำลังคืบหน้าเข้ามานี้เป็นมรณกรรมที่บริสุทธิ์สะอาดด้วย กล่าวคือ ทำชีวิตนี้ให้เป็นสิ่งบริสุทธิ์ โดยแท้จริงทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย” และท่านโสมเถระได้กล่าวไว้ด้วยว่า “โดยเหตุสติปัฏฐานเป็นทางเดียวที่ผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งปรารถนาหาความสุขใจจะพึงปฏิบัติ คนโบราณ ไม่เลือกว่าสังกัดอยู่ในสำนักหรือนิกายใด จึงต่างเน้นให้เห็นความสำคัญในคำสอนข้อนี้ของพระพุทธเจ้าด้วยกันทั้งนั้น ในหนังสือเรื่อง จดหมายมิตรภาพของท่านนารายณ์ ก็กล่าวไว้ว่า “พระสุคตเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ทางที่ผู้ปฏิบัติพึงดำเนินโดยเฉพาะ คือ สติปัฏฐาน ที่บังคับให้ตามดูกาย เพราะฉะนั้น พึงตั้งใจปฏิบัติรักษาสติปัฏฐาน เพราะถ้าสติจางหายไป ความดีทั้งหลายทั้งปวง ก็เสื่อมพรามลง,” และ ท่านศานติเทพก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ โพธิชรยาวตาร ของท่านว่า “ถ้าใจ ผู้เป็นนายงาน คุ่มคลั่งอยู่ด้วยกิเลสผูกผูกมัดไว้เสียด้วยเส้นเชือกคือสติอย่างแน่นแฟ้นแล้ว ภัยอันตรายทั้งหลายทั้งปวง ก็ดับสูญไป และความสุขสบายทุกอย่างก็ตามมา”^๑

ในประเทศไทยของเรา แต่ก่อนมา เคยเห็นอุบาสกอุบาสิกาชาวไทยในหัวเมือง มาร่วมประชุมกันสวดพระสติปัฏฐานสูตร ในวัดบางแห่งในวันธรรมสวนะ แสดงว่า พุทธศาสนิกชาวไทยแต่ก่อนก็นับถือพระสติปัฏฐานสูตรว่าเป็นพระสูตรสำคัญและศักดิ์สิทธิ์เช่นกัน สมเด็จพระสังฆราช

๑. The Way of Mindfulness by Soma Thera, p. xxv, xxvi.

(สา ปุสฺสเทว) เมื่อทรงรวบรวมพระสูตรต่าง ๆ ไว้ในหนังสือ สวคมนต์ฉบับหลวง ก็ได้ทรงชำระพระสติปัฏฐานสูตรและทรงนำมาพิมพ์ไว้ในหนังสือสวคมนต์ฉบับหลวงนั้นด้วย และได้ทรงบันทึกไว้ว่า “พิจารณาเห็นว่า พระมหาสติปัฏฐานสูตรซึ่งคัดไว้เล่าป็นนี้.....เป็นสูตรวิเศษสูตรหนึ่ง”

การที่นับถือพระสติปัฏฐานสูตรว่าเป็นพระสูตรวิเศษ ก็เพราะว่า สติปัฏฐานเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นความสำคัญนี้มาแต่แรกตรัสรู้ ขณะประทับอยู่ ณ โคนต้นอชปาลนิโครธ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในอุรุเวลา ภายหลังตรัสรู้แล้วเป็นสัปดาห์ที่ ๔ ก็ได้ทรงปริวิตกถึงสติปัฏฐาน^๑ และตลอดมาจนในปีที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ขณะประทับอยู่ ณ อัมพปาลิวัน ใกล้นครเวสาลี ก็ทรงพระเมตตาตรัสเตือนให้ปฏิบัติสติปัฏฐาน ขณะประทับอยู่ ณ เวฬุคาม ก่อนหน้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ๑๐ เดือน ก็ทรงเตือนให้มิตนเป็นที่พึง มีตนเป็นสรณะ ด้วยการปฏิบัติสติปัฏฐาน^๒ แสดงว่า ได้ทรงสั่งสอนหลักธรรมสำคัญในพระสติปัฏฐานมาจนตลอดพระชนมายุ

พระสติปัฏฐานสูตร ต่างสำนวน

พระสติปัฏฐานสูตรที่กล่าวถึงอยู่นี้มี ๒ สำนวน คือ พระมหาสติปัฏฐานสูตร พระสูตรที่ ๒๒ ในคัมภีร์ทมิฬกาย มหาวัคค ซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ทรงระบุถึง และพระสติปัฏฐานสูตร

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๒๒๒, ๒๔๗

๒. ที. ม. ๑๐/๑๑๒, ๑๑๓, ๑๑๔, ส. มหาวาร. ๑๙/๑๔๐-๑, ๒๐๓-๖

พระสูตรที่ ๑๐ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก ที่กล่าวถึง ของ
พุทธศาสนิกชนชาวศรีลังกา

อาจมีผู้ใคร่ทราบต่อไปว่า พระสติปัฏฐานสูตร ๒ ส่วนวน นั้น
ส่วนไหนก่อนและส่วนไหนหลัง ก็ได้ ท่านศาสตราจารย์ริส เดวิดส์
๒ สามิภรรยา (T.W. and C.A.F. Rhys Davids) ผู้แปลพระบาลีคัมภีร์ทีฆ-
นิกาย ออกเป็นภาษาอังกฤษ ในนามของสมาคมบาลีปกรณ์ (Pali Text
Society) ได้ทำฟุตโน้ตไว้ ณ เบื้องต้นของคำแปลนิตเทศแห่ง ศักยปัพพะ
ว่า “ข้อความต่อไปนี้ไม่พบในสติปัฏฐานสูตรส่วนมัชฌิมนิกาย นอก
จากตรงนั้นแล้ว ความลงกันทั้งสองส่วนวน และไม่ต้องสงสัยเลยว่าส่วนวน
ของเราที่แปลไว้ (จากทีฆนิกาย) ณ ที่นี้ เรียกว่า มหาสติปัฏฐาน เพราะ
เป็นการแน่นอนที่มีความยืดยาวพิสดาร น่าจะแสดงว่า เมื่อใช้ชื่อเรียก
เป็นครั้งแรกนั้น ได้รู้จักส่วนมัชฌิมนิกายกันอยู่แล้ว แต่ไม่น่าจะหมาย
ความว่า ส่วนวนทีฆนิกายใหม่กว่าส่วนมัชฌิมนิกาย ทั้งสองส่วนวนนั้น
อาจชำระขึ้นใหม่ในคราวเดียวกันจากฉบับที่มีอยู่ก่อนก็ได้ ความที่มีเพิ่ม
เติมอยู่ในส่วนวนทีฆนิกายนั้น น่าสนใจอยู่ เพราะเรามีข้อความส่วนวน
เก่า ๆ บรรจุอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาโบราณ (เก่าเท่ากับตัวพระคัมภีร์บาลี)
ซึ่งเราได้พบเห็นอยู่ในคัมภีร์นิกายต่าง ๆ แม้แต่ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก
คัมภีร์วิภังคก็ยกเอาข้อความเพิ่มเติมนี้มากล่าวไว้คำต่อคำ”^๓

๑. โปรดดู เรื่อง พระสติปัฏฐานสูตร ต่างส่วนวน ในภาคผนวก ห้ายเล่ม

๒. DIALOGUES OF THE BUDDHA, Part II, p. 337 ฟุตโน้ต 1.

๓. ตุ-อภิ. วิภังค. ๓๕/๑๒๗-๑๓๘

แต่พระสติปัฏฐานสูตรดังกล่าว ทุกสำนวนล้วนแต่กล่าวด้วย สติ-
ปัฏฐาน ๔ ด้วยกันทั้งนั้น หากแต่มีปรรกเรื่องและความสังเขปหรือพิศดาร
ต่างกัน

สติปัฏฐาน คืออะไร ?

“สติปัฏฐาน” เป็นคำรวม มาจาก ๒ คำ คือ “สติ + ปัฏฐาน”
ท่านแปลและอธิบายกันไว้หลายอย่าง ว่า ตั้งสติไว้เป็นประธาน บ้าง ตั้ง
สติไว้เบื้องหน้า บ้าง และในคัมภีร์อรรถกถาก็มีอธิบายเป็นหลายนัย เช่น
อธิบาย “สติปัฏฐาน” ว่า เป็นที่ตั้งอยู่ของสติ บ้าง ว่า ที่ตั้งเป็นประ
ธานของสติ บ้าง ว่า การตั้งไว้ด้วยสติ บ้าง ว่า สติตั้งไว้ก่อน บ้าง และ
ว่า สติเข้าไปตั้งอยู่ บ้าง แต่ระบุว่า คำ “สติปัฏฐาน” ในพระสูตรนี้
ท่านประสงค์เอาอธิบายข้อหลัง คือ สติเข้าไปตั้งอยู่ (คือ สติ + อุปัฏ-
ฐาน) โดยอธิบายว่า “สรณญฺเณ สติ อุปัฏฺฐานวเสน ปฏฺฐานํ อิติ,
สติ จ สา ปฏฺฐานญฺจาทิปี สติปัฏฺฐาน” แปลว่า “เรียกว่า สติ เพราะ
อรรถว่า ระลึก เรียกว่า ปัฏฐาน ด้วยเหตุที่เข้าไปตั้งอยู่ อนึ่ง ทั้งสตินั้นด้วย
เข้าไปตั้งอยู่ด้วย จึงเรียกว่า สติปัฏฐาน” ท่านประสงค์ให้เข้าใจคำ
“ปัฏฐาน” ว่าหมายถึง “อุปัฏฐาน” คือ เข้าไปตั้งอยู่ เช่นเดียวกับที่ท่าน
อธิบายไว้ในที่อื่นว่า “อุปัฏฺฐิตสฺส สติตาย สติมา”^๑ ชื่อว่าเป็นผู้มีสติ
เพราะเป็นผู้มีสติเข้าไปตั้งอยู่” โดยถือเอาสติเป็นหลักสำคัญ ท่านจึงอธิบาย
ว่า สติ นั้นด้วย เป็น ปัฏฐาน คือเข้าไปตั้งอยู่ด้วย หมายถึงมีสติตั้งไว้เป็น
หลัก เป็นประธาน เพราะฉะนั้น ความสำคัญอยู่ที่สติ จึงเห็นควรรู้จัก
สติ เป็นหลักการเบื้องต้นไว้ก่อน

สติ

สติ นั้น ท่านอธิบายไว้ในที่หลายแห่ง แต่ที่อธิบายไว้ครบลักษณะ
ทุกแง่ทุกมุมนี้ เห็นเหมือนจะปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธัมมสังคณี และ คัมภีร์
วิภังคปกรณ์ ในพระอภิธรรมปิฎก กับในคัมภีร์ขุททกนิกาย จุฬินิเทศ
ซึ่งกล่าวไว้ว่า “บา สติ อนุสฺสติ ปฏิสฺสติ สติ สรณเตา ธารณเตา
อปปีลาปนตา อสมมุสนตา”^๑

แปลและอธิบายความ

บา สติ สติ คือ อย่างไร ? คือ :—

๑. อนุสฺสติ ระลึกถึง, นึกถึง
๒. ปฏิสฺสติ ระลึกได้, ระลึกไว้
๓. สติ ระลึกอยู่ นึกอยู่
๔. สรณเตา เตือน
๕. ธารณเตา จำได้, ทรงไว้
๖. อปปีลาปนตา แนบชิดอยู่(กับอารมณ์)
๗. อสมมุสนตา ไม่หลงลืม

กล่าวโดยสรุป พระบาลีข้างต้นนี้ได้อธิบายลักษณะหน้าที่ และ
อาการของสติไว้อย่างครบถ้วน ถ้าจะขยายความเพิ่มเติม ก็น่าจะเป็นดังนี้

๑. อนุสฺสติ — ระลึกถึง, นึกถึง หมายถึงระลึกย้อนหลัง เช่น
สํถานุสฺสติ — ระลึกถึงศีลของตนที่รักษามา, จาคานุสฺสติ — ระลึกถึง
ทานที่บริจาคไปแล้ว, พุทธานุสฺสติ ธัมมานุสฺสติ สังฆานุสฺสติ —

๑. อภ. ธัมมสังคณี, ๓๔/๑๒ วิภังก. ๓๕/๑๖๔ และ ขุ. จุฬ. ๓๐/๑๗

ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์, บุปเพนิวาสานุสสติ-
ญาณ — ญาณระลึกถึงความเป็นอยู่ในชาติก่อน ๆ

๒. ปฐิสฺสติ — ระลึกได้, ระลึกไว้ เช่นที่กล่าวว่า “ยาวเทว
ณามมตฺตยาป ปฐิสฺสติมมตฺตยาป” — เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อ
ระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น” หรือใช้เป็นคุณศัพท์ หรือคำวิเศษณ์ว่า ปฐิสฺสต
เช่น “สมุปฺขานอ ปฐิสฺสโต”^๒ แปลว่า “รู้ตัวอยู่ ระลึกไว้” และ
“รูปํ ทิสฺวา ปฐิสฺสโต”^๓ แปลว่า “เห็นรูปแล้ว ระลึกไว้” ดังนี้ เป็นต้น

๓. สติ — ระลึกอยู่, นึกอยู่ หมายถึง สติที่ระลึกหรือกำกับอยู่
เป็นปัจจุบันเฉพาะหน้า เช่นใช้เป็นคุณศัพท์ว่า “อาคาเป สมุปฺขานอ
สตีมา — มีความเพียร ระลึกอยู่ รู้ตัวอยู่” หรือ “โส สโตว อสฺสสตี
สโต ปสฺสสตี” — ภิกษุ นั้น มีสติอยู่แล หายใจเข้า มีสติอยู่ หายใจออก”
หรือ “สโต ลจฺเจบฺบ สโต ติฏฺเฐบฺบ สโต นิสํเฑบฺบ สโต เสยฺย
กบฺเปยฺย สโต อภิกฺกเมบฺบ สโต ปฏิกฺกเมบฺบ สโต อาโลเกบฺบ
สโต วิโลเกบฺบ ...”^๔ แปลว่า “พึงเป็นผู้มีสติเดินไป พึงเป็นผู้มีสติยืนอยู่
พึงเป็นผู้มีสตินั่งอยู่ พึงเป็นผู้มีสตินอนอยู่ พึงเป็นผู้มีสติก้าวไปข้างหน้า
พึงเป็นผู้มีสติก้าวกลับหลัง พึงเป็นผู้มีสติแลดู พึงเป็นผู้มีสติเหลียวดู...”

๔. สรณตา — เตือน หมายถึง เตือนให้ระลึกขึ้นได้, เตือนให้
นึกได้ เช่น เราไปพบเห็นสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือได้ฟังเรื่องหรือคำพูดใดๆ แล้ว

๑. มหาสติปัฏฐานสูตร, ที.ม. ๑๐/๓๒๔ ๖๗ สติปัฏฐานสูตร, ม.ม. ๑๒/๑๐๒ ๖๗

๒. ส. ขนฺธว. ๑๗/๑๑๔, ส. สฬายตน. ๑๘/๓๘๗

๓. ส. สฬายตน. ๑๘/๔๓

๔. มหาสติปัฏฐานสูตร

๕. มหาสติปัฏฐานสูตร

๖. ขุ. จุฬ. ๓๐/๓๑,

หวนกลับนึกถึงเรื่องหรือเหตุการณ์อีกอย่างหนึ่งขึ้นมาได้ หรือมีใครเตือนให้ระลึกได้ คำนั้นจะเป็น “สารณตา” โดยเทียบกับเรื่องในคัมภีร์พระวินัยปิฎกที่ท่านเรียกว่า “สารณ”^๑ คือ กล่าวเตือนภิกษุผู้ถูกกอธิการให้ระลึกถึงเรื่องที่ผ่านมา

๕. ชารณตา — จำได้ ได้แก่ การจำไว้, ทรงไว้ คำจากธาตุเดียวกันนี้ใช้ในรูปแบบอื่นก็มี เช่น สุตธโร — ผู้ทรงไว้ซึ่งคำสอนที่ฟังมา, ฆมฺมธโร — ผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม, วินยธโร — ผู้ทรงไว้ซึ่งวินัย, ติปิฎกธโร — ผู้ทรงจำพระไตรปิฎก และมีคำ “ชารณ” ในจังกีสสูตร^๒ หมายถึง ความทรงจำ เหมือนกัน

๖. อปีลาปนตา — แบนชิต (อารมณ์) คำนี้แยกออกได้เป็น อ = ไม่ + ปีลาปน = ลอย + ตา = ภาวะหรือความ บางแห่งเป็น “อวิลาปนตา” แปลตามศัพท์ว่า “ความไม่ลอย” หมายถึง จม ซึ่งท่านอธิบายเปรียบเทียบว่า เหมือนผลน้ำเต้าแห้ง เมื่อวางลงบนพื้นน้ำจะลอยอยู่เหนือน้ำ นั่นคือ ปีลาปน -- ลอย หมายถึงใจที่ไม่อยู่กับอารมณ์ แต่ถ้ามีสติอยู่ สตินั้นจะมีอาการเป็น อปีลาปนตา -- ไม่ลอย คือ จม หมายถึง แบนชิตอยู่กับอารมณ์เสมอ

๗. อสมฺมุสนตา — ไม่หลงลืม น่าจะตรงกับ อัปปมาท คือ ความไม่ประมาท ดังจะกล่าวถึงข้างหน้า

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ท่านชี้ให้เห็นลักษณะและอาการหรือภาวะ อย่างหนึ่ง ๆ ของสติ ว่ามีอย่างใดบ้าง ? และท่านอาจารย์พุทธ-

๑. วินย. ปรีวาร. ๔/๓๘๗, ๔๐๖,

๒. ม.ม. ๑๓/๖๐๗

โฆสเถระ ก็ได้อธิบายไว้ว่า “อปีลาปนลกขณา สติ อสมโมหนรสา อารกขปจจุปฺปชานา วิสยาภิมุขภาวปจจุปฺปชานา วา ถีสถณวาทฏ- จานา กายาทิสติปฺปชานปทฏฺฐานา วา อารมมถทพฺพหปตฺติจิตฺตุดา- ปน เอสิกา วีย จกฺขุทวาราทริกฺขนโต โทวาริกา วีย จ ทฏฺฐพฺพา”^๑ แปลว่า “สติ มีลักษณะแนบชิด(อารมณ์) มีหน้าที่ไม่หลงลืม มีประ- โยชน์ในการระแวงระวังรักษา หรือมีภาวะมุ่งหน้าสู่อารมณ์เป็นผลเฉพาะ หน้า มีความจำได้หมายรู้มั่นคงเป็นทางดำเนิน หรือมีสติปฏฺฐานในกาย เป็นต้นเป็นทางดำเนิน แต่พึงเข้าใจว่า สตินั้นเป็นประดุจเสาระเนียด เพราะตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างมั่นคง และเป็นดุจนายประตุ เพราะคอยระวัง รักษาประตุมีประตุคือดวงตาเป็นต้น” และผู้ประกอบด้วยสติดังกล่าวนี้ ท่านเรียกว่า “สติมา — ผู้มีสติ” ตามที่ระบุไว้ในพระสติปฏฺฐานสูตร

สติ โดยปกติ ปรากฏในตัวบุคคลควบคู่กับปัญญา เช่นที่กล่าว ว่า “สโต สมฺปชาโน — มีสติรู้ตัวอยู่” เมื่อมีอยู่แก่กล้าชัดแจ้งในบุคคลผู้ ได สติในบุคคลผู้นั้น จะมีปัญญาเข้ามาให้กำลังคำจุนเป็นสติเนปั๊กกะ ด้วย เช่น พระอริยสาวก ซึ่งทรงตรัสไว้ว่า “อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก สติมา โหติ ปรมฺเณ สติเนปฺกฺเคน สมฺนฺนาคโต จิรคตมฺปิ จิรภาสี- ตมฺปิ สวริตา อนฺสุสวริตา” แปลว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สาวกผู้เป็นอริยะ ในพระศาสนานี้เป็นผู้มีสติ ถึงพร้อมแล้วด้วยสติและปัญญาอย่างยอดเยี่ยม เป็น ผู้ระลึกถึงเป็นผู้ระลึกเนื่องๆ แม้การที่ทำไว้นานแล้วแม้คำที่พูดไว้นานแล้ว”

สติ เป็นหลักธรรมอันหนึ่ง ซึ่งแทรกอยู่ในหมวดธรรมสำคัญใน พระพุทธศาสนา เช่น สตินทริย ในอินทริย ๕ สติพละ ในพละ ๕

สติสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ ๗ สัมมาสติ ในพระองค์อริยมรรค ๘ และที่สำคัญที่สุดก็คือ สติ ที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อปฺปมาท คือ ความไม่ประมาท ซึ่งท่านอธิบายไว้ว่า “โส ปเนส อตุลโต สติยา อวิปฺวาโส นาม, นิจฺจํ อปฺปจฺติยา สติยา เจตํ นาม” (ธมฺมปทฎกกา ๒/๖๖) “อันความไม่ประมาทนั้น โดยความหมาย ก็คือที่เรียกว่า การไม่อยู่อย่างปราศจากสติ และคำว่า ความไม่ประมาทนี้ เป็นชื่อของสติที่เข้าไปตั้งอยู่เป็นประจำ” บางแห่งท่านอธิบายว่า “สติสมฺปชฺฌนโยเคน ปวตฺตา จตฺตาโร รุปฺปิโน ขนฺธา อปฺปมาโท—ขันธํทมิชฺเรูป ๔ (คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) ที่ดำเนินไปโดยประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ คือ ความไม่ประมาท” ความไม่ประมาทนั้น หมายถึง ความมีสติตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา ไม่หลงลืมในการงานทั้งปวง และกล่าวกันตามพระคัมภีร์มหาปริณิพพานสูตรว่า เป็นพระปัจจิมวาจา ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อใกล้เสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทรงเรียกพระภิกษุทั้งหลายมาตรัสสอนเป็นพระพุทธานุสาสน์ว่า “อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ — เธอทั้งหลายจงทำกิจทั้งปวงให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^๑ แต่นั่นก็มีได้ทรงมีพระพุทธานุสาสน์อีกเลยจนเสด็จดับขันธปรินิพพาน

สติ ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อปฺปมาท — ความไม่ประมาท” นั้น ทรงตรัสว่าเป็นยอดของธรรมทั้งหลาย (อปฺปมาโท เตสํ อคฺคมกฺขาเขตติ)^๒ ท่านอาจารย์พุทธโฆสเถระกล่าวว่า “สติ นั้น เป็นที่พึงประสงค์ในที่ทุกสถาน เหมือนเกลือที่ต้องใช้ในการปรุงรสปริโภคกับข้าวทุกชนิด และเหมือน

๑. มหาปรินิพพานสูตร, ที.ม. ๑๐/๑๘๐ และสมุทฺตลวิลาสินี, พุทฺธยาค. น. ๒๕๗

๒. ส. มหาวาร. ๑๙/๖๒, ฯลฯ

อำมาตย์ผู้รอบรู้การงานทั้งปวง เป็นผู้ที่ต้องประสงค์ในราชกิจทุกอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ก็แลสตินั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง เพราะอะไร ? เพราะว่า จิตมีสติเป็นที่พึ่ง และ สติก็มีประโยชน์ในการระแวดระวังรักษา ปราศจากสติเสียแล้ว การประคองจิตหรือการข่มจิตก็ไม่ได้”^๑ ท่านกล่าวอุปมาไว้ว่า “สติ อารกข-
 สารณิ”^๒ — สติ เป็นสารณิผู้ระมัดระวัง” ซึ่งท่านผู้รู้ท่านหนึ่งกล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า “The faithful watch dog of Sati” -- สติ คือ สุนัขเฝ้ายามผู้ซื่อสัตย์” เพราะฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า สติเข้าไปตั้งอยู่ เป็นสติปัฏฐาน หมายถึงว่า มีสติคอยติดตามดูแลเหมือนเป็นพี่เลี้ยง

สติปัฏฐาน ๔

เป็นที่แจ่มแจ้งอยู่ในพระสติปัฏฐานสูตรแล้วว่า สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ เอกายนัมคัค ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาเรียกไว้อีกชื่อหนึ่งว่า สติปัฏฐานัมคัค และสติปัฏฐานัมคัค นั้น ในระยะต้นเป็นโลกียมคัคก่อน ครั้นโยคีปฏิบัติอบรมไป ๆ จะดำเนินไปเพื่อบรรลุโลกุตตรมคัค และที่เรียกว่า เอกายนัมคัค ก็บังคับตามความหมายของคำ ว่าเป็นทางดำเนินทางเดียวที่ดำเนินไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความคร่ำครวญ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมคัค เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน

แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกเอกายนัมคัค คือ ทางดำเนินทางเดียวนั้น ออกเป็นสติปัฏฐาน ๔ โดยทรงจำแนกตามอารมณ์ ๔ คือ กาย เวทนา จิต และ ธรรม ดังนี้

๑. สมุททิลลสินี, ทฎิยภาค. น. ๕๑๔ วรรค

๒. ส. มทวาร. ๑๔/๗

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติเข้าไปตั้งตามดูกาย
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติเข้าไปตั้งตามดูเวทนา
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติเข้าไปตั้งตามดูความคิด
๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติเข้าไปตั้งตามดูธรรม (คือ อารมณ์เกิดกับจิต) หรือเพราะเหตุที่สติเข้าไปตั้งตามดูกาย, เวทนา, จิต และ ธรรม เป็นกัมมัญฐาน จึงเรียกไว้อย่างยืดยาวว่า

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐานกัมมัญฐาน
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานกัมมัญฐาน
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานกัมมัญฐาน และ
๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานกัมมัญฐาน

แต่มีคำเรียกเป็นคำย่อว่า “อนุปัสสนา” คือ การตามดู หรือ สติตามดู ซึ่งท่านอธิบายถึงอนุปัสสนา คือการตามดู นั้นว่า ผู้มีสติจะ กำหนดอารมณ์ (จะเป็นกาย เวทนา จิต หรือธรรม ก็ตาม) แล้ว ตามดูอารมณ์นั้นด้วยปัญญา เพราะผู้ปราศจากสติ จะเรียกว่ามีอนุปัสสนา หาได้ไม่ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวว่า สติมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง” อนุปัสสนานี้ จำแนกเป็น ๔ ตามอารมณ์ และอธิบายโดยสังเขป ดังนี้

๑. กายานุปัสสนา สติตามดูกาย คือ ตามดูสุรีระร่าง ตลอดจน อากาโรและอากัปภิกิริยาของกาย

๒. เวทนานุปัสสนา สติตามดูเวทนา คือ ตามดูการเสวยอารมณ์
ทั้งที่เป็นเวทนาแท้ และเวทนามีสัมผัส คือมีอารมณ์หรือไม่มีอารมณ์

๓. จิตตานุปัสสนา สติตามดูจิต คือ ตามดูความคิดที่เป็นตัวการ
และความคิดที่เปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิตย์สืบเนื่องกันไปตามช่วงของความคิด

๔. ธัมมานุปัสสนา สติตามดูธรรม คือ ตามดูอารมณ์ หรือ
สภาวะธรรมที่ปรากฏหรือมีความเป็นไปอยู่ในจิตใจ ซึ่งท่านจำแนกไว้เป็น
นิรวิมล ๕ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ ตามบาลี
พระสูตร

ท่านเรียกการปฏิบัติหรือการเจริญ กายานุปัสสนา, เวทนา-
นุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา เป็นคำบาลีว่า กายา-
นุปัสสนาภาวนา, เวทนานุปัสสนาภาวนา จิตตานุปัสสนาภาวนา และ
ธัมมานุปัสสนาภาวนา

บุคคล ๔ จำพวก

อนึ่ง ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสสติปัฏฐานไว้ โดยทรง
จำแนกเป็น ๔ ตามอารมณ์ ดังกล่าวนั้น พระอรธกถาจารย์อธิบายว่า
ทรงกำหนดตามจริตและอุปนิสัยของบุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคลต้นหา-
จริต ๑ ทิฏฐิจจริต ๑ สมถยานิก ๑ วิปัสสนายานิก ๑ และบุคคล
๔ จำพวกนี้ แต่ละจำพวกได้แบ่งออกไปอีกเป็น ๒ ประเภท คือ อย่างอ่อน

และอย่างแก่ โดยทรงกำหนดไว้ตามประเภทของบุคคล ดังนี้ คือ กายา-
 นุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัญฐานอย่างหยาบ เป็นวิสุทธิมคค์ คือทาง
 บริสุทธิ์ของบุคคลมีตัณหาจริตอย่างอ่อน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็น
 กัมมัญฐานอย่างละเอียด เป็นวิสุทธิมคค์ของบุคคลมีตัณหาจริตอย่างแก่
 จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัญฐานที่เป็นวิสุทธิมคค์ของบุคคลมี
 ทิฏฐิจริตอย่างอ่อน ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นกัมมัญฐานที่เป็นวิสุทธิ-
 มคค์ของบุคคลที่มีทิฏฐิจริตอย่างแก่ และกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็น
 กัมมัญฐานที่เป็นวิสุทธิมคค์ของโยคีผู้เป็นสมณยานิกอย่างอ่อน เวทนา-
 นุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิสุทธิมคค์ของสมณยานิกอย่างแก่ จิตตา-
 นุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิสุทธิมคค์ของโยคีผู้เป็นวิปัสสนยานิกอย่างอ่อน
 และ ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิสุทธิมคค์ของวิปัสสนยานิกอย่างแก่

วิปาส ๔

อีกประการหนึ่ง ตามที่ทรงตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ อย่างนั้น ก็
 โดยมีพระ พุทธ ประสงค์เพื่อให้เวไนยบุคคลละวิปาสในวัตร ๔ อย่าง
 วิปาสในวัตร ๔ อย่าง คืออะไร ? ควรทราบความหมายของวิปาสโดย
 สังเขปดังนี้

วิปาส หรือเขียนตามรูปบาลีว่า “วิปัสส” แปลว่า ความคลาด
 เคลื่อน ความผันแปร ท่านจำแนกไว้เป็น ๓ ประเภท คือ สัญญาวิปาส

ความจำได้หมายรู้คลาดเคลื่อน หรือสำคัญผิด ๑ จิตวิปลาส ความคิด
คลาดเคลื่อน หรือคิดผิด ๑ และ วิทยวิปลาส ความเห็นคลาดเคลื่อน
หรือเห็นผิด ๑

ตรงนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัฏฐาน โดยเฉพาะโยคีผู้ปฏิบัติ
วิปัสสนากัมมัฏฐาน จะต้องทำความเข้าใจในวัตถุหรืออารมณ์ ๔ ประการ
คือ กาย ๑ เวทนา ๑ จิต ๑ ธรรม ๑ ให้ถูกต้องตรงตามแนวมุ่งหมาย
ในพระสูตร แล้วกำหนดพิจารณาไปตามแนวนั้น กล่าวคือ ต้องกำหนด
พิจารณาให้เห็นว่า ทัวทั้งร่างกายนี้เป็นของไม่มีอะไรจะสวຍงตามเลย ถ้า
เราไปสำคัญคิดเห็นว่าร่างกายจะสวຍงตามทั้งหมด หรือแม้แต่อวัยวะส่วน
ใดส่วนหนึ่ง ก็เป็นความสำคัญคิดเห็นที่วิปลาสคลาดเคลื่อน ไม่ถูกต้อง
ตรงตามความเป็นจริง เวทนา ที่เราเห็นว่าเป็นสุข หรือจำแนกเป็น สุข
ทุกข์ และ อุเบกขา นั้น แท้จริงเป็นทุกข์ หรือมีแต่ทุกข์ เพราะถึงแม้เป็น
สุข ก็ปิดบังซ่อนเร้นเอาความทุกข์ไว้ ถ้าเราสำคัญคิดเห็นว่าเป็นสุข
ก็เป็นความสำคัญคิดเห็นที่วิปลาสคลาดเคลื่อน ไม่ถูกต้องตรงตามความ
เป็นจริง จิต คือ ความคิดนึก เป็นสิ่งเปลี่ยนแปลงผันแปรอยู่ทุกขณะ
เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงทนถาวร ถ้าเราสำคัญคิดเห็นว่าเป็น จิต คือ
ความคิด เที่ยงแท้ คงทนถาวร ก็เป็นความสำคัญคิดเห็นวิปลาสคลาด
เคลื่อน ไม่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ธรรม คือ อารมณ์ที่เกิดกับจิต
อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยดับไป อารมณ์นั้น ๆ ก็ดับไป ไม่มี
สิ่งที่เป็นอัตตาหรือสิ่งที่เรียกว่าอัตตาใด ๆ เลย ถ้าเราสำคัญคิดเห็นว่าเป็น
อัตตา หรือ มีอัตตา ก็เป็นความสำคัญคิดเห็นที่วิปลาสคลาดเคลื่อน ไม่

ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง เพราะฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงตรัสสติปัฏฐานไว้มีจำนวน ๔ เพื่อให้โยคีผู้ปฏิบัติเพิกถอนความสำคัญคิดเห็นที่วิปลาสในวัตถุ ๔ ประการ คือ สำคัญคิดเห็น ว่าร่างกายสวยงามว่าเวทนาเป็นสุข ว่าจิตหรือความคิดเป็นของเที่ยงเที่ยงยืน และธรรมทั้งหลายเป็นอัตตาหรือมีอัตตาครองอยู่ นั้น ๆ เสีย

พระอรรถกถาจารย์จึงเน้นรายละเอียดให้ชัดเจนไปอีกว่า สติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนให้กำหนดที่ เบญจขันธ์ หรือขันธ์ ๕ นั้นเอง คือ กำหนดรูปขันธ์ด้วยกายานุปัสสนา กำหนดเวทนาขันธ์ด้วยเวทนานุปัสสนา กำหนดจิตวิญญาณขันธ์ ด้วยจิตตานุปัสสนา และกำหนดสัญญาขันธ์กับสังขารขันธ์ด้วยธัมมานุปัสสนา หรือเท่ากับตรัสสอนให้กำหนดรูปและนาม กล่าวคือ กำหนดรูปด้วยกายานุปัสสนา กำหนดนามด้วยเวทนานุปัสสนา ด้วยจิตตานุปัสสนา และด้วยธัมมานุปัสสนา หรือตรัสสอนให้กำหนด รูปล้วน ๆ ด้วยกายานุปัสสนา ตรัสสอนให้กำหนด อรูปล้วน ๆ (นาม) ด้วยเวทนานุปัสสนา และจิตตานุปัสสนา และตรัสสอนให้กำหนด ทั้งรูปและอรูป(นาม)ปนกัน ด้วยธัมมานุปัสสนา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาวิภังคปกรณ์กล่าวไว้ว่า เวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนากับทั้งหมดวินิรณะและหมวดโพชฌงค์ในธัมมานุปัสสนา เป็นวิปัสสนาล้วน ๆ^๑

กัมมฎฐาน ๒๑

กัมมฎฐานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในพระสติปัฏฐานสูตรนี้ จำแนกเป็น ๒๑ กัมมฎฐาน คือ

๑. สัมโมหวิโนทนี, น. ๓๕๑-๒ และ ๓๗๔

อานาปานะ	๑	} กาขานุปัสสนา
อิริยาบถสี่	๑	
สัมปชัญญะสี่	๑	
อาการ ๓๒	๑	
กำหนดธาตุสี่	๑	
ป้าช้า	๙	
เวทนานุปัสสนา	๑	} ธรรมานุปัสสนา
จิตตานุปัสสนา	๑	
กำหนดนิรวรณ	๑	
กำหนด(เบญจ)ขันธ์	๑	
กำหนดอายตนะ	๑	
กำหนดโพชฌงค์	๑	
กำหนด (อริย) สัจจ	๑	

(โปรดดูรายละเอียดในบาลีพระสูตรและคำแปล)

ผู้เจริญสติปัฏฐาน ต้องรักษาศีล

ในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ นั้น มีหลักอยู่ว่า ผู้ปฏิบัติต้องรักษาศีลก่อน แล้วจึงเจริญสติปัฏฐาน เรื่องนี้แม้จะไม่มีบอกไว้ในพระสติปัฏฐานสูตรโดยตรง แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ในตอนอุเทศวารของพระสติปัฏฐานสูตรอยู่แล้วว่า “เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สตุตตานัง วิสุทฺธิยา....ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย...” ซึ่งความบริสุทธิ์ดังกล่าวในพระสูตร จะมีขึ้นได้ต้องเริ่มต้นด้วย สัตวิสุทธิ คือ ศีลบริสุทธิ์ เป็นพื้นฐาน เพราะศีลวิสุทธิ

เป็นขั้นแรกของ วิสุทธิ ๗^๑ หมายความว่า ผู้เจริญสติปัฏฐานจะต้อง
รักษาศีลของตนให้บริสุทธิ์ตามฐานะ กล่าวคือ ศฤงษณ์อุบาสกและอุบาสิกา
พึงรักษาศีล ๕ หรืออุโบสถศีล (เมืองค์ ๘) หรือศีล ๑๐ สามเณรรักษาศีล
๑๐ และพระภิกษุรักษาศีล ๒๒๗ ก่อนและพร้อมกันไปกับปฏิบัติสติ-
ปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงตรัสไว้ในสติปัฏฐานสังยุตต์ว่า “โคโต
คฺวํ อิกฺขุ สํถํ นิสฺสํสาเย สํถํ ปตฺติญฺจาเป จตฺตวาโร สติปัฏฺฐานเ
ทฺวิเชน ภาเวยฺยาถิ—ตฺถกัณฺเฬน ภิญฺญํ เพราะเหตุนี้ เธอพึงอาศัยศีล ตั้ง
อยู่ในศีล แล้วจึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยประการ ๓ (คือ อหฺมตฺตํ--ภายใน,
พหิทฺธา--ภายนอก และ อหฺมตฺตพหิทฺธา--ทั้งภายในและภายนอก)”^๒ และมีกล่าวไว้ว่า “ศีลอันเป็นกุศลทั้งหลายเหล่านั้นใดที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ ศีลอันเป็นกุศลทั้งหลายเหล่านั้น พระผู้มีพระภาค
เจ้าทรงตรัสไว้ เพียงเพื่อการเจริญสติปัฏฐานโดยเฉพาะ”^๓

ผู้เจริญสติปัฏฐานควรศึกษาเรื่องสติปัฏฐาน

ท่านผู้ปรารถนาจะปฏิบัติกัมมัฏฐาน ตามพระพุทธรัตนสารีที่ทรงตรัส
สอนไว้ในพระสติปัฏฐานสูตร เริ่มแรกควรพยายามอ่านพระสติปัฏฐานสูตร
พร้อมทั้งอรรถกถา (เช่นที่แปลและพิมพ์อยู่ในเล่มนี้) ให้เข้าใจเนื้อความ
ตามสมควร และจับใจความตามคำสอนนั้นให้ได้แนวไว้ก่อน แต่ก่อนมา
เคยมีผู้เรียนรู้ท่องบ่นพระสติปัฏฐานสูตรกันได้คล่องปาก และจำได้ขึ้นใจ

๑. โปรดดูวิสุทธิ ๗ ในหนังสือ วิสุทธินิยามกถา ของผู้แปลและเรียบเรียง

๒. ส. มหาวาร. ๑๙/๒๔๙

๓. ส. มหาวาร. ๑๙/๒๒๙

นับว่าเป็นประโยชน์ดีมาก เพราะเท่ากับเป็นการเรียนรู้เตรียมตัวไว้เพื่อใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ แต่สิ่งสำคัญอยู่ที่ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณาเนื้อความในพระสูตร แล้วไตร่ตรองตามไปให้เข้าใจความหมายในคำสอน แม้ที่เห็นว่าลึกซึ้ง จนสามารถนำมาเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองได้ ท่านกล่าวว่า ผู้ที่พิจารณาไตร่ตรองทบทวนไปตามแนวความที่กล่าวไว้ในพระสูตร เข้าไปซ้ำมา จะสามารถพัฒนาจิตใจ และทำให้เกิดประสิทธิภาพแก่ตนเองไปในตัว โปรดเปิดไปอ่านบาลีพระสูตรและคำแปลพร้อมทั้งอรรถกถาแล้วทำความเข้าใจไปตามเนื้อความดังกล่าวนั้น เพื่อรู้ความหมายโดยถ่องแท้

/ แนวทางปฏิบัติสติปัฏฐาน

พึงสำเหนียกไว้ในใจเสมอว่า สติปัฏฐานเป็นหลักธรรมที่เราท่านทุกคนสามารถปฏิบัติตามได้ และการที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสกัมมภูฐานไว้หลายหมวดในพระสติปัฏฐานสูตร ก็เพื่อให้โยคีแต่ละท่านเลือกและนำมาไปปฏิบัติให้เหมาะแก่จริตและอุปนิสัย ของแต่ละบุคคล ดังกล่าวไว้ในประเภทของบุคคล ๔ จำพวกข้างต้น แต่หมวดที่ใช้ได้ทั่วไปแก่โยคีทุกท่าน และแก่บุคคลทุกจริตทุกอุปนิสัย ก็คือ อริยาปถัมพะพะ (หมวดอริยาปถใหญ่ ๔) และ สัมปชัญญูปพะพะ (หมวดอริยาปถย่อย) โยคีจะต้องอ่านและศึกษาคำอธิบายของ ๒ หมวดนี้ ตามที่กล่าวไว้ในบาลีพระสูตรและอรรถกถาโดยละเอียดและทำความเข้าใจให้ดี เพราะมีความหมายสำคัญมาก การปฏิบัติสติปัฏฐานจะดำเนินไปด้วยดี ก็อยู่ที่โยคีมีความเข้าใจถูกต้อง และปฏิบัติกัมมภูฐานเบื้องต้นโดยถูกต้อง ตามหลักเกณฑ์ใน ๒ หมวดนี้ไว้ก่อน และโยคีจะได้ชื่อว่าเป็น ผู้มีสติ เพราะเป็นผู้

ปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ และได้ชื่อว่าเป็น ผู้มีสัมปชัญญะ เพราะเป็นผู้รู้ตัวอยู่เสมอในอิริยาบถแม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานอนุสาสนีไว้ดังนี้

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และอย่างไร ภิกษุ ชื่อว่าเป็น ผู้มีสติอยู่ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เพื่อดำตามดูกายในกายอยู่ กำจัดอกิขฌาและโทมนัสเสียได้ เป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เพื่อดำตามดูเวทนาในเวลาทั้งหลายอยู่ กำจัดอกิขฌาและโทมนัสเสียได้ เป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เพื่อดำตามดูจิตในจิตอยู่ กำจัดอกิขฌาและโทมนัสเสียได้ เป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เพื่อดำตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ กำจัดอกิขฌาและโทมนัสเสียได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชื่อว่าเป็น ผู้มีสติ อยู่ ด้วยประการฉะนี้แล”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และอย่างไร ภิกษุชื่อว่าเป็น ผู้มีความรู้ตัว (มีสัมปชัญญะ) อยู่ ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการก้าวไปข้างหน้า ในการก้าวกลับหลัง เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการแลดู ในการเหลียวดู เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการทรงไว้ซึ่งสังขมาภี ภาตร และจีวร เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการกิน ในการดื่ม ในการเคี้ยว ในการลิ้ม เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการเดิน ในการยืน ในการนั่ง ในการนอนหลับ ในการตื่นนอน ในการพูด ในการนิ่ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชื่อว่าเป็น ผู้มีความรู้ตัว อยู่ ด้วยประการฉะนี้แล”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเป็นผู้มีสติ ผู้มีความรู้ตัว อยู่
นี้เป็นอนุสาสนี (คือคำสอน) ของเรา (ให้ไว้) แก่เธอทั้งหลาย”^๑

ในขณะที่ปฏิบัติตามหมวดอิริยาบถใหญ่ ๔ (อิริยาบถปัพพะ) และตาม
หมวดอิริยาบถย่อย (สัมปชัญญะปัพพะ) อยู่ ณ นั้น โยคีพึงสำเหนียกกำหนด
กัมมัญฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง (ตามที่กล่าวไว้ในพระสูตร) ที่เหมาะแก่
จริตและอุปนิสัยของตน แล้วนำมาเป็นหัวข้อเจริญกัมมัญฐานต่อไป แต่
การที่โยคีจะกำหนดเลือกกัมมัญฐานข้อใดมาปฏิบัติด้วยตนเองนั้น เป็น
การยากอยู่ ท่านจึงแนะนำ ถ้าสามารถหาพระวิปัสสนาจารย์ทางกัม-
มัญฐานได้ โยคีควรปรึกษากับท่านวิปัสสนาจารย์ และขอให้ท่านช่วย
บรรยายชี้แจงเกี่ยวกับการปฏิบัติและแนะนำหัวข้อกัมมัญฐาน ซึ่งโดยปกติ
ก็มักใช้หมวดอานาปานะ คือ กำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
(อานาปานปัพพะ) ซึ่งพระวิปัสสนาจารย์ ผู้เชี่ยวชาญในการปฏิบัติสติ-
ปัฏฐานใช้กำหนดตาม วาโยโณภูมิจัฟพรูป ได้แก่กำหนด รูปตามทลม
ถูกต้อง คือ พองหนอ-ยุบหนอ เป็นหัวข้อปฏิบัติ และเป็นอารมณ์
กัมมัญฐานเบื้องต้น^๒ หรือเลือกกัมมัญฐานอื่นใดเป็นอารมณ์ สุดแต่
เหมาะแก่จริตและอุปนิสัยของตน

เมื่อกำหนดวาโยโณภูมิจัฟพรูปหรืออารมณ์ที่ตนเลือกไว้ จนจิตเป็น
สมาธิอยู่กับอารมณ์กัมมัญฐานเบื้องต้น สมมติว่า พองหนอ-ยุบหนอ แล้ว
ถ้ามีเวทนา หรือความคิด หรือสภาวะอื่นใด เด่นชัด เกิดแทรกซ้อน
ขึ้นมา โยคีพึงตามดูสภาวะเด่นชัดที่เกิดแทรกซ้อนนั้น สุดแต่จะเป็นเวทนา

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๑๙๐

๒. เพื่อเข้าใจเรื่องการกำหนดตามวาโยโณภูมิจัฟพรูป ได้ดีขึ้น โปรดอ่านหนังสือ
“วิปัสสนาญาณ” ของผู้แปลและเรียบเรียง ประกอบด้วย

หรือจิต หรือนิรวรณ หรืออายตนะก็ตาม ตามที่อธิบายไว้ในอรรถกถา จนกระทั่งสภาวะแทรกซ้อนนั้นดับหายไป แล้วโยคีพึงกลับไปกำหนดอารมณ์ เดิมต่อไป และโดยทำนองเดียวกัน เมื่อโยคีตามดูอารมณ์เดิมอยู่นั้น ถ้า ปรากฏสภาวะแก่กล้าเข้มแข็งเกินไป หรืออ่อนแอเฉื่อยชาเกินไป โยคี พึงข่ม หรือประคองจิตไว้ ตามแนวที่กล่าวในอรรถกถาตอนอธิบายถึง โพชฌงค์ ก็จะทำให้จิตทำหน้าที่มั่นคงอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดต่อไป แต่ พึงใส่ใจไว้ว่า ถึงแม้กรรมที่เป็นกุศลก็ตาม จะทำหน้าที่แก่กล้าแข็งแรงขึ้น ในเมื่อโยคีเอาใจใส่กำหนดมากเกินไป แต่ถ้าไม่เอาใจใส่หรือหยุดกำหนด เสีย ธรรมนั้น ๆ ก็จะอ่อนกำลังและลดความแก่กล้าลงเอง

การเจริญสติปัฏฐาน มิใช่เรื่องของการเวียนรู้ ซึ่งเป็นความรู้ทาง ดำนานหรือทางประวัติศาสตร์ แต่เป็นความรู้ด้วยหลักการปฏิบัติ ที่ทุกคน สามารถเรียนรู้หลักกรรมตามพระสติปัฏฐานสูตร แล้วนำมาปฏิบัติได้จริง ในชีวิตประจำวันของตนเองได้เป็นอย่างดี ปัจจุบันนี้มีสำนักปฏิบัติธรรม ตั้งขึ้น และมีผู้เข้ารับการอบรมและปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานหลายแห่ง เพื่อประโยชน์ในการดำเนินวิถีชีวิตทางโลก และเพื่อบรรลุผลทางธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งท่านโสมเดชะ แห่งศรีลังกา ได้นำมาเล่าไว้ว่า ในประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่างรู้จักสติปัฏฐานกันดีและนิยมนับถือกันมาก โดยเฉพาะ ในประเทศพม่าทุกวันนี้ ซึ่งทั้งพระภิกษุและอุบาสกอุบาสิกาจะหาโอกาส ฝึกฝนสติปัฏฐานในที่สังัด เป็นครั้งเป็นคราว ในความควบคุมดูแลของ

พระวิปัสสนาจารย์ เป็นผู้ควบคุมฝึกหัด และตามวัดต่าง ๆ ที่เป็นสำนัก
 วิปัสสนากัมมภูมิจานในพม่า จะจัดให้โยคีแต่ละท่าน แยกกันอยู่ในกุฏิ
 แต่ละคน และตลอดเวลาฝึกหัด ไม่อนุญาตให้พูดจาสนทนากับผู้หนึ่ง
 ผู้ใด นอกจากกับพระวิปัสสนาจารย์ผู้ควบคุม ทั้งไม่อนุญาตให้อ่านหนังสือ
 หรือท่องบ่นตำราใด ๆ ด้วย.....หน้าที่ของโยคาวจร ก็คือ จะต้องคุมสติ
 ให้จิตตั้งมั่นอยู่เสมอตลอดเวลาที่ตนอยู่ ทำการหายใจเข้า และหายใจออก
 (พองหนอ—ยุบหนอ) ให้เป็นข้อปฏิบัติกัมมภูมิจานเบื้องต้น และจะต้อง
 มีสติกำหนดอยู่กับอริยาบถย่อย (เช่น ก้าวไป และ ถอยกลับ ฯลฯ ในหมวด
 สัมปชัญญะ) ให้ทำความรู้ตัวในอากัปกิริยาของตนอยู่ตลอดเวลา และโยคี
 จะต้องติดตามดูเวทนาของตน คิดตามจิต คือ ภาวะจิตของตน และ
 ติดตามดูสิ่งหรืออารมณ์ของความคิด ที่มันเกิดขึ้น ๆ ตามแนวคำสอน
 ของพระวิปัสสนาจารย์ การฝึกหัดโดยคร่ำเคร่งอย่างนี้ จะกินเวลาไม่เกิน
 ๑ เดือน ความมุ่งหมายของท่านวิปัสสนาจารย์ที่ให้ปฏิบัติในเรื่องนี้ ก็คือ
 ประสงค์จะทำความโน้มเอียงที่แสทางของโยคีผู้เป็นศิษย์ ให้ลดน้อยลง ๆ
 แล้วชักจูงศิษย์ให้ทราบถึงสภาวะอันแท้จริงโดยลำดับ ซึ่งจะทำเช่นนั้นได้
 โดยทางสนับสนุนสติที่เป็นปรกติธรรมดาให้มีการเข้มแข็งเป็นสตินทรีย์
 และสติพละขึ้น และหาทางทำลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น (ได้แก่
 ไตรลักษณ์ คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา) ของอารมณ์ทางกายและจิต ให้
 ปรากฏอาการแจ่มชัดออกมา โดยอาศัยความมีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ เพราะว่า
 การที่โยคีจะรู้เห็นความจริงโดยถ่องแท้ นั้น จะต้องอยู่ที่ตนเองมีประสบการณ์
 เฉพาะตัวอย่างลึกซึ้ง เป็นประการสำคัญ

อนึ่ง การปฏิบัติสติปัฏฐานโดยติดต่อกันจะเป็นทางปลุกฝั่งนิสัยของโยคีให้เคยชินต่อการใช้โยนิโสมนสิการในรายละเอียดของสภาวะธรรม และจะฝึกฝนโยคีให้คุ้นกับการทดสอบสภาวะหรือปรากฏการณ์ทุกอย่าง มีความไม่เที่ยง เป็นต้น อันเป็นลักษณะประจำของสภาวะธรรมทั้งหลาย โดยวิธีนี้ โยคีจะฝึกตนให้ค่อย ๆ หันเห ยักย้ายความคิดเห็นของตนออกไปเสียจากการมองเห็นสิ่งทั้งหลายในทางโลกีย์ แล้วกำหนดเห็นสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นไปในทางเป็นเหตุเป็นปัจจัย ในทางอาศัยกันเกิดขึ้น (ปฏิจจนุปบาท) ในทางเป็นธาตุ ฯลฯ แล้วโยคีผู้นี้ก็จะกลายเป็นผู้มีจิตใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับแนวทางของธรรมและช่วยให้การปฏิบัติดำเนินไปได้โดยอัตโนมัติ

การปฏิบัติเป็นอัตโนมัติ

โยคีผู้เจริญสติปัฏฐานไปตามแนวดังกล่าว จะค่อย ๆ เกิดความรู้สึกคล่องตัวขึ้นโดยลำดับ แล้วดำเนินไปตามคลองธรรมแต่ละขั้น ๆ จนเป็นไปเองโดยอัตโนมัติ ซึ่งท่านกล่าวไว้ดังนี้ คือ

เมื่อโยคีทำให้ธรรมะอย่าง ๑ เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น จะทำให้ธรรมะ ๔ อย่างเต็มบริบูรณ์ เมื่อทำธรรมะ ๔ อย่าง ให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น จะทำให้ธรรมะ ๗ อย่างเต็มบริบูรณ์ เมื่อทำธรรมะ ๗ อย่าง ให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น จะทำให้ธรรมะ ๒ อย่างเต็มบริบูรณ์ (ถามว่า) ธรรมะอย่าง ๑ คืออะไร ?

ธรรมะอย่าง ๑ คือ อานาปานสติสมาธิ (สมาธิโดยมีสติกำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก) เมื่อทำให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น จะทำให้สติปัฏฐาน ๔ เต็มบริบูรณ์ เมื่อทำสติปัฏฐาน ๔ ให้เกิดขึ้น ทำให้

มาก ๆ ขึ้น จะทำให้โพชฌงค์ ๗ เต็มบริบูรณ์ เมื่อทำโพชฌงค์ ๗ ให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น จะทำให้วิชชาและวิมุตติเต็มบริบูรณ์

ทำสติปัฏฐาน ๔ ให้เกิดขึ้น อย่างไร ทำให้มาก ๆ ขึ้น อย่างไร จึงจะทำให้โพชฌงค์ ๗ เต็มบริบูรณ์ ?

ในสมัยใด ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ (หรือ) เฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ (หรือ) เฝ้าตามดูจิตในจิตอยู่ (หรือ) เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ในสมัยนั้น สติของภิกษุนั้น ก็เข้าไปตั้งอยู่ ไม่หลงลืม ในสมัยใด สติของภิกษุเข้าไปตั้งอยู่ ไม่หลงลืม ในสมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำสติสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ในสมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อภิกษุนั้นเป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น ก็สอดส่อง เลือกเฟ้น ไตร่ตรองธรรมนั้น ด้วยวิปัสสนาปัญญา ในสมัยใด ภิกษุมีสติสอดส่อง เลือกเฟ้น ไตร่ตรองธรรมนั้นด้วยวิปัสสนาปัญญาอยู่อย่างนั้น ในสมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ (สัมโพชฌงค์ คือ การสอดส่องเลือกเฟ้นไตร่ตรองธรรม) ของภิกษุก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ในสมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อภิกษุนั้นสอดส่อง เลือกเฟ้น ไตร่ตรองธรรมนั้นด้วยวิปัสสนาปัญญาอยู่ วิริยะ (คือความเพียร) ที่ไม่หดหู่ ก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยใด วิริยะที่ไม่หดหู่เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ในสมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา เมื่อภิกษุมีวิริยะเริ่มต้นขึ้นแล้ว ปีติที่

ปราศจากอามิส (ไม่มีกิเลส) ก็เกิดขึ้น ในสมัยใด ปัตติที่ปราศจากอามิส
 เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มีวิริยเริ่มต้นแล้ว ในสมัยนั้น ปัตติสัมโพชฌงค์ของภิกษุ
 ก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำปัตติสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ในสมัยนั้น
 ปัตติสัมโพชฌงค์ก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยปัตติ
 ทั้งกาย ทั้งจิต ก็สงบ ในสมัยใด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้มีใจประกอบด้วย
 ด้วยปัตติสงบอยู่ ในสมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (สัมโพชฌงค์คือความ
 สงบ) ของภิกษุก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
 ให้เกิดขึ้น ในสมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็ถึงความบริบูรณ์
 ด้วยภาวนา จิตของภิกษุ ผู้มีกายสงบ ผู้มีสุข ตั้งอยู่โดยชอบ ในสมัยใด
 จิตของภิกษุผู้มีกายสงบ ผู้มีสุข ตั้งอยู่โดยชอบ ในสมัยนั้น สมภาวิสัมโพชฌงค์
 ของภิกษุก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำสมภาวิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น
 ในสมัยนั้น สมภาวิสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา ภิกษุ
 นั้นก็วางเฉยด้วยดี ซึ่งจิตที่ตั้งอยู่โดยชอบดั่งนั้น ในสมัยใด ภิกษุวางเฉย
 ด้วยดี ซึ่งจิตที่ตั้งอยู่โดยชอบดั่งนั้น ในสมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์
 ก็เริ่มต้นขึ้น ในสมัยนั้น ภิกษุก็ทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ใน
 สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของภิกษุก็ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา

เมื่อทำสติปัฏฐาน ๔ ให้เกิดขึ้นดังกล่าวนั้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น
 ดังกล่าวนั้น ชื่อว่า ทำโพชฌงค์ ๗ ให้เต็มบริบูรณ์

ทำโพชฌงค์ ๗ ให้เกิดขึ้นอย่างไร ทำให้มาก ๆ ขึ้นอย่างไร จึงจะ
 ชื่อว่าทำวิชาและวิมุตติให้เต็มบริบูรณ์ ? ภิกษุในพระศาสนานี้ ทำสติ-
 สัมโพชฌงค์ ทำธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ทำวิริยสัมโพชฌงค์ ทำปัตติสัม-

โพชฌงค์ ทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ทำสมาธิสัมโพชฌงค์ ทำอุเบกขา
สัมโพชฌงค์ ซึ่งอาศัยวิเวก อาศัยธรรมปราศจากราคะ อาศัยนิโรธ ไน้ม
เอียงไปในทางสลัดทิ้ง ให้เกิดขึ้น เมื่อทำโพชฌงค์ ๗ ให้เกิดขึ้นอย่างนี้
ทำให้มาก ๆ ขึ้นอย่างนี้ ก็ทำวิชาและวิมุตติให้เต็มบริบูรณ์

กล่าวโดยสรุป ธรรมะอย่าง ๑ คือ อานาปานสติสมาธิ เมื่อทำ
ให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้เต็มบริบูรณ์ เมื่อ
ทำสติปัฏฐาน ๔ ให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗
เต็มบริบูรณ์ เมื่อทำโพชฌงค์ ๗ ให้เกิดขึ้น ทำให้มาก ๆ ขึ้น ก็ทำให้
วิชาและวิมุตติเต็มบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้^๑

ผู้ปฏิบัติสติปัฏฐานตามนัยดังกล่าว จะได้รับประโยชน์และอันสงส์
หลายประการ ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในพระสติปัฏฐาน-
สูตร และในพระสูตรอื่น ๆ ดังจะเห็นได้ต่อไป

ประโยชน์ของผู้เจริญสติปัฏฐาน

อาจมีผู้ถามว่า เมื่อได้นำเพ็ญหรือปฏิบัติสติปัฏฐานดังกล่าวแล้ว
ผู้ปฏิบัติจะได้รับประโยชน์ ได้รับผล หรือเกิดอันสงส์ ประการใดบ้าง ?

ตอบว่า ประโยชน์ หรือ ผลอันสงส์ ที่จะได้รับนั้น นอกจากที่
กล่าวมาข้างต้น ยังมีทั้งประโยชน์ส่วนตัวประโยชน์ส่วนรวม ซึ่งจะได้
เลือกคัดและประมวลอันสงส์บางอย่าง ตามที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ
มากล่าวไว้โดยสังเขป โปรดสงบใจอ่านและติดตามไปเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้

ประโยชน์ส่วนตัว

๑. ผู้ฝึกหัดเจริญสติปัฏฐานอยู่เนืองๆ แม้จะยังไม่บรรลุผลอันสงส์
ที่สูงขึ้นไปในทางธรรม แต่จะได้รับประโยชน์ในชีวิตประจำวัน โดยเป็น

๑. เรียบเรียงสังเขปตามนัยอานาปานสติสูตร มหาวาร. ๑๙/๔๑๗-๔๒๔

ผู้มีสติควบคุมจิตใจของตนมิให้โน้มเอียงไปในความชั่วร้าย ซึ่งจะนำผลเสียหายมาสู่ตนเองและผู้อื่น อาทิเช่น ผลร้ายเนื่องมาจาก “อารมณ์ชั่ววูบเดียว” ทั้งจะสามารถควบคุมตัวเองให้มั่นคงในวิถีชีวิตและประสบความสำเร็จในการงานเป็นอย่างดี

๒. อันความชั่วร้ายทั้งหลายนั้น บางครั้งท่านก็เรียกว่า กระจกใส กระจกดังกล่าวนี้ ได้แก่ ตัณหา—ความอยากได้ตัณรณ ภิญฺญี—ความเห็นผิด กิเลส—สิ่งเศร้าหมองใจ หุจฺจิต—ความประพฤตชั่ว อวิชชา—ความไม่รู้ ความหลงงมงาย เพราะมันเป็นเหมือนกระจกใส ที่ไหลทะลักเข้ามาท่วมทับจิตใจและชักพาไปในทางผิด แต่ถ้าเรามีสติดีอยู่ ก็จะคอยกีดกันป้องกันไว้มิให้กระจกชั่วร้ายเหล่านั้นไหลทะลักเข้ามาท่วมทับจิตใจได้ แต่ถ้าจะสกัดกั้นให้เด็ดขาดไปเลย ต้องใช้ ปัญญา เป็นเครื่องสกัดกั้น เช่นที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในคราวตอบปัญหาของท่านอชิต (มานพ) ว่าดังนี้

สวนฺติ สพุพฺพิ โสตา (อิจฺจายสุมา อชิต)

โสดานํ กิณฺนิวารณํ ?

โสดานํ สํวรํ พุรุหิ

เกน โสตา ปิถียเร—ติ.

ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ (อชิตาติ ภควา)

สตี เตสํ นิวารณํ

โสดานํ สํวรํ พุรุมิ

ปญฺญาเบเต ปิถียเร.^๑

แปลว่า

ท่านอชิต ทูลถามว่า

กระแสน้ำทั้งหลายหลังไหลเข้ามาในอายนตะ ทั้งหลายทั้งปวง
อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลาย ?

ขอพระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลายด้วยเถิด
จะพึงสกัดกั้นกระแสน้ำทั้งหลายด้วยอะไร ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนอชิต

กระแสน้ำทั้งหลายเหล่าใด (มีอยู่) ในโลก
สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลายเหล่านั้น
เราขอบอกเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลาย (ดังนี้)
กระแสน้ำทั้งหลายเหล่านั้น พึงสกัดกั้นได้ด้วยปัญญา

๓. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงชี้ให้เห็นประโยชน์ทั้งทางโลกและ
ทางธรรมไว้ในพระสติปัฏฐานสูตรแล้วว่า ผู้ปฏิบัติซึ่งมีความเพียร มีสติ
มีสัมปชัญญะ พึงกำจัดอภิชฌา (ความละโมภในทรัพย์ผู้อื่น) และโทมนัส
(ความทุกข์ใจ) ได้ในทันทีที่ปฏิบัติ (อาตาปี สมุปะชาโน สติมา
วินยยุ โลเก อภิชฌาโทมนสฺส)

๔. สติปัฏฐานเป็นทางปฏิบัติทางเดียว ที่ดำเนินไปเพื่อความ
บริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความเศร้าครวญ เพื่อ
ดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุปริยมรรค เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน

(เอกาขโน อภัย ภิกขเว มคโค สตุตถา วิสุตฺติยา โสกะปริทวานิ
สมตฺถิกมาย ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺตงฺคมาย ฌายสฺส อธิคมาย
นิพฺพานสฺส สจฺฉนิกิริยาย)

๕. ทรงตรัสอานิสงส์ไว้ตอนท้ายพระสติปัฏฐานสูตรอีกว่า แท้จริง
ผู้หนึ่งผู้ใดก็ตาม เจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ดังกล่าวนี้ ผู้นั้นพึงหวังได้
ซึ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่งในผล ๒ อย่าง คือ บรรลุพระอรหัตต์ หรือ เมื่อ
ยังมีอุปาทิ (คืออุปาทานชั้น ๕) เหลืออยู่ กับบรรลุลความเป็นพระอนาคามี
ในทิวฏฐธรรม (คือ ในปัจจุบันชาตินี้) ที่เดียว ชั่วเวลาภายใน ๗ ปี หรือ
๖ ปี หรือ ๕ ปี หรือ ๔ ปี หรือ ๓ ปี หรือ ๒ ปี หรือ ๑ ปี หรือ
ภายใน ๗ เดือน หรือ ๖ เดือน หรือ ๕ เดือน หรือ ๔ เดือน หรือ
๓ เดือน หรือ ๒ เดือน หรือ ๑ เดือน หรือภายใน ๑๕ วัน หรือ ๗
วัน และพระอรรรกกลากจารย์ยังอธิบายให้ชัดเจนต่อไปอีกว่า พระพุทธ-
เจ้ารับนี้ ทรงกำหนดไว้สำหรับเวไนยบุคคลระดับปานกลาง ถ้าเป็นบุคคล
ผู้มีปัญญาแก่กล้า ตรัสสอนให้ปฏิบัติตอนเช้า จักบรรลุธรรมวิเศษตอน
เย็นก็ได้ ตรัสสอนในตอนเย็น จักบรรลุธรรมวิเศษในตอนเช้าก็ได้

๖. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ พึงหวังตลอดคืนตลอดวันที่ผ่านมามีจะ
ได้รับแต่ความเจริญในทางธรรมที่เป็นกุศลแต่อย่างเดียว จะไม่มีวันเสื่อม
เลย (ส. มหาวาร. ๑๙/๑๔๓)

๗. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่เนื่อง ๆ ย่อมมีอินทรีย์ (ร่างกาย)
ผ่องใส สีสหน้าบริสุทธิ์สดชื่นแจ่มใส (ส. มหาวาร. ๑๙/๓๘๕)

๘. ท่านผู้มีจิตใจเข้าไปตั้งมั่นด้วยดีอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ถึงจะมี
ทุกข์เวทนาทางร่างกายเกิดขึ้น ก็ไม่อาจครอบงำจิตใจได้ (ส. มหาวาร.
๑๙/๓๘๖)

๙. ถ้าเป็นภิกษุ เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ ทำสติปัฏฐาน ๔ อยู่
 เนือง ๆ จะไม่ลาสิกขา สักมาเป็นชราวาส เพราะเป็นผู้มีจิตใจโน้มน้อม
 โอนเอียงไปในวิเวกอยู่แล้วเป็นเวลานาน (ส. มหาวาร. ๑๙/๓๘๔-๕)

๑๐. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสเรียกว่า
 “มหายานุส” เพราะเป็นผู้มีจิตหลุดพ้น ด้วยการเจริญกายานุปัสสนา—
 เวทนานุปัสสนา—จิตตานุปัสสนา และ ธรรมานุปัสสนา (ส. มหาวาร.
 ๑๙/๒๑๑)

๑๑. ผู้เจริญสติปัฏฐานบางส่วน เป็นผู้ที่เรียกกันว่า “เสกขะ”
 หรือ “เสกขะ” คือเป็นผู้ยังศึกษาอยู่ ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมัคค์
 ๔ และผล ๓ (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๓๓)

๑๒. ผู้เจริญสติปัฏฐานครบถ้วนบริบูรณ์ เป็นผู้ที่เรียกกันว่า
 “อเสกขะ” คือผู้จบการศึกษาแล้วไม่ต้องศึกษาต่อไป ได้แก่ พระอรหันต์
 (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๓๔)

๑๓. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ จะมีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ละอุปกิเลส
 (คือ นิวรณ์ ๕) ได้ สามารถเรียนรู้ในจิตของตนเองได้ (ส. มหาวาร.
 ๑๙/๒๐๒-๓)

๑๔. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ จักไปสู่พระนิพพานอันเป็นฝั่งพ้นจาก
 ฝั่งที่ตั้งของมาร คือ เญมิกวัญญ์ (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๒๓, ๒๔๑)

๑๕. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ทำสติปัฏฐาน ๔ อยู่เนือง ๆ ดำเนิน
 ไปเพื่อหมดสิ้นต้นเหตุ (ส. มหาวาร. ๑๙/๓๘๓-๔)

๑๖. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ย่อมดำเนินไปเพื่อหมดสิ้นทุกข์โดยชอบ (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๒๒)

๑๗. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้ชื่อว่า ทำตนให้เป็นที่พึงของตน ทำตนให้เป็นสวณะของตน ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเป็นสวณะ (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๑๗, จักกวัตติสูตร ที. ปาฎิก. ๑๑/๖๒, ๘๔-๘๕)

๑๘. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติอริยมัคค์มืองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางไปสู่ความดับทุกข์โดยชอบ (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๔๐, ๒๔๑)

๑๙. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ จะดำเนินไปเพื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ (คือ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข) และเพื่อละอาสวะ ๓ (คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ) (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๔๒)

๒๐. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่เนือง ๆ ย่อมแสดงอิทธิวิธีต่าง ๆ หลายอย่างได้ ๑ มีทิพจักขุ เห็นสัตว์จุติและเกิดเป็นไปตามกรรม ๑ มีทิพโสตชาตฺต พังเสียงกิพและเสียงมนุษย์ได้ พังเสียงไกลและเสียงใกล้ได้ ๑ กำหนดรู้จิตของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นได้ ด้วยจิตของตน ๑ ระลึกชาติหนหลังต่าง ๆ หลายชาติได้ ๑ บรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หาอาสวะมิได้ ในภิกขุธรรม (ชาตินี้) เพราะหมดสิ้นอาสวะทั้งหลาย ๑ (ส. มหาวาร. ๑๙/๓๔๘-๓๕๐)

ประโยชน์ส่วนรวม

๒๑. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ได้ชื่อว่า เป็นผู้คุ้มครองรักษาตนเอง และคุ้มครองรักษาผู้อื่นด้วย (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๒๕)

๒๒. ผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พระสัทธรรมไม่เสื่อมสูญอันตรธาน (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๓๑)

๒๓. แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว เมื่อยังมีผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ต่อไปตลอดกาลนาน (ส. มหาวาร. ๑๙/๒๒๙-๒๓๐)

ผู้เรียบเรียง ขอยืนยันย้ำอีกว่า การที่จะเข้าใจสติปัฏฐานโดยถูกต้องด้วยดี และได้รับผลอันสูงสุดดังกล่าวนั้น จะอาศัยแต่การอ่านการเรียนรู้ และมีทฤษฎีเท่านั้น หากเป็นการเพียงพอมิใช่ จึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติสติปัฏฐานจริงๆ ด้วยตนเอง โดยใช้เวลาพอสมควร ยิ่งปฏิบัติมาก และมีเวลาปฏิบัตินาน เช่นที่ท่านกล่าวไว้ในพระสูตรว่า ทำให้เกิดรู้ เห็น ทำให้มาก ๆ ขณ ท่านก็มีประสบการณ์ในทางปฏิบัติและมีความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง และได้รับประโยชน์ ได้รับอันสูงสุดดังกล่าวสมควรมุ่งหมาย นี้อือ พลังของสติปัฏฐาน

สติปัฏฐานสำหรับทุกคน

ท่านผู้อ่านโดยทั่วไป จะพบพระดำรัสซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในพระสติปัฏฐานสูตร ทรงตรัสระบุไว้เป็นระยะๆ ว่า “ภิกขเว—ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย” บ้าง “อิธ ภิกขเว ภิกขุ—ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา” บ้าง ดูเป็นว่า ทรงตรัสพระสูตรนี้แก่พระภิกษุทั้งหลายโดยเฉพาะ มิได้ทรงตรัสแก่ประชาชนคนอื่นเลย จึงอาจสงสัยว่า ไฉนจึงกล่าวว่า “ทรงมีพระพุทธประสงค์จะจงทรงตรัสพระสูตรนี้แก่มวลชนชาวกุรุ” เรื่องนี้ ท่านพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า คำว่า “ภิกขเว—ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย” เป็นพระพุทธานุญาตตรัสเรียกผู้รับพระธรรม คำว่า

“ภิกษุ” เป็นพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ถึงบุคคลผู้ที่จะทำให้การปฏิบัติธรรม บรรลุผลสำเร็จ อีกอย่างหนึ่ง แม้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายอื่น ก็ปฏิบัติ ธรรมให้สำเร็จลุล่วงได้เหมือนกัน แต่ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “ภิกษุ” ก็เพราะพระภิกษุเป็นผู้ประเสริฐด้วยการปฏิบัติอย่าง ๑ เพราะ จะทรงแสดงถึงความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ อีกอย่าง ๑ จริงอยู่ ในบรรดา ผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ประเสริฐ สุด เพราะเป็นภิกษุที่รับพระอนุสาสน์ทุกประการ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงระบุ “ภิกษุ” ไว้ก่อน เพราะเป็นผู้ประเสริฐสุด เมื่อทรงระบุถึงภิกษุแล้ว ก็เป็นอันรวมเอาบริษัทนอกนั้น (เช่น ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา) ไว้ด้วย เหมือนในขบวนเสด็จของพระราชาเป็นต้น (เมื่อพูดว่า เสด็จพระราชดำเนิน) ก็เป็นอันระบุถึงบริษัทนอกนั้นที่ไป ใน ขบวนเสด็จรวมไว้ด้วย และอีกประการหนึ่ง ผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้น ชื่อว่าเป็นภิกษุ เพราะฉะนั้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “ภิกษุ” ก็เพราะทรงแสดงให้เห็นความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ ถึงแม้เมื่อทรงตรัส สติปัฏฐานวิงค์ แก่เทวดาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ไม่มีพระภิกษุนั่งฟังแม้ แต่รูปเดียว ก็ทรงตรัสว่า “ภิกษุ ในพระศาสนานี้” ผู้ปฏิบัติจะเป็น เทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นภิกษุด้วยกันทั้งนั้น และที่ว่า “ทรงมี พระพุทธรูปประสงค์จะจงทรงตรัสพระสูตรนี้แก่มวลชนชาวกรุง” นั้น ท่าน พระอรรถกถาจารย์^๕ชี้แจงไว้ว่า เพราะชนชาวกรุงเป็นผู้มีความสามารถรองรับ เทศนาที่ลึกซึ้งได้ ซึ่งเล่ากันมาว่า ประชาชนที่อยู่ในรัฐกรุง ทั้งภิกษุ

และภิกษุณี ทั้งอุบาสกและอุบาสิกา ต่างมีความสบายกายสบายใจอยู่เป็น
 นิตย์ เพราะเป็นรัฐที่มีฤดูและปัจจัย(คือดินฟ้าอากาศและอาหารการกินอยู่)
 สะดวกสบาย เมื่อประชาชนชาวกุรุเหล่านั้นมีความสะดวกสบายทางกาย
 และใจ ส่งเสริมเป็นทุนอยู่แล้ว จึงมีกำลังปัญญาสามารถรองรับธรรมภา
 ที่ลึกซึ้งได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเล็งเห็นความสามารถดังกล่าวของ
 ชนชาวกุรุ จึงทรงตรัสพระสติปัฏฐานสูตร ซึ่งมีอรรถอันลึกซึ้งนี้ ผ่าน
 พระภิกษุ ประทานแก่ประชาชนในแคว้นนั้น และมีข้อธรรมหลายหมวด
 ในพระสูตรนี้ที่สามารถนำมาใช้เป็นหลักปฏิบัติ แม้ในชีวิตประจำวันของ
 บุคคลทั่วไปได้ด้วย

เพราะฉะนั้น จึงเห็นว่า ทุกท่าน ไม่ว่า บรรพชิตและคฤหัสถ์
 อุบาสกและอุบาสิกา ควรศึกษาและปฏิบัติสติปัฏฐานได้โดยทั่วกัน ข้าพเจ้า
 จึงตั้งชื่อหนังสือนี้ว่า “สติปัฏฐานสำหรับทุกคน” ด้วยประการฉะนี้.

๑. นำสังเกตเปรียบเทียบ แต่ก่อน ในสมัยที่ยังไม่มีวิทยุกระจายเสียงและโทรทัศน์
 พระมหากษัตริย์ทรงแถลงรัฐประศาสน์แก่ประชาชนผ่านพระบรมวงศานุวงศ์
 เสนาบดี และข้าราชการผู้ใหญ่ ในวาระเฉลิมพระชนมพรรษา ประทานาภิบัติ
 และนายกรัฐมนตรีแถลงนโยบายแก่ประชาชนผ่านสมาชิกรัฐสภาในรัฐสภา ใน
 เรื่องนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสพระสติปัฏฐานสูตรแก่ชนชาวกุรุ ผ่านพระ
 ภิกษุพุทธบริษัท

บาลี

พระสติปัฏฐานสูตร

และ

คำแปลภาษาไทย

ของ

ธนิต อยู่โพธิ์

สติปัญญาสูตตะ

พระสูตรที่ ๑๐

ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก ๑๒/๑๐๓-๑๒๗

เอวมเม สุตฺถ์. เอกํ สมมํ ภควา กुरुสุ วิหริติ กมฺมาส-
สมมํ นาม กุณฺณํ นิคโม, ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสึ
ภิกฺขโวติ. ภทฺนเตติ เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจุสฺสสํ. ภควา
เอตทโวจ :

[อุทฺทเสวาโร]

เอกายโน อมํ ภิกฺขเว มคฺโค สตุตฺตานํ วิสุทฺธิยา, โสกะ-
ปริเทวานํ สมตฺติกฺกมาย, ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถกฺกมาย, ฌายสฺส
อริคฺคมา, นิพฺพานสฺส สจฺฉนิกิริยา. ยทฺทํ : จตุตฺตาโร สติปัญญา.
กตเม จตุตฺตาโร ?

๑. อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กายะ กายานุปสฺสํ วิหริติ, อาตาปี
สมุปฺชาโน สติมา วิเนชฺช โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.

๒. เวทนาสุ เวทนานุปสฺสํ วิหริติ, อาตาปี สมุปฺชาโน
สติมา วิเนชฺช โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.

พระสติปัฏฐานสูตร

คำแปลภาษาไทย ของ ธนิต อยู่โพธิ์

ข้าพเจ้า (พระอนนทเถระ) ได้ฟังมาอย่างนี้ ;

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ในหมู่ชนชาวกรุง
โกธันนิคมของชนชาวกรุง ชื่อว่ากัมมาสรัम्मะ^(๑) ณ ที่นั้นแล พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงตรัสเรียกพระภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระ
ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นกราบทูลรับแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์
ผู้ทรงพระเจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสพระดำรัสดังต่อไปนี้ ;

(อุเทศวาร)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์
ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความคร่ำครวญ เพื่อดับทุกข์
และโทมนัส เพื่อบรรลุญาณะ (คือ อริยมรรค) เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน
ทางเดียวนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน ๔ คือ อะไรบ้าง ?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เป็นผู้มีความ
เพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เฝ้าตามดู (รูป) กาย ในกายอยู่ กำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลก (คือกาย) เสียได้

(๒) เป็นผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เฝ้าตามดูเวทนา
ทั้งหลายอยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๑. มิได้ระบุดำรัสที่ใด แต่ในอรรถกถา (ปปัญจสูทนี, ปฐมภาค,
น. ๓๑๓) กล่าวว่า แสดงประทับในป่าชัญญ (มหาวนัสสย) ทรงทำนาคกัม-
มาสรัम्मะนั้นเป็นโครงคาม ส่วนเมื่อคราวตรัสภาคณขยสูตรแสดงอยู่ ณ นิคม
กัมมาสรัम्मะเหมือนกัน แต่ระบุไว้ว่าแสดงประทับ ณ อาสนะลาดหญ้าในเรือน
ไฟ ของพราหมณ์ การทวาทโคตร

๓. จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสึ วิหริตี, อาตาปี สมฺปชาโน
สตีมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.

๔. ฌมฺเมสุ ฌมฺมานุปสฺสึ วิหริตี, อาตาปี สมฺปชาโน
สตีมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ.

[นิทุเทศวาโร]

[๑] กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสึ วิหริตี ?

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรณฺณคโต वा รุกฺขมุลคโต वा
สุญฺญาคารคโต वा, นิสิตฺติ ปลฺลงฺกํ อากฺขชิตฺวา อุชฺฐํ กายํ ปณฺธิชย,
ปริมุขํ สตี อฺปญฺจุเปตฺวา.

โส สโต ว อสฺสสตี, สโต ปสฺสสตี. ทิฆํ वा
อสฺสสนฺโต ทิฆํ อสฺสสามีตี ปชานาตี. ทิฆํ वा ปสฺสสนฺโต
ทิฆํ ปสฺสสามีตี ปชานาตี, รสฺสํ वा อสฺสสนฺโต รสฺสํ อสฺสสามีตี
ปชานาตี, รสฺสํ वा ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีตี ปชานาตี.
สพฺพกายปฏิสฺสเวทึ อสฺสสฺสสามีตี สิกฺขติ, สพฺพกายปฏิสฺสเวทึ
ปสฺสสฺสสามีตี สิกฺขติ, ปสฺสมุภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสฺสสามีตี
สิกฺขติ, ปสฺสมุภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสฺสสามีตี สิกฺขติ.

(๓) เป็นผู้มีคามเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เผ้าตามดูจิตในจิตอยู่ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกเสียได้

(๔) เป็นผู้มีคามเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เผ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกเสียได้

(นิเทศวาร)

[(๑) — (๑๔) กายานุปัฏสนา]

[๑. อานาปานปัพพะ — หมวดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเผ้าตามดูกายในกายอยู่ อย่างไร ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนาี้ ไปอยู่ป่าก็ดี ไปอยู่ ณ โคนต้นไม้ก็ดี ไปอยู่ในอาคารว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ตั้งสติเข้าไว้เฉพาะหน้า

ภิกษุนั้น มีสติอยู่แล หายใจเข้า มีสติอยู่ หายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจเข้ายาว หรือว่าเมื่อหายใจออกยาว ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจเข้าสั้น หรือว่า เมื่อหายใจออกสั้น ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจออกสั้น ฝึกหัดอยู่ว่า ข้าพเจ้าจักกำหนดรู้กาย (ลมอัสสาสะและปัสสาสะ) ทั้งปวง หายใจเข้า ฝึกหัดอยู่ว่า ข้าพเจ้าจักกำหนดรู้กาย (ลมอัสสาสะและปัสสาสะ) ทั้งปวง หายใจออก ฝึกหัดอยู่ว่า ข้าพเจ้าจักระงับกายสังขาร (เครื่องปรุงแต่งกองลม คือ อัสสาสะและปัสสาสะ) หายใจเข้า ฝึกหัดอยู่ว่า ข้าพเจ้าจักระงับกายสังขาร หายใจออก

เสยฺยธปิ ภิกฺขเว ทกฺโข ภมฺภาโร วา ภมฺภารนฺตฺวาโส
 วา ทํมฺ วา อณฺณโต ทํมฺ อณฺณมิตฺติ ปชานาติ รสฺสํ วา อณฺณโต
 รสฺสํ อณฺณมิตฺติ ปชานาติ.

เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทํมฺ วา อสฺสสนฺโต ทํมฺ
 อสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ, ทํมฺ ปสฺสสนฺโต ทํมฺ ปสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ,
 รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต รสฺสํ อสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ, รสฺสํ วา
 ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ. สพฺพกายนฺนํสํเวทํ
 อสฺสสํมิตฺติ สิกฺขติ, สพฺพกายนฺนํสํเวทํ ปสฺสสํมิตฺติ สิกฺขติ,
 ปสฺสสมุภํ กายสงฺขารํ อสฺสสํมิตฺติ สิกฺขติ, ปสฺสสมุภํ
 กายสงฺขารํ ปสฺสสํมิตฺติ สิกฺขติ.

อิตฺติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กาเยนฺนํสํสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กาเยนฺนํสํสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กาเยนฺนํสํสํ
 วิหริติ.

สมุทฺยธมฺมานํสํสํ วา กายสมุํ วิหริติ, วยธมฺมานํสํสํ วา
 กายสมุํ วิหริติ, สมุทฺยวยธมฺมานํสํสํ วา กายสมุํ วิหริติ.

อตุตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ, ยาวเทว
 ฌาณเมตฺตํ ปตฺติสฺสติเมตฺตํ. อนิสฺสํสํสํ วิหริติ น จ ภิกฺขุ
 โลเก อปาทิยติ.

เอวเมว ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กาเยนฺนํสํสํ วิหริติ.

อานาปานปพฺพํ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือน ช่างกลึง หรือลูกมือช่างกลึง ผู้มีทักษะ เมื่อชัก (เชือก) ยาว ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าชัก (เชือก) ยาว หรือ เมื่อชักสั้น ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าชักสั้น แม้ฉันใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นเช่นกันแล เมื่อหายใจเข้ายาว ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจเข้ายาว หรือว่า เมื่อหายใจออกยาว ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจเข้าสั้น หรือว่า เมื่อหายใจออกสั้น ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าหายใจออกสั้น ผูกหัตถ์อยู่ว่า ข้าพเจ้าจักกำหนดรู้กายทั้งปวง หายใจเข้า ผูกหัตถ์อยู่ว่า ข้าพเจ้าจักกำหนดรู้กายทั้งปวง หายใจออก ผูกหัตถ์อยู่ว่า ข้าพเจ้าจักระงับกายสังขาร หายใจเข้า ผูกหัตถ์อยู่ว่า ข้าพเจ้าจักระงับกายสังขาร หายใจออก

ภิกษุ เฝ้าตามดูภายใน (รูป) กาย ภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูภายใน (รูป) กาย ภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูภายใน (รูป) กาย ภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้น (ลมอัสสาสะและปัสสาสะ) ในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้น เข้าไปตั้งสติไว้ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อบูรโหว่เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลก (คือกาย) ด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูภายในกายอยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

หมวดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก

[๒] ปุณ จ'ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ กจฺจนฺโต วา กจฺฉามตี
 ปชานาติ, จิโต วา จิโตมฺหิตี ปชานาติ, นิสินฺโน วา นิสินฺโนมฺหิตี
 ปชานาติ, สยาโน วา สยาโนมฺหิตี ปชานาติ.

ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปถิหิตो โหติ, ตถา ตถา
 สมฺปชานาติ.

อิตฺติ อชฺชตฺตํ วา กาเย กาขานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กาขานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺชตฺตพหิทฺธา วา กาเย กาขานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมฺมุทฺถมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วยธมฺมานุปสฺสํ
 วา กายสฺมิมิ วิหริติ, สมฺมุทฺถวยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตุฏฺฐิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺนฺจिता โหติ,
 ขาวเทว ฅาณมตฺตํ ปตฺติสฺสติมตฺตํ. อนิสฺสโต จ วิหริติ น จ
 กิณฺจ โสเก อูปาทิยติ.

เอวมุปี ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กาขานุปสฺสํ วิหริติ.

อิริยาปถปพฺพํ

[๒. อธิบายอุปมา – หมวดว่าด้วยอธิบายถ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก;

ภิกษุ เติณอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเติณอยู่, หรือยืนอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้ายืนอยู่, หรือนั่งอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้านั่งอยู่, หรือนอนอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้านอนอยู่

ก็หรือว่า กายของภิกษุนั้น ตั้งอยู่โดยอาการใด ๆ ก็กำหนดรู้ไปพร้อมกันโดยอาการนั้น ๆ

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพ็ญรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย หังไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

หมวดอธิบายถ

จบ

[๓] ปุณ จ'ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ อภิกฺขณฺเต ปฏิกฺขณฺเต
 สมฺปชานการี โหติ, อาโลเกเต วิโลเกเต สมฺปชานการี โหติ,
 สมฺมิชฺเชเต ปสาริเต สมฺปชานการี โหติ, สงฺฆาปฏิปตฺตจิวรรณเณ
 สมฺปชานการี โหติ, อสึเต ปิเต ขาปิเต สาปิเต สมฺปชานการี
 โหติ, อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม สมฺปชานการี โหติ, คเต จิตฺเต นิสินฺเน
 สุตฺเต ชาคริเต ภาสีเต ตฺถุหิภาเว สมฺปชานการี โหติ.

อิตฺติ อชฺฌตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กายเ กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมฺมุตฺตมมานุปสฺสํ วา กายสมฺมํ วิหริติ, วยธฺมมานุปสฺสํ
 วา กายสมฺมํ วิหริติ, สมฺมุตฺตมวยธฺมมานุปสฺสํ วา กายสมฺมํ วิหริติ

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ.
 ขาวเทว ฌาณเมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสติมตฺตตฺตา ย. อนิสฺสํ โตะ จ วิหริติ น จ
 กิณฺณจํ โสเก อุปาทิยติ.

เอวเมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กายเ กายานุปสฺสํ วิหริติ.

สมฺปชณฺณปพฺพํ

[๓. สัมปชัญญัพพะ — หมวดสัมปชัญญะ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก;

ภิกษุ เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการก้าวไปข้างหน้า ในการก้าวกลับหลัง, เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการแลดู ในการเหลียวดู, เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการคู้เข้า ในการเหยียดออก, เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการทรงไว้ซึ่งสังขาริ บาตร และ จีวร, เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการกิน ในการดื่ม ในการเคี้ยว ในการลิ้ม, เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ, เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการเดิน ในการยืน ในการนั่ง ในการนอนหลับ ในการตื่นนอน ในการพูด ในการนิ่ง

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วยทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

หมวดสัมปชัญญะ

จบ

[๔] ปุณ จัปรี ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา
 อโธ เกสมตฺตกา, ตจฺปริญฺตํ ปุณฺณานุปฺปการสฺส อสฺสจฺโน
 ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กายเ เกสสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ,
 มัสํ นหารุ อญฺจี อญฺจิมิณฺหํ วกฺกํ, หทฺยํ ยกฺกํ กิโถมกํ ปิฬกํ
 ปปฺผาสํ, อนตฺตํ อนตฺตคฺคณฺ อุตฺริยํ กรีสํ, ปิตฺตํ เสมุหํ ปุพฺพุ
 โลหิตํ เสโท เมโท, อสฺสํ วสา เขโพ สิงฺฆานิกกา ลสฺสิกา
 มุตฺตุนฺติ.

เสขยถาปิ ภิกขเว อุภโตมฺหา มฺหิตี ปุรา นานาวิหิตสฺส
 ษณฺณสฺส. เสขยถิทํ : สาลีนํ วิหีนํ มุกฺคานํ มาसानํ ติลาณํ
 ตณฺฑุลานํ. ตเมณํ จกฺขมา ปุริโส มฺหจฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย อิม
 สาลี, อิม วิหี, อิม มุกฺคา, อิม มาสา, อิม ติลา, อิม
 ตณฺฑุลาติ.

เอวเมว โข ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา
 อโธ เกสมตฺตกา, ตจฺปริญฺตํ ปุณฺณานุปฺปการสฺส อสฺสจฺโน
 ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กายเ เกสสา โลมา นขา ทนฺตา
 ตโจ, มัสํ นหารุ อญฺจี อญฺจิมิณฺหํ วกฺกํ, หทฺยํ ยกฺกํ กิโถมกํ
 ปิฬกํ ปปฺผาสํ, อนตฺตํ อนตฺตคฺคณฺ อุตฺริยํ กรีสํ, ปิตฺตํ เสมุหํ
 ปุพฺพุ โลหิตํ เสโท เมโท, อสฺสํ วสา เขโพ สิงฺฆานิกกา ลสฺสิกา
 มุตฺตุนฺติ.

[๔. ปฏิกุลป์พะ — หมวดสิ่งปฏิกุล]^(๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก ;

ภิกษุ พิจารณาดูกายนี้แหละ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มโดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไข หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหงื่อ มันทัน น้ำตา มันทลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือน ถูมีปาก (เปิดได้) ๒ ข้าง (ปากล่างและปากบน) บรรจุเต็มด้วยธัญญาชาติชนิดต่าง ๆ เช่น ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร บุรุษผู้มีดวงตา แก่ถูงนั้นนั้นออกตรวจดู (ก็รู้ได้) ว่า พวกนี้ข้าวสาลี พวกนี้ข้าวเปลือก พวกนี้ถั่วเขียว พวกนี้ถั่วเหลือง พวกนี้เมล็ดงา พวกนี้ข้าวสาร แม้นั้นใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ก็ฉันนั้นเช่นกันแล พิจารณาดูกายนี้แหละ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มโดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไข หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสลด น้ำเหลือง น้ำเลือด น้ำเหงื่อ มันทัน น้ำตา มันทลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร

๑. ในอรรถกถา เรียกหมวดนี้ว่า ปฏิกุลมนสิการปัพพะ-หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุล

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมุทฺถยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วยธมฺมานุปสฺสํ วา
 กายสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺถยวยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตุถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจิตา โหติ, ขาวเทว
 ฌาณมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺตา ย. อนิสฺสโต จ วิหริติ น จ กิณฺจ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

ปฏิกฺกุลปพฺพํ

[๕] ปุณ จ'ปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ ยถาจิตํ
 ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ อตุถิ อิมสฺมิมิ กาเย ปจฺจวธฺตา
 อาโปธฺตา เตโชธฺตา วาโยธฺตา.

เสขยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเดวาสํ
 วา คาวี วธฺตฺวา จาตุมฺมหาปเถ วิลโส ปฏฺวิวิธฺตฺวา นิสินฺโน
 อสฺส.

เอวเมว ใจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ ยถาจิตํ
 ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ อตุถิ อิมสฺมิมิ กาเย ปจฺจวธฺตา
 อาโปธฺตา เตโชธฺตา วาโยธฺตา.

ภิกษุ เฝ้าตามดูภายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูภายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูภายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการ
ดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปใน
กายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อ
รู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่
ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูภายในกายอยู่ แม้ด้วยประการ
ดังกล่าวนี้

หมวดสิ่งปฏิกูล

จบ

[๕. ธาตุบัพพะ—หมวดธาตุ]^(๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก;

ภิกษุ พิจารณาดูภายในและ ตามที่สถิตอยู่ ตามที่ตั้งอยู่ โดยเป็น
ธาตุว่า ในกายนี้มี ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือน คนฆ่าวัว หรือลูกมือของ
คนฆ่าวัว ผู้มีทักขะ ครั้นฆ่าแล้วแล้ว นั่งชำแหละเนื้อออกเป็นชิ้น ๆ
(จำหน่าย) อยู่ ณ ทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม้นั้นใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็นั่งนั้นเช่นนั้นแล พิจารณาดูภายใน
และ ตามที่สถิตอยู่ ตามที่ตั้งอยู่ โดยเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มี ธาตุดิน
ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่

๑. ในอรรถกถา เรียกหมวดนี้ว่า ธาตุมนสิการบัพพะ — หมวดมนสิการโดยความ
เป็นธาตุ

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมุทฺยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วยธมฺมานุปสฺสํ
 วา กายสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตุถิ กาโยติ วา ปนสฺสสฺสตี ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ, ยาวเทว
 ฌาณเมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺตา ย. อนิสฺสสฺสโต จ วิหริติ น จ กิณฺณจ
 โลเก อุปาทิยตี

เอวมุปี ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

ธตฺตปพฺพ.

[๖] ปุณ จ'ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสยฺยถาปี ปสฺสเสยฺย สรรี
 สิวถิกาย ฉฯฑิตํ, เอกาหมตํ วา ทฺวิหมตํ วา ตีหมตํ วา, อุตฺตรมาตํ
 วินีถกํ วิปฺพพฺกชาตํ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริติ อยมุปี โช
 กาโย เอวธมฺโม เอวภาวึ เอว อนตฺตโตติ.

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้

หมวดธาตุ

จบ

[๖--๑๔. นวสัทธิกาปัฟพะ--หมวดปาชา ๙](๑)

[๖.] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุพึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เห็นศพที่ตายแล้ว ๑ วันบ้าง ตายแล้ว ๒ วันบ้าง ตายแล้ว ๓ วันบ้าง เป็นศพชิ้นอดีต ศพเขียวบ่อ ศพมีน้ำหนองเฟะ แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอาภยันต์และเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กาย(ของตน)^(๒) นี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

๑. ปาชา ๙ เป็นกัมมัฏฐาน ๙ ข้อ ดูลำดับตามหมายเลขตั้งแต่ข้อ ๖ ถึงข้อ ๑๔

๒. หรือของคนอื่น เมื่อพิจารณากายของคนอื่น

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมุทฺทชฺฌมานุปสฺสํ วา กายสฺมํ วิหริติ, วยชฺฌมานุปสฺสํ
 วา กายสฺมํ วิหริติ, สมุทฺทวยชฺฌมานุปสฺสํ วา กายสฺมํ วิหริติ.

อตุถิ กาโยติ วา ปณฺสสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจฺจิตา โหติ, ขาวเทว
 ฌาณเมตฺตตฺตาย ปตฺติสฺสตฺมิตฺตตฺตาย. อนิสฺสํโต จ วิหริติ น จ กิณฺณ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

[๑] ปุณ จ'ปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสขฺยธาปํ ปสฺสเสขฺย สรรํ
 สํวธิกาเย ฉทฺทํ, กาเกหิ วา ขชฺชมานํ, คิชฺฌเณหิ วา ขชฺชมานํ,
 กุลเลหิ วา ขชฺชมานํ, สุวาณเณหิ วา ขชฺชมานํ, สิงฺคาเลหิ วา
 ขชฺชมานํ, วิเวเรนฺหิ วา ปาณเกชาเตหิ ขชฺชมานํ. โส อิมเมว กายํ
 อุปสํหริติ; อยมฺปิ โข กาโย เอวํธมฺโม เอวํภาวํ เอวํ อนตฺตํโตติ.

ภิกษุ เฝ้าตามดูภายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูภายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการนั้น

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูภายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๗.] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุพึงเห็นร่างสพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นสพที่นกกาทั้งหลายจิกกินบ้าง นกแร้งทั้งหลายจิกกินบ้าง นกเหยี่ยวทั้งหลายจิกกินบ้าง^(๑) สุนัขบ้านทั้งหลายกัดกินบ้าง สุนัขจิ้งจอกทั้งหลายกัดกินบ้าง สัตว์มีชีวิตต่าง ๆ ทั้งหลายกัดกินบ้าง แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

๑. กุลละ ตามคำแปลกันอย่างเดียวกับ “เสนะ” ว่า เหยี่ยว หรือ นกเหยี่ยว ท่านผู้บางท่านว่า เหยี่ยวนั้นกินแต่สัตว์เป็นและเนื้อสด ไม่กินซากศพ นกที่กินซากศพ นอกจากกาและแร้ง ก็มีอีกพวกหนึ่ง คือ นกตระกูลใหญ่ ที่เรียกว่า นกตะกราม เพราะฉะนั้น อาจารย์แต่ก่อนจึงแปลคำนี้ไว้ว่า นกตะกราม แต่มีท่านผู้รู้ท่านหนึ่งชี้แจงว่า เหยี่ยวใหญ่ เรียกในภาษาอังกฤษว่า hawk กินแต่สัตว์เป็นและเนื้อสด ไม่กินซากศพเน่าเปื่อย อาจตรงกับ “เสนะ” หรือ “สกุณัณณิ” แต่เหยี่ยวอีกชนิดหนึ่งที่เรียกว่า kite เป็นเหยี่ยวขนาดเล็กกินซากศพเน่าเปื่อยด้วยเหมือนกัน เคยเห็นเกาะจิกกินซากศพเช่นซากสุนัขที่ลอยไปตามน้ำ อาจตรงกับ “กุลละ” ในที่นี้จึงแปลว่า “กุลละ” ว่า นกเหยี่ยว

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมุทฺถมฺมมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วยธมฺมมานุปสฺสํ
 วา กายสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺถวยธมฺมมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตุฏฺฐิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปญฺจिता โหติ ยาวเทว
 ฌาณมตฺตตฺยา ยปฺติสฺสตมิตฺตตฺยา. อนิสฺสํโต จ วิหริติ น จ กิณฺณ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

[๔] ปุณ จํปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสขยฺยถาปี ปสฺสเสขยฺย
 สรรํ สํวณิกาย ฉนฺทํ, อญฺญิสงฺขตํ สมนํสํโลหิตํ นหารุสมฺพนฺธํ.
 โส อิมเมว กายํ อุปสํหริติ; อยมฺปิ โข กาโย เอวํมโม
 เอวํภาวํ เอวํ อนตฺตํโตติ.

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา กาเย
 กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

สมุทฺถมฺมมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วยธมฺมมานุปสฺสํ วา
 กายสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺถวยธมฺมมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตุฏฺฐิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปญฺจिता โหติ, ยาวเทว
 ฌาณมตฺตตฺยา ยปฺติสฺสตมิตฺตตฺยา. อนิสฺสํโต จ วิหริติ น จ กิณฺณ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๘] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ พึงเห็นร่างสพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นโครงกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด (ติดอยู่) ยังมีเอ็นรึงรัดอยู่ แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้น เข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๕] ปุณ จัปรี ภิกขเว ภิกขุ เสขยถาปี ปสฺเสขย
 สรรี สัวถิกาย ฉทฺทิตฺตํ, อญฺจิสงฺขลิกํ นิมนฺตโลหิตมกฺขิตํ
 นหารุสมฺพนฺธํ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริ; อยมฺปิ โข กาโย
 เอวํมโม เอวํภาวํ เอวํ อนตฺตโตติ.

อติ อชฺฉตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ, อชฺฉตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริ.

สมุทฺถยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสมฺมํ วิหริ, วยธมฺมานุปสฺสํ
 วา กายสมฺมํ วิหริ, สมุทฺถยวยธมฺมานุปสฺสํ วา กายสมฺมํ วิหริ.

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิตา โหติ, ขาวเทว
 ฌาณเมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสติมตฺตตฺตา. อนิสฺสํโต จ วิหริ น จ กิณฺนิ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมฺปิ ภิกขเว ภิกขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ.

[๑๐] ปุณ จัปรี ภิกขเว ภิกขุ เสขยถาปี ปสฺเสขย
 สรรี สัวถิกาย ฉทฺทิตฺตํ อญฺจิสงฺขลิกํ อปคตมฺสโลหิตํ นหารุ-
 สมฺพนฺธํ. โส อิมเมว กายํ อุปสํหริ; อยมฺปิ โข กาโย
 เอวํมโม เอวํภาวํ เอวํ อนตฺตโตติ.

[๙.] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ พึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นโครงกระดูก ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นรึงรัดอยู่ แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

ภิกษุนั้น เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่ารู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วยทั้งไม่ติดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๑๐.] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ พึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นโครงกระดูก ไม่มีเนื้อและเลือดแล้วยังมีเอ็นรึงรัดอยู่ แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้น นำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปัสสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปัสสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปัสสํ
 วิหริติ.

สมุทฺถมฺมมานุปัสสํ วา กายสมฺมํ วิหริติ, วชฺชมฺมมานุปัสสํ
 วา กายสมฺมํ วิหริติ, สมุทฺถวชฺชมฺมมานุปัสสํ วา กายสมฺมํ วิหริติ.

อตุถิ กาโยติ วา ปณฺสฺส สติ ปจฺจุปฺนฺจิตา โหติ, ยาวเทว
 ฌาณมตฺตตฺยา ย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺยา. อนิสฺสํโต จ วิหริติ น จ กิณฺจ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปัสสํ วิหริติ.

[๑๑] ปุณ จ'ปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสยฺยถาปี ปสฺสเสยฺย
 สรรํ สวรริกาย นนฺทตฺตํ, อญฺจิกานิ อปฺกตฺนหารุสมฺปนฺธานิ,
 ทิสาวทิสา วิกฺขิตฺตฺตานิ, อณฺเณน หตฺถญฺจิกํ, อณฺเณน ปาทญฺจิกํ,
 อณฺเณน ชงฺฆญฺจิกํ, อณฺเณน อรุญฺจิกํ, อณฺเณน กมิญฺจิกํ, อณฺเณน
 ปิณฺธุจิกณฺณญฺจิกํ, อณฺเณน ฌาสฺสญฺจิกํ, อณฺเณน อรุญฺจิกํ,
 อณฺเณน พาหุญฺจิกํ, อณฺเณน อํสญฺจิกํ, อณฺเณน คีวญฺจิกํ,
 อณฺเณน หนฺนญฺจิกํ, อณฺเณน ทนฺตญฺจิกํ, อณฺเณน สัสสกฺกฺกหา.
 โส อิมฺเวย กายํ อุปสํหริติ; อยมฺปิ โข กาโย เอวํมฺโม
 เอวํภาวํ เอวํ อนตฺถิโตติ.

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปัสสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปัสสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปัสสํ
 วิหริติ.

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อบำเพ็ญเพียร เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย หังไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

[๑๑.] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุพึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นท่อนกระดูกทั้งหลาย ไม่มีเอ็นรึงรัดแล้ว กระจัดกระจายอยู่ตามทิศใหญ่ทิศน้อย กระดูกมีอยู่ทางหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางหนึ่ง กระดูกขาอยู่ทางหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่ทางหนึ่ง กระดูกข้อต่อสันหลังอยู่ทางหนึ่ง^(๑) กระดูกซี่โครงอยู่ทางหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่ทางหนึ่ง กระดูกแขนอยู่ทางหนึ่ง กระดูกไหล่อยู่ทางหนึ่ง กระดูกคออยู่ทางหนึ่ง กระดูกคางอยู่ทางหนึ่ง กระดูกฟันอยู่ทางหนึ่ง กระโหลกศีรษะอยู่ทางหนึ่ง แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

๑. สติปัฏฐานสูตรฉบับสังฆล จำแนกกระดูกไว้เพียง ๗ อย่าง คือ ระบุ ๖ อย่างข้างต้นนี้ แล้วไประบุกระดูกโหลกศีรษะเลย

สมุทฺทชฌมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วชฌมฺมานุปสฺสํ
 วา กายสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺทวชฌมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภวจิตฺตา โหติ, ยาวเทว
 ฌาณมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺตา. อนิสฺสํโต จ วิหริติ น จ กิณฺณ
 โลเก อุปาทียติ.

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

[๑๒] ปุณ จํปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสขยฺยถาปี ปสฺสเสขย
 สรรี สํวธิกา ย นทฺตํ, อญฺญิกานิ เสตานิ สงฺขวณฺณูปนิภานิ.
 โส อิมเมว กายํ อุปสํหริติ; อยมฺปิ โข กาโย เอวํมโม
 เอวํภาวํ เอวํ อนตฺตํโตติ.

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริติ.

สมุทฺทชฌมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ, วชฌมฺมานุปสฺสํ
 วา กายสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺทวชฌมฺมานุปสฺสํ วา กายสฺมิมิ วิหริติ.

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภวจิตฺตา โหติ, ยาวเทว
 ฌาณมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺตา. อนิสฺสํโต จ วิหริติ น จ กิณฺณ
 โลเก อุปาทียติ.

เอวมฺปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริติ.

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วยทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๑๒] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุพึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นท่อนกระดูกทั้งหลาย สีขาว เหมือนสีสังข์ แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้น นำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้นไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้างด้วยประการดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วยทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๑๓] ปุ่น จ'ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสขยถาปี ปสฺสเสขย
 สรรี สัวณิกาย ฉทฺทํ อญฺญิกานิ ปุณฺณกิตานิ เตวโรสุตฺติกานิ.
 โส อิมเมว กายํ อุปสํหริ; อยมปิ โข กาโย เอวํมโม
 เอวํภาวํ เอวํ อนตฺตโตติ.

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริ.

สมุทฺยชมฺมานุปสฺสํ วา กายสมฺมํ วิหริ, วยชมฺมานุปสฺสํ
 วา กายสมฺมํ วิหริ, สมุทฺยวยชมฺมานุปสฺสํ วา กายสมฺมํ วิหริ.

อตุถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ, ขาวเทว
 ฌานมตฺตตาย ปตฺติสฺสตมิตฺตตาย. อนิสฺสํโต จ วิหริ น จ กิลฺลจิ
 โลเก อุปาทิยติ.

เอวมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ.

[๑๔] ปุ่น จ'ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสขยถาปี ปสฺสเสขย
 สรรี สัวณิกาย ฉทฺทํ, อญฺญิกานิ ปุตฺตานิ จุณฺณกษาทานิ. โส
 อิมเมว กายํ อุปสํหริ; อยมปิ โข กาโย เอวํภาวํ เอวํ-
 อนตฺตโตติ.

เอวํ ชฺญาย

อติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ, พหิทฺธา วา
 กาเย กายานุปสฺสํ วิหริ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสํ
 วิหริ.

[๑๓] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ พึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นท่อนกระดูกทั้งหลาย กองอยู่ด้วยกันเกินกว่าปีมาแล้ว แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนั้นนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วยทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้บ้าง

[๑๔] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ พึงเห็นร่างศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นท่อนกระดูกทั้งหลาย ผุเปื่อยป็นเป็นจุณ แม้โดยอาการอย่างใด ภิกษุนำเอากายนี้แหละเข้าไปเปรียบว่า ถึงแม้กายนี้แล ก็มีอาการอย่างนั้น เป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ดังนี้

ภิกษุ เฝ้าตามดูกายในกายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูกายในกายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

สมุทฺทยธมฺมานุปัสสึ วา กายสมฺมึ วิหริติ, วยธมฺมานุปัสสึ
 วา กายสมฺมึ วิหริติ, สมุทฺทยวยธมฺมานุปัสสึ วา กายสมฺมึ วิหริติ.

อตุถิ กาโยติ วา ปณฺสฺส สติ ปจฺจุปฺภุจฺจิตา โหติ, ยาวเทว
 ฌานนตฺตตาย ปตฺติสฺสฺสตีตฺตตาย. อนิสฺสฺสโต จ วิหริติ น จ ภิกฺขุ
 โลเก อูปาทิยติ.

เอวมปิ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปัสสึ วิหริติ.

นวสีวธิกายปพฺพ

กายานุปัสสนาสติปฏฺฐานํ

[๑๕] กถณฺห ภิกฺขเว ภิกฺขุ เวทนาสุ เวทนนานุปัสสึ
 วิหริติ ?

๑. อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุขํ เวทนํ เวทียมาโน สุขํ เวทนํ
 เวทียามิตฺติ ปชานาติ.

๒. ทุกฺขํ เวทนํ เวทียมาโน ทุกฺขํ เวทนํ เวทียามิตฺติ
 ปชานาติ.

๓. อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวทียมาโน อทุกฺขมสุขํ เวทนํ
 เวทียามิตฺติ ปชานาติ.

๔. สามิสฺสํ วา สุขํ เวทนํ เวทียมาโน สามิสฺสํ สุขํ
 เวทนํ เวทียามิตฺติ ปชานาติ.

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง เฝ้าดูตามสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง เฝ้าดูตามสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในกายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูกายในกายอยู่ ด้วยประการดังกล่าวมาแล้ว

หมวดป้าชา ๕

จบ

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^๑

[๑๕. เวทนานุปัสสนา]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างไร ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา^๒

๑. เมื่อเสวยเวทนาเป็นสุข ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุข

๒. เมื่อเสวยเวทนาเป็นทุกข์ ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นทุกข์

๓. เมื่อเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุข ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุข

๔. หรือว่า เมื่อเสวยเวทนาเป็นสุขมีอามิส^๓ ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุขมีอามิส

๑. ตรงนี้ ในบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงว่า “กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน” จึงแปลไว้ดังนี้ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา บอกไว้ว่า “กายานุปัสสนา นิญาติา-จบกายานุปัสสนา”

๕. นิรามิสํ วา สุขํ เวทนํ เวทียมาโน นิรามิสํ สุขํ
เวทนํ เวทียามิตี ปชานาติ

๖. สามิสํ วา ทุกขํ เวทนํ เวทียมาโน สามิสํ ทุกขํ
เวทนํ เวทียามิตี ปชานาติ.

๗. นิรามิสํ วา ทุกขํ เวทนํ เวทียมาโน นิรามิสํ ทุกขํ
เวทนํ เวทียามิตี ปชานาติ.

๘. สามิสํ วา อทุกขมสุขํ เวทนํ เวทียมาโน สามิสํ
อทุกขมสุขํ เวทนํ เวทียามิตี ปชานาติ.

๙. นิรามิสํ วา อทุกขมสุขํ เวทนํ เวทียมาโน นิรามิสํ
อทุกขมสุขํ เวทนํ เวทียามิตี ปชานาติ.

อติ อชฺชตฺตํ วา เวทนาสุ เวทนานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา
วา เวทนาสุ เวทนานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺชตฺตพหิทฺธา วา เวทนาสุ
เวทนานุปสฺสํ วิหริติ.

สมุทฺยธมฺมานุปสฺสํ วา เวทนาสุ วิหริติ, วยธมฺมานุปสฺสํ
วา เวทนาสุ วิหริติ, สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสํ วา เวทนาสุ วิหริติ.

อตุฏฺฐิ เวทนาติ วา ปณฺสฺส สติ ปจฺจุปฺปญฺจิตา โหติ,
ยาวเทว ฅาณมตฺตตฺยา ย ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺยา. อนิสฺสํ โตะ จ วิหริติ น จ
กิลฺยจิ โลเก อปาทิยติ.

เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ เวทนาสุ เวทนานุปสฺสํ วิหริติ.

เวทนานุปสฺสสนาสติปฺปญฺจานํ

๕. หรือว่า เมื่อเสวยเวทนาเป็นสุขไม่มีอามิส ก็กำหนดรู้ว่
ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุขไม่มีอามิส

๖. หรือว่า เมื่อเสวยเวทนาเป็นทุกข์มีอามิส ก็กำหนดรู้ว่
ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นทุกข์มีอามิส

๗. หรือว่า เมื่อเสวยเวทนาเป็นทุกข์ไม่มีอามิส ก็กำหนดรู้ว่
ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นทุกข์ไม่มีอามิส

๘. หรือว่า เมื่อเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุขมีอามิส ก็กำหนดรู้ว่
ข้าพเจ้าเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุขมีอามิส

๙. หรือว่า เมื่อเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุขไม่มีอามิส ก็กำหนดรู้
ว่ ข้าพเจ้าเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุขไม่มีอามิส

ภิกษุ เฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตาม
ดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้ง
หลายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่ง
ที่ดับไปในเวทนาทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในเวทนา
ทั้งหลายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า เวทนาทั้งหลายมีอยู่ ดังนี้
เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใด
อาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่
ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

จบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน^๑

๑. นี้ตามบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ส่วนในอรรถกถา บอก
ไว้ว่า “เวทนานุปัสสนา นิยุจिता—จบเวทนานุปัสสนา”

[๑๖] กณฺณจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสึ วหฺรติ?

๑. อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สฺวาคํ วา จิตฺตํ สฺวาคํ จิตฺตุนฺติ
ปชานาติ.

๒. วิตฺราคํ วา จิตฺตํ วิตฺราคํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๓. สโทสํ วา จิตฺตํ สโทสํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๔. วิตฺโทสํ วา จิตฺตํ วิตฺโทสํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๕. สโมหํ วา จิตฺตํ สโมหํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๖. วิตฺโมหํ วา จิตฺตํ วิตฺโมหํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๗. สงฺขิตฺตํ วา จิตฺตํ สงฺขิตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๘. วิกฺขิตฺตํ วา จิตฺตํ วิกฺขิตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๙. มหฺกุกฺคํ วา จิตฺตํ มหฺกุกฺคํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๐. อมฺหฺกุกฺคํ วา จิตฺตํ อมฺหฺกุกฺคํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๑. สอฺนฺตฺตํ วา จิตฺตํ สอฺนฺตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๒. อนฺนฺตฺตํ วา จิตฺตํ อนฺนฺตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๓. สฺมาหิตํ วา จิตฺตํ สฺมาหิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๔. อสฺมาหิตํ วา จิตฺตํ อสฺมาหิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๕. วิมฺตฺตํ วา จิตฺตํ วิมฺตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

๑๖. อวิมฺตฺตํ วา จิตฺตํ อวิมฺตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.

อติ อชฺฌตฺตํ วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสึ วิหฺรติ, พหิทฺธา
วา จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสึ วิหฺรติ. อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา จิตฺเต
จิตฺตานุปสฺสึ วิหฺรติ.

[๑๖ จิตตานุปัสสนา]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเฝ้าตามดูจิตในจิตอยู่ อย่างไร ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา

๑. จิตมีราคะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
๒. หรือ จิตปราศจากราคะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตปราศจากราคะ
๓. จิตมีโทสะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีโทสะ
๔. หรือ จิตปราศจากโทสะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโทสะ
๕. จิตมีโมหะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
๖. หรือ จิตปราศจากโมหะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
๗. จิตหดหู่ ก็กำหนดรู้ว่า จิตหดหู่
๘. หรือ จิตฟุ้งซ่าน ก็กำหนดรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
๙. จิตเป็นมหัคคตะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ
๑๐. หรือ จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑. จิตเป็นสอตุตตะระ ก็กำหนดรู้ว่า จิตเป็นสอตุตตะระ
๑๒. หรือ จิตเป็นอนตุตตะระ ก็กำหนดรู้ว่า จิตเป็นอนตุตตะระ
๑๓. จิตเป็นสมาธิ ก็กำหนดรู้ว่า จิตเป็นสมาธิ
๑๔. หรือ จิตไม่เป็นสมาธิ ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นสมาธิ
๑๕. จิตหลุดพ้นแล้ว ก็กำหนดรู้ว่า จิตหลุดพ้นแล้ว
๑๖. หรือ จิตไม่หลุดพ้น ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่หลุดพ้น

ภิกษุ เฝ้าตามดูจิตในจิตภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูจิตในจิตภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูจิตในจิตภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

๑. อธิบายความหมายของจิตเหล่านี้ โปรดดูในตอนคำแปลวรรคกตา

สมุทฺทชฌมานุปสฺสํ วา จิตฺตสฺมิมิ วิหริติ, วชชฌมานุปสฺสํ
 วา จิตฺตสฺมิมิ วิหริติ, สมุทฺทวชชฌมานุปสฺสํ วา จิตฺตสฺมิมิ วิหริติ.

อตฺถิ จิตฺตนฺตํ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺนฺนจิตฺตา โหติ,
 ขาวเทว ฌาณมคฺคตฺตา ย ปตฺติสฺสติมคฺคตฺตา ย. อนิสฺสํ โค จ วิหริติ น จ
 กิลฺลจิตฺติ โลเก อปาทิยติ.

เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสํ วิหริติ.

จิตฺตานุปสฺสนาสติปฺปจฺจานํ.

[๑๑] กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสุ ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ?

อิตฺถิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสุ ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ ปณฺจสุ
 นีวรเณสุ. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสุ ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ
 ปณฺจสุ นีวรเณสุ ?

๑. อิตฺถิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามฉนฺทํ
 อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามฉนฺโทติ ปชานาติ, อสนฺตํ วา อชฺชตฺตํ
 กามฉนฺทํ นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามฉนฺโทติ ปชานาติ. ยถา จ
 อนุปฺปนฺนสฺส กามฉนฺทสฺส อปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ,
 ยถา จ อปฺปนฺนสฺส กามฉนฺทสฺส ปหานํ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ,
 ยถา จ ปหีนสฺส กามฉนฺทสฺส อาขตฺติ อนุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ
 ปชานาติ.

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในจิตอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในจิตอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในจิตอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า จิตมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย หังมียึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูจิตในจิตอยู่ ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

จบจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^๑

[๑๗—๒๑. ธัมมานุปัสสนา]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่อย่างไร ?

[นิเวธมัพพะ—หมวดนิเวธ]

(๑๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิเวธ ๕ อยู่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิเวธ ๕ อยู่ อย่างไร ?

[๑. กามฉันทะ—ความพอใจในกามคุณ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อกามฉันทะภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า กามฉันทะภายในมีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า กามฉันทะภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และการละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และกามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

๑. ในอรรถกถา บอกไว้ว่า “จิตตานุปัสสนา นิภูจิตา-จบจิตตานุปัสสนา”

๒. สมนต์ ว่า อชฺฌตฺตํ พยาปาทำ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ พยาปาโทติ ปชานาติ, อสนนต์ ว่า อชฺฌตฺตํ พยาปาทำ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ พยาปาโทติ ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส พยาปาทสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส พยาปาทสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ ปหีนสฺส พยาปาทสฺส อายตฺถิ อนุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

๓. สมนต์ ว่า อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺธํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺธนฺติ ปชานาติ, อสนนต์ ว่า อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺธํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ถีนมิทฺธนฺติ ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ถีนมิทฺธสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส ถีนมิทฺธสฺส อายตฺถิ อนุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

๔. สมนต์ ว่า อชฺฌตฺตํ อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจนฺติ ปชานาติ, อสนนต์ ว่า อชฺฌตฺตํ อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจนฺติ ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหีนสฺส อุตฺตจฺจกุกฺกุจฺจสฺส อายตฺถิ อนุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

[๒. พยาบาท-ความคิดร้าย]

เมื่อพยาบาทภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า พยาบาทภายในมีอยู่ หรือ เมื่อพยาบาทภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า พยาบาทภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และการละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และพยาบาทที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

[๓. ถีนมิทธะ—ความท้อแท้และความง่วงเหงาเมื่อหมั่น]

เมื่อถีนมิทธะภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ถีนมิทธะภายในมีอยู่ หรือ เมื่อถีนมิทธะภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า ถีนมิทธะภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และการละถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และถีนมิทธะที่ละได้แล้วจะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

[๔. อุทธัจจะและกุกกุจจะ—ความฟุ้งซ่านและความมหุตหงิดรำคาญใจ]

เมื่ออุทธัจจะและกุกกุจจะภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า อุทธัจจะและกุกกุจจะภายในมีอยู่ หรือ เมื่ออุทธัจจะและกุกกุจจะภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า อุทธัจจะและกุกกุจจะภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของอุทธัจจะและกุกกุจจะที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และการละอุทธัจจะและกุกกุจจะที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และอุทธัจจะและกุกกุจจะที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

๕. สันตุ้ วั อชฺฌตฺตํ วิจิกฺขณํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วิจิกฺขณาติ
 ปชานาติ, อสนฺตุ้ วั อชฺฌตฺตํ วิจิกฺขณํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ
 วิจิกฺขณาติ ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนาย วิจิกฺขณาย อุปฺปาโท
 โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ อุปฺปนฺนาย วิจิกฺขณาย ปหานํ
 โหติ, ตถจ ปชานาติ, ยถา จ ปหานาย วิจิกฺขณาย อายตฺติ
 อนุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

อติ อชฺฌตฺตํ วั ชมฺเมสฺส ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา
 วั ชมฺเมสฺส ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วั ชมฺเมสฺส
 ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ.

สมุทฺยชมฺมานุปสฺสํ วั ชมฺเมสฺส วิหริติ, วยชมฺมานุปสฺสํ
 วั ชมฺเมสฺส วิหริติ, สมุทฺยวยชมฺมานุปสฺสํ วั ชมฺเมสฺส วิหริติ.

อตฺถิ ชมฺมาติ วั ปนฺนสฺส สติ ปจฺจุปปุจฺฉิตา โหติ,
 ยาวเทว ฅาณเมตฺตตฺตา ย ปตฺติสฺสตีมตฺตตฺตา. อนิสฺสตีโต จ วิหริติ น จ
 กิณฺณจิ โลเก อุปาทิยติ.

เอวมปี โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสฺส ชมฺมานุปสฺสํ วิหริติ,
 ปญฺจสฺส นีวรณฺสฺส.

นีวรณฺสปทฺทํ

[๕. วิจิติญา-ความสงสัย]

เมื่อวิจิติญาณภายใน มีอยู่ ก็รู้ว่า วิจิติญาณภายใน มีอยู่ หรือ เมื่อวิจิติญาณภายใน ไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า วิจิติญาณภายใน ไม่มี และการบังเกิดขึ้นของวิจิติญาที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และการละวิจิติญาที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และวิจิติญาที่จะได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการนั้น

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า ธรรมทั้งหลายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิรวรณ ๕ อยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

หมวดนิรวรณ

จบ

[๑๘] ปณ จ'ปรี ภิกขเว ภิกขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี
 วิหริติ ปณจสุ อุปาทานกฺขนฺธสุ.

กถณจ ภิกขเว ภิกขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี วิหริติ
 ปณจสุ อุปาทานกฺขนฺธสุ ?

อิธ ภิกขเว ภิกขุ อิติ รูป, อิติ รูปสฺส สมฺมทโย, อิติ
 รูปสฺส อตฺตณฺคโม. อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมฺมทโย, อิติ
 เวทนาย อตฺตณฺคโม. อิติ สณฺญา, อิติ สณฺญาย สมฺมทโย, อิติ
 สณฺญาย อตฺตณฺคโม. อิติ สงฺขาร, อิติ สงฺขารานํ สมฺมทโย, อิติ
 สงฺขารานํ อตฺตณฺคโม. อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมฺมทโย.
 อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺตณฺคโมติ.

อิติ อชฺชตฺตํ วา ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี วิหริติ, พหิทฺธา
 วา ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี วิหริติ, อชฺชตฺตพหิทฺธา วา ฌมเมสุ
 ฌมมานุปัสสี วิหริติ.

สมฺมทยฌมมานุปัสสี วา ฌมเมสุ วิหริติ, วยฌมมานุปัสสี
 วา ฌมเมสุ วิหริติ, สมฺมทยวยฌมมานุปัสสี วา ฌมเมสุ วิหริติ.

อตุฏฺฐิ ฌมมาตี วา ปณสฺส สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ,
 ยาวเทว ฌาณมตฺตตฺยา ปตฺติสฺสตีมตฺตตฺยา. อนิสฺสตีโต จ วิหริติ น จ
 กิณฺณจิ โลเก อุปาทิยตี.

[๑๘. ขันธ์๖พระ—หมวด (อุปาทาน) ขันธ์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีขันธ์อื่นอีก;

ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานขันธ์ ๕ อยู่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานขันธ์ ๕ อยู่ อย่างไร ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา^๕ (กำหนดรู้^๕อยู่ว่า) รูป มีอยู่ ด้วยอาการ^๕นี้, การเกิดขึ้นของรูป ด้วยอาการ^๕นี้, การดับไปของรูป ด้วยอาการ^๕นี้, เวทนามีอยู่ ด้วยอาการ^๕นี้, การเกิดขึ้นของเวทนา ด้วยอาการ^๕นี้, การดับไปของเวทนาด้วยอาการ^๕นี้, สัญญามีอยู่ ด้วยอาการ^๕นี้, การเกิดขึ้นของสัญญา ด้วยอาการ^๕นี้, การดับไปของสัญญา ด้วยอาการ^๕นี้, สังขารทั้งหลาย มีอยู่ ด้วยอาการ^๕นี้, การเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการ^๕นี้, การดับไปของสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการ^๕นี้, วิญญาณมีอยู่ ด้วยอาการ^๕นี้, การเกิดขึ้นของวิญญาณ ด้วยอาการ^๕นี้, การดับไปของวิญญาณ ด้วยอาการ^๕นี้ ดังนี้

ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการ^๕ดังนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตึงสติไว้ว่า ธรรมทั้งหลายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

เอวมุปี โข ภิกขเว ภิกขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี วิหริตี
 ปณฺจสุ อูปาทานกฺขนฺธเสสุ.

ชนฺธปพฺพิ

[๑๕] ปุณ จูปริ ภิกขเว ภิกขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี
 วิหริตี ฉสุ อชฺฌตฺตีกพาหิเรสุ อายตเนสุ.

กถญจ ภิกขเว ภิกขุ ฌมเมสุ ฌมมานุปัสสี วิหริตี ฉสุ
 อชฺฌตฺตีกพาหิเรสุ อายตเนสุ ?

๑. อีธ ภิกขเว ภิกขุ จกฺขญฺจ ปชานาติ รูเป จ ปชานาติ.
 ยถา ตทฺถกัม ปฏิจฺจ อูปปชฺชติ สลฺโลชนํ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ
 อนุปฺปนฺนสฺส สลฺโลชนสฺส อูปปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.
 ยถา จ อูปฺปนฺนสฺส สลฺโลชนสฺส ปหานํ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.
 ยถา จ ปหีนสฺส สลฺโลชนสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ
 ปชานาติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ
อุปาทานขันธ ๕ อยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

หมวด (อุปาทาน) ขันธ

จบ

[๑๙. อายตนะปัฟพะ—หมวดอายตนะ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมใน
ธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก (อย่างละ) ๖ อยู่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ
อายตนะภายในและภายนอก (อย่างละ) ๖ อยู่ อย่างไร?

[๑. ดวงตากรูป]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ กำหนดรู้ดวงตาด้วย
กำหนดรู้รูปทั้งหลายด้วย และสัญญาชนันได้อาศัยดวงตาและรูปทั้งสองนั้น
เกิดขึ้น ก็กำหนดรู้สัญญาชนันนั้นด้วย และการบังเกิดขึ้นของสัญญาชนันที่
ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และการละ
สัญญาชนันที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และ
สัญญาชนันที่จะได้แล้วจะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนด
รู้เหตุนั้นด้วย

๒. โสตถจ ปชานาติ สทุเท จ ปชานาติ, ยถจ ตถกขัม
 ปฏิจจ อุปฺปชฺชติ สลฺโลชนํ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ อนฺอุป-
 ปนฺนสฺส สลฺโลชนสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา
 จ อุปฺปนฺนสฺส สลฺโลชนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ.
 ยถา จ ปหีนฺสฺส สลฺโลชนสฺส อายตී อนฺอุปฺปาโท โหติ, ตถจ
 ปชานาติ.

๓. จานถจ ปชานาติ กนฺเธ จ ปชานาติ, ยถจ ตถกขัม
 ปฏิจจ อุปฺปชฺชติ สลฺโลชนํ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ อนฺอุปฺปนฺนสฺส
 สลฺโลชนสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส
 สลฺโลชนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ ปหีนฺสฺส
 สลฺโลชนสฺส อายตී อนฺอุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

๔. ชิวหนฺจ ปชานาติ รเส จ ปชานาติ. ยถจ ตถกขัม
 ปฏิจจ อุปฺปชฺชติ สลฺโลชนํ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ อนฺอุปฺปนฺนสฺส
 สลฺโลชนสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺ-
 นสฺส สลฺโลชนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ
 ปหีนฺสฺส สลฺโลชนสฺส อายตී อนฺอุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

[๒. หักับเสียง]

ภิกษุ^๕นั้นกำหนดรู้หูด้วย กำหนดรู้เสียงทั้งหลายด้วย และสัญญา^๖โยชน^๗ไโตอาศัย^๘หูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้สัญญา^๖โยชน^๗นั้นด้วย และการบังเกิดขึ้นของสัญญา^๖โยชน^๗ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย และการละสัญญา^๖โยชน^๗ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย และสัญญา^๖โยชน^๗ที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นอีกต่อไปอีก มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย

[๓. จมูกกับกลิ่น]

ภิกษุ^๕นั้นกำหนดรู้จมูกด้วย กำหนดรู้กลิ่นทั้งหลายด้วย และสัญญา^๖โยชน^๗ไโตอาศัย^๘จมูกและกลิ่นทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้สัญญา^๖โยชน^๗นั้นด้วย และการบังเกิดขึ้นของสัญญา^๖โยชน^๗ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย และการละสัญญา^๖โยชน^๗ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย และสัญญา^๖โยชน^๗ที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย

[๔. ลิ้นกับรส]

ภิกษุ^๕นั้นกำหนดรู้ลิ้นด้วย กำหนดรู้รสทั้งหลายด้วย และสัญญา^๖โยชน^๗ไโตอาศัย^๘ลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้สัญญา^๖โยชน^๗นั้นด้วย และการบังเกิดขึ้นของสัญญา^๖โยชน^๗ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย และการละสัญญา^๖โยชน^๗ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย และสัญญา^๖โยชน^๗ที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุ^๙นั้นด้วย

๕. กาญจน ปธานาติ โสณฐพเพ จ ปธานาติ, ยถา จ ตถกัมมํ
 ปฏิจจ อูปปชชติ สณฺโณชนํ, ตถจ ปธานาติ. ยถา จ อนุปปนฺนสฺส
 สณฺโณชนสฺส อูปปาโท โหติ, ตถจ ปธานาติ. ยถา จ อูปปนฺนสฺส
 สณฺโณชนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปธานาติ. ยถา จ ปหีนสฺส
 สณฺโณชนสฺส อายตี อนุปปาโท โหติ, ตถจ ปธานาติ.

๖. มนณจ ปธานาติ ธมฺเม จ ปธานาติ, ยถา จ ตถกัมมํ
 ปฏิจจ อูปปชชติ สณฺโณชนํ, ตถจ ปธานาติ. ยถา จ อนุปปนฺนสฺส
 สณฺโณชนสฺส อูปปาโท โหติ, ตถจ ปธานาติ. ยถา จ อูปปนฺนสฺส
 สณฺโณชนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปธานาติ. ยถา จ ปหีนสฺส
 สณฺโณชนสฺส อายตี อนุปปาโท โหติ, ตถจ ปธานาติ.

อิติ อชฺฌตฺตํ วา ธมฺเมสฺส ธมฺมานุปสฺสํ วิหริติ, พหิทฺธา
 วา ธมฺเมสฺส ธมฺมานุปสฺสํ วิหริติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา ธมฺเมสฺส
 ธมฺมานุปสฺสํ วิหริติ.

สมุทฺถธมฺมานุปสฺสํ วา ธมฺเมสฺส วิหริติ, วยธมฺมานุปสฺสํ
 วา ธมฺเมสฺส วิหริติ. สมุทฺถวยธมฺมานุปสฺสํ วา ธมฺเมสฺส วิหริติ.

[๕. กายกับโณฏฐัพพะ]

ภิกษุนี้กำหนดรู้กายด้วย กำหนดรู้โณฏฐัพพะ (คือสิ่งสัมผัสกาย) ด้วย และสัญญาชนันไดอาศัยกายและโณฏฐัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้สัญญาชนันนั้นด้วย และการบังเกิดขึ้นของสัญญาชนันที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และการละสัญญาชนันที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และสัญญาชนันที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

[๖. ใจกับอรรวมณ]

ภิกษุนี้กำหนดรู้ใจด้วย กำหนดรู้ธรรม (คืออรรวมณที่เกิดขึ้นกับใจ) ด้วย และสัญญาชนันไดอาศัยใจและธรรมทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็กำหนดรู้สัญญาชนันนั้นด้วย และการบังเกิดขึ้นของสัญญาชนันที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และการละสัญญาชนันที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และสัญญาชนันที่ละได้แล้ว จะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

ภิกษุ เผ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เผ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เผ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการดังนี้

หรือ เผ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เผ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เผ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง

อตฺถิ ชมฺมาติ วา ปนฺสฺส สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ,
 ขาวเทว ฌาณเมตฺตตฺตาบ ปตฺติสฺสตีเมตฺตตฺตาบ. อนิสฺสึโต จ วิหริติ น จ
 กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ.

เอวมฺปิ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสฺส ชมฺมานุปสฺสึ วิหริ
 ณฺสฺ อชฺชตฺตฺติกพาหิเรสฺส อายตฺตเนสฺส.

อายตฺตนปพฺพํ

[๒๐] ปุณฺ จ'ปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสฺส ชมฺมานุปสฺสึ
 วิหริติ สตฺตสฺส โพรฆณฺเณสฺส.

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชมฺเมสฺส ชมฺมานุปสฺสึ วิหริ
 สตฺตสฺส โพรฆณฺเณสฺส?

๑. อิทฺ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ สติสมฺโพรฆณฺเณ
 อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สติสมฺโพรฆณฺเณโคติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา
 อชฺชตฺตํ สติสมฺโพรฆณฺเณ นตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สติสมฺโพรฆณฺเณโคติ
 ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สติสมฺโพรฆณฺเณสฺส อุปฺปาโท
 โหติ, ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สติสมฺโพรฆณฺเณสฺส
 ภาวนาปาริปุริ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า ธรรมทั้งหลายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก (อย่างละ) ๖ อยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

หมวดอายตนะ

จบ

[๒๐. โขณังคัพพะ-หมวดโพชฌงค์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก:

ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่ อย่างไร ?

[๑. สติสัมโพชฌงค์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า สติสัมโพชฌงค์ภายใน มีอยู่ หรือว่า เมื่อ สติสัมโพชฌงค์ภายใน ไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า สติสัมโพชฌงค์ภายใน ไม่มี และการบังเกิดขึ้นของสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็ กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และความเจริญบริบูรณ์ของสติสัมโพชฌงค์ที่ยังเกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

๒. สันต์ วา อชฺฌตฺตํ ฌมฺมวึยสฺสโปชณฺฏกํ อตฺถิ
 เม อชฺฌตฺตํ ฌมฺมวึยสฺสโปชณฺฏโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา
 อชฺฌตฺตํ ฌมฺมวึยสฺสโปชณฺฏกํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ฌมฺมวึย-
 สฺสโปชณฺฏโกติ ปชานาติ. ขถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ฌมฺมวึยสฺส-
 โปชณฺฏกสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ. ขถา จ อุปฺปนฺนสฺส
 ฌมฺมวึยสฺสโปชณฺฏกสฺส ภาวนาปาริปุริ โหติ, ตถจ ปชานาติ.

๓. สันต์ วา อชฺฌตฺตํ วึวึยสฺสโปชณฺฏกํ อตฺถิ เม
 อชฺฌตฺตํ วึวึยสฺสโปชณฺฏโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ
 วึวึยสฺสโปชณฺฏกํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วึวึยสฺสโปชณฺฏโกติ ปชานาติ.
 ขถา จ อนุปฺปนฺนสฺส วึวึยสฺสโปชณฺฏกสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ
 ปชานาติ. ขถา จ อุปฺปนฺนสฺส วึวึยสฺสโปชณฺฏกสฺส ภาวนาปาริปุริ
 โหติ, ตถจ ปชานาติ.

๔. สันต์ วา อชฺฌตฺตํ ปตีสฺสโปชณฺฏกํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ
 ปตีสฺสโปชณฺฏโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ปตีสฺสโปชณฺฏกํ
 นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ปตีสฺสโปชณฺฏโกติ ปชานาติ. ขถา จ อนุป-
 ปนฺนสฺส ปตีสฺสโปชณฺฏกสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ,
 ขถา จ อุปฺปนฺนสฺส ปตีสฺสโปชณฺฏกสฺส ภาวนาปาริปุริ โหติ,
 ตถจ ปชานาติ.

[๒. ธรรมวิยะสัมโพชฌงค์]

หรือว่า เมื่อธรรมวิยะสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ธรรมวิยะสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือว่า เมื่อธรรมวิยะสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า ธรรมวิยะสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของธรรมวิยะสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และความเจริญบริบูรณ์ของธรรมวิยะสัมโพชฌงค์ที่บังเกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

[๓. วิริยะสัมโพชฌงค์]

หรือว่า เมื่อวิริยะสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า วิริยะสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือว่า เมื่อวิริยะสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า วิริยะสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของวิริยะสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย และความเจริญบริบูรณ์ของวิริยะสัมโพชฌงค์ที่บังเกิดขึ้นแล้ว มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

[๔. ปีติสัมโพชฌงค์]

หรือว่า เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า ปีติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือว่า เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า ปีติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย. และความเจริญบริบูรณ์ของปีติสัมโพชฌงค์ที่บังเกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนั้นด้วย

๕. สันต์ ว่า อชฺฌตฺตํ ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌณํ อตฺถิ เม
 อชฺฌตฺตํ ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌณํโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ ว่า อชฺฌตฺตํ
 ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌณํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌณํโกติ
 ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌณํคสฺส อุปฺปาโท
 โหติ, ตถา จ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส ปสฺสทฺธิสมฺโพช-
 ฌณํคสฺส ภาวนาปาริปุริ โหติ, ตถา จ ปชานาติ.

๖. สันต์ ว่า อชฺฌตฺตํ สมาธิสมฺโพชฺฌณํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ
 สมาธิสมฺโพชฺฌณํโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ ว่า อชฺฌตฺตํ สมาธิสม-
 โพชฺฌณํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สมาธิสมฺโพชฺฌณํโกติ ปชานาติ.
 ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สมาธิสมฺโพชฺฌณํคสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตถา จ
 ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สมาธิสมฺโพชฺฌณํคสฺส ภาวนาปาริปุริ
 โหติ, ตถา จ ปชานาติ.

๗. สันต์ ว่า อชฺฌตฺตํ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌณํ อตฺถิ เม
 อชฺฌตฺตํ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌณํโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ ว่า อชฺฌตฺตํ
 อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌณํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌณํโกติ
 ปชานาติ. ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌณํคสฺส อุปฺปาโท
 โหติ, ตถา จ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌ-
 ฌณํคสฺส ภาวนาปาริปุริ โหติ, ตถา จ ปชานาติ.

[๕. บัณฑิตสัมโพชฌงค์]

หรือว่า เมื่อบัณฑิตสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า บัณฑิตสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือว่า เมื่อบัณฑิตสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า บัณฑิตสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของบัณฑิตสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และความเจริญบริบูรณ์ของบัณฑิตสัมโพชฌงค์ที่บังเกิดขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

[๖. สมาริสัมโพชฌงค์]

หรือว่า เมื่อสมาริสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ก็กำหนดรู้ว่าสมาริสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือว่า เมื่อสมาริสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า สมาริสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของสมาริสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่บังเกิดขึ้น มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และความเจริญบริบูรณ์ของสมาริสัมโพชฌงค์ที่บังเกิดขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

[๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์]

หรือว่า เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็กำหนดรู้ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ หรือว่า เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี ก็กำหนดรู้ว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มี และการบังเกิดขึ้นของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย และความเจริญบริบูรณ์ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่บังเกิดขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

อติ อหุตตุตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริติ, พหิทฺธา
 วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริติ, อหุตตุตพหิทฺธา วา ธมฺเมสุ
 ธมฺมานุปัสสี วิหริติ.

สมุทฺถธมฺมานุปัสสี วา ธมฺเมสุ วิหริติ, วชธมฺมานุปัสสี
 วา ธมฺเมสุ วิหริติ, สมุทฺถวชธมฺมานุปัสสี วา ธมฺเมสุ วิหริติ.

อตุถิ ธมฺมาติ วา ปนฺนสฺส สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ,
 ยาวเทว ฅาณเมตฺตตฺตาบ ปตฺติสฺสตฺติมตฺตตฺตาบ. อนิสฺสํโต จ วิหริ
 น จ กิณฺจํ โลเก อปาทิยติ.

เอวเมปํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริ
 สตฺตตฺส โพชฺฌนฺเกสุ.

โพชฺฌนฺคปพฺพํ

ปฐฺมภาณวาโร

[๒๑] ปุณ จ'ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี
 วิหริติ จตุสฺส อริยสจฺเจสฺส.

กถณฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริติ.
 จตุสฺส อริยสจฺเจสฺส ?

ภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า ธรรมทั้งหลาย มีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

หมวดโพชฌงค์

จบ

[๒๑. สัจจบัพพะ—หมวด (อริย) สัจจ์]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และยังมีวิธีอื่นอีก; ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจจ์ ๔ อยู่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจจ์ ๔ อยู่ อย่างไร ?

อิธ ภิกขเว ภิกขุ อิหํ ทุกฺขณฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อयํ
 ทุกฺขสมุทฺโตติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อयํ ทุกฺขนิโรธติ ยถาภูตํ
 ปชานาติ, อयํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตํ ปชานาติ.

อติ อชฺชตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสํ วิหริติ, พหิทฺธา
 วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสํ วิหริติ, อชฺชตฺตพหิทฺธา วา ธมฺเมสุ
 ธมฺมานุปัสสํ วิหริติ.

สมุทฺทธมฺมานุปัสสํ วา ธมฺเมสุ วิหริติ, วยธมฺมานุปัสสํ
 วา ธมฺเมสุ วิหริติ, สมุทฺทวยธมฺมานุปัสสํ วา ธมฺเมสุ วิหริติ.

อตุถิ ธมฺมาติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปปญฺจิตา โหติ,
 ขาวเทว ฅาณมตฺตาเย ปตฺติสฺสตฺมิตฺตาเย. อนิสฺสีโต จ วิหริติ น จ
 กิณฺณิ โลเก อุปาทิยติ.

เอวมนฺตํปิ โข ภิกขเว ภิกขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสํ วิหริติ
 จตุสฺส อวิยสฺสเจสฺส.

สตฺถอปพฺพิ

ธมฺมานุปัสสนาสติปฏฺฐานํ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา^๕นี้ กำหนดรู้ตามเป็นจริงว่า น^๕ทุกข^๕ กำหนดรู้ตามเป็นจริงว่า น^๕ที่เกิดขึ้นแห่งทุกข^๕ กำหนดรู้ตามเป็นจริงว่า น^๕ความดับแห่งทุกข^๕ กำหนดรู้ตามเป็นจริงว่า น^๕ปฏิบัติดำเนินไปสู่ความดับทุกข^๕

ภิกษุ เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

หรือ เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและดับไปในธรรมทั้งหลายอยู่บ้าง

ก็หรือว่า ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติไว้ว่า ธรรมทั้งหลายมีอยู่ ดังนี้ เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกไว้เฉพาะเท่านั้น ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจจ์ ๔ อยู่ แม้ด้วยประการดังกล่าวนี้แล

หมวด (อริย) สัจจ์

จบ

จบธรรมานุบัญญัติพื้นฐาน

๑. ต่อจากนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร ทิณณิกาย มหาวคค์ มินิเทสวาร จำแนกอริยสัจจ์ ๔ โดยละเอียดต่อไปอีก แต่ในสติปัฏฐานสูตร มัชฌิมนิกาย มุลบ้านฉาสก ไม่มี ดู ภาคผนวก เรื่อง พระสติปัฏฐานสูตร ต่างสำนวน ห้ายเล่ม

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อีเม จตฺตารโ สติปฺนฺจนาเน เอว
ภาเวยฺย สตฺต วสฺसानิ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณตฺรํ ผลํ
ป้ากฺกขํ, ทิฏฺฐเชว รมฺเม อณฺณา, สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว สตฺต วสฺसानิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว
อึเม จตฺตารโ สติปฺนฺจนาเน เอว ภาเวยฺย น วสฺसानิ. ตสฺส
ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณตฺรํ ผลํ ป้ากฺกขํ, ทิฏฺฐเชว รมฺเม อณฺณา,
สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว น วสฺसानิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อึเม
จตฺตารโ สติปฺนฺจนาเน เอว ภาเวยฺย ปณฺจ วสฺसानิ, ตสฺส
ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณตฺรํ ผลํ ป้ากฺกขํ, ทิฏฺฐเชว รมฺเม อณฺณา,
สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว ปณฺจ วสฺसानิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว
อึเม จตฺตารโ สติปฺนฺจนาเน เอว ภาเวยฺย จตฺตาริ วสฺसानิ,
ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณตฺรํ ผลํ ป้ากฺกขํ, ทิฏฺฐเชว รมฺเม
อณฺณา, สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว จตฺตาริ วสฺसानิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว
อึเม จตฺตารโ สติปฺนฺจนาเน เอว ภาเวยฺย ตึถิ วสฺसानิ, ตสฺส
ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณตฺรํ ผลํ ป้ากฺกขํ, ทิฏฺฐเชว รมฺเม อณฺณา,
สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

[อาณิสสสังคายนาพระสูตร]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความจริง ผู้หนึ่งผู้ใด พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ดังกล่าวมานั้น ตลอด ๗ ปี ผู้นั้นพึงหวังได้ ซึ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่งในผล ๒ อย่าง คือ บรรลุพระอรหัตต์ หรือเมื่อยังมีอุปาทิ (คือสิ่งที่ยึดเหนี่ยวได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕) เหลืออยู่ ก็บรรลุความเป็นพระอนาคามี ในทิฏฐธรรม (คือในปัจจุบันชาตินี้) เอง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๗ ปีจึงยกไว้ ก็ผู้หนึ่งผู้ใด พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ดังกล่าวนั้นมานั้น ตลอด ๖ ปี ผู้นั้นพึงหวังได้ ซึ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่าง คือ บรรลุพระอรหัตต์ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็บรรลุความเป็นพระอนาคามี ในทิฏฐธรรมนี้แหละ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๖ ปีจึงยกไว้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ผู้หนึ่งผู้ใด พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ดังกล่าวนั้น ตลอด ๕ ปี ผู้นั้นพึงหวังได้ ซึ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่าง คือ บรรลุพระอรหัตต์ หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็บรรลุความเป็นพระอนาคามี ในทิฏฐธรรมนี้แหละ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๕ ปี จึงยกไว้.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๔ ปี จึงยกไว้.....

ติฏฺฐนฺตํ ภิกฺขเว ตีณิ วสุสานิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว
 อิมํ จตฺตาริ สติปฏฺฐานเณ เอวํ ภาเวขฺย เทว วสุสานิ, ตสฺส
 ทฺวินฺนํ ^{ผลานํ} ^{ผลํ} ภาณฺณํ, ทิฏฺฐเณ ชมฺเม อณฺเณ, สติ
 วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตํ ภิกฺขเว เทว วสุสานิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว
 อิมํ จตฺตาริ สติปฏฺฐานเณ เอวํ ภาเวขฺย เอกํ วสุสํ, ตสฺส
 ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณํ ผลํ ภาณฺณํ, ทิฏฺฐเณ ชมฺเม อณฺเณ,
 สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตํ ภิกฺขเว เอกํ วสุสํ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อิมํ
 จตฺตาริ สติปฏฺฐานเณ เอวํ ภาเวขฺย สตฺต มาสานิ, ^{ตสฺส} ^{ผลานํ} ^{ผลํ} ภาณฺณํ, ทิฏฺฐเณ
 ชมฺเม อณฺเณ, สติ
 วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตํ ภิกฺขเว สตฺต มาสานิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว
 อิมํ จตฺตาริ สติปฏฺฐานเณ เอวํ ภาเวขฺย ฌ มาสานิ, ตสฺส
 ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณํ ผลํ ภาณฺณํ, ทิฏฺฐเณ ชมฺเม อณฺเณ,
 สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตํ ภิกฺขเว ฌ มาสานิ. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อิมํ
 จตฺตาริ สติปฏฺฐานเณ เอวํ ภาเวขฺย ปณฺจ มาสานิ, ตสฺส
 ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺณํ ผลํ ภาณฺณํ, ทิฏฺฐเณ ชมฺเม อณฺเณ
 สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๓ ปี จงยกไว้.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๒ ปี จงยกไว้.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๑ ปี จงยกไว้.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๗ เดือน จงยกไว้.....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๖ เดือน จงยกไว้.....

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว ปณฺจ มาสานิ. โย หิ โภจิ ภิกฺขเว
 อิมे จตฺตารโ สติปญฺจานเ เอวํ ภาเวยฺย จตฺตาริ มาสานิ,
 ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺฺณตฺรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ, ทิฏฺฐเจะว ฆมฺเม
 อณฺฺณวา, สติ วา อุปาทีเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว จตฺตาริ มาสานิ. โย หิ โภจิ ภิกฺขเว
 อิมे จตฺตารโ สติปญฺจานเ เอวํ ภาเวยฺย ตฺถนิ มาสานิ, ตสฺส
 ทฺวินฺนํ ผลานํ อณฺฺณตฺรํ ผลํ ปฏิกงฺขํ, ทิฏฺฐเจะว ฆมฺเม อณฺฺณวา,
 สติ วา อุปาทีเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว ตฺถนิ มาสานิ. โย หิ โภจิ ภิกฺขเว
 อิมे จตฺตารโ สติปญฺจานเ เอวํ ภาเวยฺย เทว มาสานิ, ตสฺส
 ทฺวินฺนํ^{๖๗๑๖} อณฺฺณตฺรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ, ทิฏฺฐเจะว ฆมฺเม อณฺฺณวา, สติ
 วา อุปาทีเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว เทว มาสานิ. โย หิ โภจิ ภิกฺขเว
 อิมे จตฺตารโ สติปญฺจานเ เอวํ ภาเวยฺย มาสํ, ตสฺส ทฺวินฺนํ
 ผลานํ อณฺฺณตฺรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ, ทิฏฺฐเจะว ฆมฺเม อณฺฺณวา, สติ
 วา อุปาทีเสเส อนาคามิตา.

ติฏฺฐนฺตฺถุ ภิกฺขเว มาโส. โย หิ โภจิ ภิกฺขเว อิมे จตฺตารโ
 สติปญฺจานเ เอวํ ภาเวยฺย อณฺฺณทมาสํ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ
 อณฺฺณตฺรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ, ทิฏฺฐเจะว ฆมฺเม อณฺฺณวา, สติ วา อุปาทีเสเส
 อนาคามิตา.

ดูก่อนอภิษั^๕ทงหลาย ๕ เดือน จงยกไว้.....

ดูก่อนอภิษั^๕ทงหลาย ๔ เดือน จงยกไว้.....

ดูก่อนอภิษั^๕ทงหลาย ๓ เดือน จงยกไว้.....

ดูก่อนอภิษั^๕ทงหลาย ๒ เดือน จงยกไว้.....

ดูก่อนอภิษั^๕ทงหลาย ๑ เดือน จงยกไว้.....

ติฏฐตุ ภิกขเว อตฺต^พมาโส, โย หิ โภจิ ภิกขเว อิเม
จตุตฺตาริ สติปญฺจานเ เอวํ ภเวยฺย สตุตฺตํ, ตสฺส ทฺวินนํ
ผลานํ อญฺเฏธโร ผลํ ปาฏิทฺธํ, ทิฏฺฐเจว ธมฺเม อญฺเฏ, สติ
วา อฺปาทิสเส อนาคามิตา.

เอกาเยโน อํ ภิกขเว มคฺโค สตุตฺตํ วิสฺสุทฺธิยา
โสภปริเทวานํ สมตฺติกฺกมาย ทฺกฺขทฺโหมนสฺसानํ อตุตฺถกฺกมาย
ณายสฺส อธิกฺกมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉนิกิริยาเย. ยถิทํ: จตุตฺตาริ
สติปญฺจานนติ. อติ ชนฺตํ วุตฺตํ อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตนฺติ

อิทมวโจ ภควา.

อตฺตมฺนา เต ภิกฺขุ ภควโต ภาสีตํ อภินนฺทฺนฺติ.

สติปญฺจานสฺส^(๑๗) นิจฺฉิตํ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครึ่งเดือน จงยกไว้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็
 ผู้หนึ่งผู้ใด พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ ดังกล่าวมานั้น ตลอด ๗ วัน^๑
 ผู้นั้นพึงหวังได้ ซึ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่าง คือ บรรลุพระอรหัตต
 หรือเมื่อยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ก็บรรลุความเป็นพระอนาคามี ในทวิภูตรม
 นี้แหละ

เพราะอาศัยคำกล่าว (อาเนสังส์ ๒ อย่าง) นี้ ตถาคตจึงกล่าวคำซึ่ง
 ได้กล่าวมาแล้ว (ข้างต้น) นั้นว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทาง
 เดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความ
 คร่ำครวญ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เพื่อเห็นแจ้ง
 พระนิพพาน ทางเดียว^๒ คือ สติปัฏฐาน ๔” ด้วยประการฉะนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระสูตรนี้จบแล้ว

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ต่างมีใจยินดีพากันชื่นชมพระดำรัสของ
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนั้นแล

จบสติปัฏฐานสูตร^๒

๑. กำหนดปี—เดือน—วัน ของอาเนสังส์นี้ มีกล่าวไว้ตรงกัน ในพระสูตรอื่น เช่น
 โพธิราชกุมารสูตร, ม.ม. ๔๗๓
๒. สติปัฏฐานสูตรที่ ๑๐ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก (๑๒/๑๐๓-๑๒๗)

อธิบายความในพระสติปัฏฐานสูตร

ธนิต อยู่โพธิ์

แปลจาก

อรรถกถาพระสติปัฏฐานสูตร

ใน

คัมภีร์ปัญจสूทนี ปฐมภาค

อธิบายความในพระสติปัฏฐานสูตร

ธนิต อัญโฬ

แปลจาก

อรรถกถาพระสติปัฏฐานสูตร

ในคัมภีร์ปปัญจสูทนี ปฐมภาค, น. 310-413

คำว่า “เอวมุเม สุตี — ข้าพเจ้า (อานนทเถระ) ได้ฟังมาอย่าง
นี้” หมายถึง พระสติปัฏฐานสูตร

[พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอยู่ในหมู่บ้านวกรู]

ที่ว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) เสด็จประทับอยู่ในหมู่บ้านวกรู ใน
พระสติปัฏฐานสูตรนั้น เขาเรียกชนบทแม่แก้วเดียว ซึ่งเป็นที่เสด็จอยู่
ของบรรดาพระราชากุมารทรงพระนามว่า กुरु ผู้ทรงครอบครองชนบทเหล่านี้นั้น
เป็นคำเรียกติดปาก (ตามพระนาม) ไปด้วยว่า กुरु (ชนบท) (พระผู้มี
พระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่) ใน กुरुชนบท นั้น

[นิทานเรื่องวกรู]

แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายแล้วไว้ว่า ในสมัยพระราชา
จักรพรรดิ พระนามว่า มนธาตุ มนุษย์ทั้งหลายในทวีปทั้งสาม (คือ
บุพพิเทเห อมรโคยาน และอุตตรกुरु) ได้ยินข่าวว่า ชื่นชื่อว่า ชมพูทวีป
เป็นภูมิที่อุปถัมภ์ของท่านอุตตมบุรุษทั้งหลายมี พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-
พุทธเจ้า พระมหาสาวก และพระราชาจักรพรรดิ เป็นต้น เป็นทวีปอุดม
เป็นรณณียสถานดียิ่ง ครั้นพระราชาจักรพรรดิมนธาตุ มีจักรแก้วนำ เสด็จ
ประพาสไปตามทวีปทั้งสี่ (มนุษย์ทั้งหลายในทวีปทั้งสาม) ก็ตามเสด็จมา
ด้วย ครั้นแล้วพระราชาจักรพรรดิทรงมีพระราชดำรัสถามปริณายกรัตน
(ขุนพลแก้ว) ว่า “สถานที่นารณณียกว่ามนุษย์โลก ยังมีอยู่อีกไหม ?”

๑. พระนามพระราชาจักรพรรดินี้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เขียนว่า มนธาตุบ้าง มนธาตุบ้าง
๒. ปริณายกรัตน นั้น โดยปกติเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของพระราชาจักรพรรดิ

ปรีณายกรัตนกรบาทูลว่า “ทเวะ ! เหตุไฉนจึงทรงมีพระราชดำรัสอย่างนี้ ? พระองค์มิได้ทอดพระเนตรเห็นอานุภาพของพระจันทร์และพระอาทิตย์บ้าง หรือ ? สถานที่ของพระจันทร์และพระอาทิตย์นั้นน่ารื่นรมย์กว่านี้แน่ พะยะคะ !” พระราชาจึงโปรดให้จักรแก้วนำเสด็จไป ณ สถานที่นั้น ท้าวมหา-
 ราชทั้งสี่ทรงสดับข่าวว่า พระเจ้ามนธาตุมหาราชเสด็จมา ก็ทรงปรึกษากัน
 ว่า พระราชาทรงมีฤทธิ์มาก มิสามารถขัดขวางด้วยการยุทธ์ จึงทรงมอบ
 ราชสมบัติของตน ๆ ถวาย พระเจ้ามนธาตุมหาราชทรงรับราชสมบัตินั้น
 แล้ว มีพระราชดำรัสถามอีกว่า “สถานที่น่ารื่นรมย์กว่านี้ยังมีอีกไหม ?”
 ท้าวมหาราชทั้งสี่ทูลเล่าเรื่องภพณ์ดาวดึงส์ถวายแต่พระองค์ว่า “ทเวะ !
 ภพณ์ดาวดึงส์น่ารื่นรมย์มาก, มหาราชทั้งสี่เหล่านี้เป็นบริวาริกาของท้าว
 สักกะเทวราชในภพณ์ดาวดึงส์นั้น ตั้งอยู่ในภูมิเป็นนายประตูของท้าวสักกะ
 เทวราช ท้าวสักกะเทวราชทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอานุภาพมาก ท้าวสักกะ
 เทวราชนั้นทรงมีสถานอุปโภค เหล่านี้คือ เวชยันตปราสาท สูง ๑,๐๐๐
 โยชน์ เทวะสภา ชื่อสุธัมมา สูง ๕๐๐ โยชน์ เวชยันตราชรถ สูง ๑๕๐
 โยชน์ ช้างเอราวัณ ก็สูง ๑๕๐ โยชน์เหมือนกัน สวณันทวัน จิตร-
 ลดาวัน ปารุสกวันและมิสสกวัน (แต่ละแห่ง) มีต้นไม้ทิพนับจำนวนพัน
 มีต้นทองเหลืองปาริชาติสูง ๑๐๐ โยชน์ ได้ต้นทองเหลืองนั้นมีพระแท่นบัณฑุ-
 กัมพลศิลาสีเหมือนดอกขบา ยาว ๖๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ หนา ๑๕
 โยชน์ เมื่อท้าวสักกะประทับนั่ง พระวรกายก็จมลงไปครึ่งพระองค์ เพราะ
 ความอ่อนนุ่มของพระแท่น” พระราชาจักรพรรดิได้ทรงสดับเรื่องราวนี้
 ก็มีพระราชประสงค์จะเสด็จไปภพณ์ดาวดึงส์ จึงทรงทั้งจักรรัตนไว้ จักร-
 รัตนพร้อมด้วยเสนาสีเหล่าก็ลอยขึ้นไปโดยอากาศ ครั้นแล้วจักรรัตนนั้น

ก็ลอยเลื่อนจากท่ามกลางเทวโลกทั้งสอง ลงมาประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพี (ในมนุษยโลก) พร้อมด้วยเสนา ๔ เหล่า มีปรีณายกর্তนเป็นประมุข (แล้วจักรวรรดินั้นก็อันตรธานไป) พระราชาจักรพรรดิก็เสด็จไปสู่ภพนิเวศ ดาวดึงส์แต่พระองค์เดียว

ท้าวสักกะทรงสดับว่า จักรพรรดิมนธาตุราชเสด็จมา ก็ทรงถวายการต้อนรับ มีพระราชดำรัสว่า “มหาราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว ข้าแต่มหาราช สมบัตินี้ของพระองค์ ขอมหาราชจงทรงปกครองด้วยเถิด” แล้วท้าวสักกะ เหวราชก็ทรงแบ่งราชสมบัติพร้อมด้วยเหล่านางพื่อนร้อออกเป็น ๒ ส่วน ทรงถวายแก่พระจักรพรรดิมนธาตุราชส่วนหนึ่ง พอพระราชจักรพรรดิประดิษฐานพระองค์ในภพนิเวศดาวดึงส์เท่านั้น อรรถภาพมนุษย์ก็เปลี่ยนไปปรากฏอรรถภาพของเทวดาทันที เล่ากันว่า เมื่อพระราชจักรพรรดิมนธาตุราชประทับนั่งอยู่บนพระแท่นบัลลังก์มโหฬารทิศา กับท้าวสักกะนั้น เทวดาทั้งหลายจะรู้ความแตกต่างกันได้ แต่เพียงทรงกระพริบพระเนตร เทวดาทั้งหลายที่ไม่สังเกตข้อนี้ ก็ไม่รู้วาท้าวสักกะกับพระราชจักรพรรดิมนธาตุแตกต่างกันตรงไหน (องค์ใดเป็นท้าวสักกะ และ องค์ใดเป็นพระราชจักรพรรดิมนธาตุ) พระราชาจักรพรรดิมนธาตุทรงเสวยทิพสมบัติดำรงความเป็นพระราชายอยู่ในภพนิเวศดาวดึงส์นั้น ตราบชั่วเวลาที่ท้าวสักกะเสด็จจุติแล้วจุติไปถึง ๓๒ พระองค์ มิทรงอิมด้วยกามารมณ์ ทรงจุติจากดาวดึงส์ตกลงมาในพระราชอุทยานของพระองค์เอง ถูกลมและแดด กระทบพระวรกาย จึงสวรรคตไป^๒

๑. เทวดาไม่กระพริบตา

๒. ในจุตกนิบาต อังคุตตรนิกาย (๒๑/๒๒) กล่าวว่า พระเจ้ามุนีธาดา ทรงเป็นยอดบุคคลของบรรดาผู้บริโศกามฤณ

ย้อนกล่าวถึงจักรวรรดินี้ เมื่อกลับลงมาประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพี
 นั้น ท่านขุนพลแก้วก็โปรดให้เขียนรูปฉลองพระบาทของพระจักรพรรดิ
 มินธาตุราชไว้บนแผ่นพระสุพรรณบัฏ (แผ่นทอง) แล้วปกครองราชสมบัติ
 เป็นสัญลักษณ์ว่า นี่ คือราชสมบัติของพระจักรพรรดิมินธาตุราช ส่วนพวก
 มนุษย์ที่ (ตามเสด็จพระจักรพรรดิมินธาตุราช) มาจากทวีปทั้งสามนั้น เมื่อ
 มิสามารถกลับไป (ทวีปของตน) ได้ ก็พากันเข้าไปหาท่านปรีนายกรัตน
 (ขุนพลแก้ว) แล้วทูลว่า “ทเวะ! พวกข้าพระองค์ทั้งหลายพากันมาด้วย
 อำนาจของพระจักรพรรดิ บัดนี้มิสามารถกลับ (ทวีปของตน) ได้ ขอได้
 โปรดประทานที่อยู่แก่ข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยเถิด” ท่านขุนพลแก้วจึงประ
 ทานชนบทแห่งหนึ่ง ๆ ให้เป็นที่อยู่แก่มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น ประเทศที่
 พวกมนุษย์ผู้มาแต่บุพพิทเทหะอยู่อาศัย ได้ชื่อว่า วิเทหรัฐ ตามความจำ
 แต่เดิมของมนุษย์เหล่านั้น ประเทศที่พวกมนุษย์ซึ่งมาแต่อมรโคยานอยู่
 อาศัย ได้ชื่อว่า อปรันตชนบท ประเทศที่พวกมนุษย์ซึ่งมาแต่อุตตรกุรุอยู่
 อาศัย ได้ชื่อว่า กุรุรัฐ แต่ที่เรียกขานกันเป็นคำพหูพจน์นั้น เพราะอาศัย
 มีหมู่บ้านและนิคมเป็นต้น ซึ่งมีอยู่มากมายหลายแห่ง เพราะฉะนั้น ท่าน
 พระอานันทเถระจึงกล่าวว่า “กุรุสุ วิหติ ประทับในหมู่ชนชาวกุรุ”

[วินิจฉัยชื่อนิคมกัมมาสรัหมมะ]

คำว่า กัมมาสรัหมมะ ในวลีว่า “กัมมาสรัหมมํ นาม กุรุนํ นิคมโ
 (แปลว่า) นิคมของชนชาวกุรุ ชื่อ กัมมาสรัหมมะ” นั้น อาจารย์บางพวก

๑. ทำนองเดียวกับฝรั่งชาวยุโรป เข้าไปตั้งนิวาสสถานอยู่ในสหรัฐอเมริกาฯ แล้วนำ
 ชื่อเมืองเดิมในประเทศของตนไปตั้งชื่อเมืองในสหรัฐฯ และเติมคำนำหน้าไว้ เช่น
 นิวยอร์ก นิวอิงค์แลนด์ นิวออร์ลีอันส์ เป็นต้น

อธิบายว่า ตัว ธ อักษรนั้น มีเนื้อความเป็น ท อักษร คือชื่อว่า กัมมาส-
 ทัมมะ เพราะเป็นที่ซึ่งท้าวปรีสาท (กษัตริย์กินคน) ผู้มีเท้าต่าง ที่เขา
 เรียก กัมมาสะ ถูกทรมาน เล่ากันมาว่า ที่เท้าของท้าวปรีสาทนั้นถูกต่อไม้ตำ
 มีแผลงอกขึ้นเหมือนท่อนไม้มีจุดต่าง ๆ เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่า ท้าวตีน
 ต่าง และท้าวตีนต่างนั้นถูกทรมานในสถานที่นั้น เช่น ถูกห้ามมิให้กินคน
 ถามว่าใครห้าม? ตอบว่า พระมหาสัตว์ ถามว่า มีในชาติอะไร? ตอบว่า
 ในสุตโสมชาติ^๑ แต่พระเถระพวกหนึ่งท่านกล่าวว่า มีในชยทิสชาติ^๒
 เพราะ (ในชาติกนี้) ท้าวตีนต่าง ก็ถูกพระมหาสัตว์ทรมานเหมือนกัน
 สมดังที่ท่านกล่าวว่า;

ปฺตุโต ขทา โหมิ ชยทิสฺส
 ปญฺจาลมฺหาธิปตีสฺส อตุรโห
 จตุวาน ปาณํ ปิตํ อโมจยิ
 กมฺมาสฺปาหมปฺจหมปฺสาทยิ.

แปลว่า

ในกาลใด ข้าพเจ้าผู้เป็นโอรสของพระองค์พระเจ้าชยทิส
 ผู้เป็นใหญ่ในปัญจาลรัฐ ในกาลนั้น ข้าพเจ้าได้สละชีวิต
 ช่วยพระบิดาให้พ้น (จากความตาย) อีกทั้งข้าพเจ้าได้
 ทำให้ท้าวตีนต่างเกิดความเลื่อมใสด้วย

แต่อาจารย์บางพวกก็อธิบายเนื้อความโดยตัว ธ อักษร (ในคำว่า
 กัมมาสรัम्म) โดยมีคำเล่าว่า ชนชาวแคว้นกูร มีกुरुวัตตธรรม (คือธรรมที่

๑. ชาตกกุฎฎา อญฺฐมภาค, น. ๔๐๕ ๖๑๖

๒. ชาตกกุฎฎา สตฺตมภาค, น. ๒๐๖ ๖๑๖

ชนชาวแคว้นกुरुประพุดิปฏิบัติกัน)^๑ ในกुरुวัตตธรรมนั้นเกิดมีรอยต่าง
ขึ้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกสถานทีนั้นว่า กัมมาศรััมมะ เพราะมีธรรมมี
รอยต่างเกิดขึ้นในที่นั้น

ถามว่า สถานที่นั้นก็เป็นที่ซื้อของนิคมที่ชาวกรูอยู่กันในที่นั้น เหตุไร
จึงไม่กล่าวด้วยสัตตมีวัตถุ? ตอบว่า เพราะมิใช่เป็นสถานที่ประทับอยู่
(ของพระผู้มีพระภาคเจ้า) ซึ่งกล่าวกันมาว่า วิหารไร ๆ ซึ่งจะเป็นที่ประทับ
ของพระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้มีอยู่ในนิคมนั้นโดยเฉพาะ แต่่นอกออกไปจาก
นิคมนั้นมีป่าชัฏใหญ่อยู่ในภูมิภาคแห่งหนึ่ง เป็นสถานนารัณมย์ สมบูรณ์
ด้วยน้ำ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ในป่าชัฏใหญ่แห่งนั้น อาศัย
นิคมนั้นเป็นที่โคจรคาม (คือสถานที่เสด็จบิณฑบาต) เพราะฉะนั้น พึง
ทราบเนื้อความในที่นี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ในหมู่ชนชาว
กुरु ทรงทำนิคมของชนชาวกรู ชื่อ กัมมาศรััมมะ เป็นสถานโคจรคาม

[เหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสพระสติปัฏฐานสูตร]

ถาม—เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสพระสติปัฏฐานสูตร
นี้ (ซึ่งมีคำขึ้นต้น) ว่า “เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค — ตุก่อนหน้า
ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว” ดังนี้?

ตอบ — เพราะชนชาวกรู มีความสามารถรองรับเทศนาที่ลึกซึ้งได้
เล่ากันมาว่า เพราะรัฐนั้นมีฤดูและปัจจัยเป็นต้นสมบูรณ์ดี ประชาชนที่อยู่
ในรัฐกรู ทั้งภิกษุและภิกษุณี ทั้งอุบาสกและอุบาสิกา ต่างมีความสุขกายและ
สบายใจอยู่เป็นนิตย์ เนื่องด้วยมีฤดูและปัจจัย (ดินฟ้าอากาศและอาหาร

๑. กुरुวัตตธรรม ในที่นี้หมายถึง คีล ๕ ตู-กुरुธัมมชาดก, ชาตกฏกถา, จตุตถภาค, น. ๑๑๔

การกินอยู่) สะดวกสบาย เมื่อชนชาวกรูเหล่านี้มีความสะดวกกายสบายใจ
เป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ก็ย่อมจะมีกำลังปัญญาสามารถรองรับธรรมเทศนาที่ลึกซึ้ง
ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเล็งเห็นว่า ชนชาวกรูเหล่านี้
เป็นผู้สามารถในการรองรับพระธรรมเทศนาที่ลึกซึ้งได้ จึงได้ตรัสพระ
สติปัฏฐานสูตร ซึ่งมีอรรถอันลึกซึ้งนี้ ทรงบรรจุก็มีมาตรฐานใน ๒๑ ฐาน
ลงไว้ในพระอรหัตต เน้นละ ก็เปรียบเหมือนคนเราได้ผอบทองคำมาแล้ว
พึงจัดดอกไม้ต่าง ๆ ใส่ลงไปในผอบทองนั้น หรือได้หีบทองคำมาแล้ว พึงใช้
ใส่รัตนะ ๗ ประการไว้ในหีบทองนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉะนั้น
เมื่อทรงได้พบชนชาวกรูรัฐ (ผู้สามารถรับธรรมเทศนาที่ลึกซึ้ง) แล้ว จึง
ทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่มีอรรถลึกซึ้งประทาน

ด้วยเหตุอย่างเดียวกันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงพระสูตร
ที่มีอรรถลึกซึ้ง (อื่นๆ) คือ มหานิทานสูตร^๑ และสติปัฏฐานสูตร^๒ ใน
ทิมมิกาย และสาโรปมสูตร^๓ รุกโขปมสูตร^๔ วัฏฐุปาลสูตร^๕ มาคัน
ทียสูตร^๖ และอานัญชสัปพายสูตร^๗ ในมัชฌิมกายนี และพระสูตรที่มี
อรรถลึกซึ้งอื่นๆ อีก^๘ ในหมู่ชนชาวกรูนี้

อีกประการหนึ่ง บริษัท ๔ (คือ ภิกขุ ภิกษุณี อุบาสก และ อุบาสิ
กา) ในชนบท คือ แคว้นกรูนี้ โดยปรกติกเป็นจนมีนิสัยผูกใจในการ

๑. ที.มทา. ๑๐/๖๕-๘๔,

๒. ที.มทา. ๑๐/๓๒๕-๓๕๑

๓. อ.ทสก. ๒๔/๓๑,

๔. ส.นิทาน. ๑๖/๑๐๐

๕. ม.ม. ๑๓/๓๘๘

๖. ม.ม. ๑๓/๒๗๐-๒๘๗

๗. ม.อ. ๑๔/๗๔-๘๐

๘. เช่น สัมมสสูตร, ส.นิทาน. ๑๖/๑๓๐ และ
อริยวาสนสูตร, อ. ทสก. ๒๔/๓๑

เจริญสติปัฏฐานเป็นประจำอยู่แล้ว โดยที่สดแม้ชนชั้นทาส กรรมกร และ
 บริวารชน ก็พูดจาสนทนากันด้วยถกถลลกเคล้าเจือปนด้วยสติปัฏฐานอยู่
 แล้วด้วย ตามสถานที่ต่าง ๆ เช่นที่ทำน้ำและที่ปั่นด้ายทอผ้า เป็นต้น ที่จะ
 ได้ชื่อว่ากล่าวถกถาไ้ประโยชน์นั้นหาไม่มี สตรีคนใดเมื่อถูกถามว่า “นี่แน่
 หล่อน, เธอจะใส่ใจเจริญสติปัฏฐานข้อไหน?” ถ้าเธอตอบว่า “มิได้ใส่ใจ
 เจริญสติปัฏฐานข้อไหนเลย” ดังนี้ เธอจะถูกตำหนิว่า “ชีวิตของหล่อน
 ข้างไ้ประโยชน์เสียจริง! แม้ว่าหล่อนยังมีชีวิตอยู่ ก็เป็นเหมือนคนตาย
 แล้ว” ครั้นแล้วเธอยังจะได้รับคำเตือนต่อไปอีกว่า “คราวนี้หล่อนอย่าทำ
 อย่างนั้น” แล้วสอนให้สตรีนั้นเรียนสติปัฏฐานข้อใดข้อหนึ่ง แต่สตรีใด
 (เมื่อถูกถามแล้ว) ตอบว่า “ดิฉันมนสิการสติปัฏฐานข้อไหน” ดังนี้ เขาจะ
 ให้สาธุการแก่เธอว่า “สาธุ! สาธุ!” แล้วกล่าวชมเชยด้วยถ้อยคำเป็นต้นว่า
 “ชีวิตของหล่อนเป็นชีวิตที่ดี หล่อนบรรลุความเป็นมนุษย์แล้ว พระสัมมา
 สมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติมาเพื่อประโยชน์ของหล่อนแท้ ๆ”

[นอกแขกเต้าเจริญสติปัฏฐาน]

และในแคว้นกุรุนี้ มิใช่แต่ผู้เกิดมาเป็นมนุษย์เท่านั้นที่ฝึกฝนสั-
 การสติปัฏฐานอยู่เนือง ๆ แม้สัตว์ดิรัจฉานที่อาศัยมนุษย์เหล่านั้นอยู่ ก็ใ้
 ใจเจริญสติปัฏฐานเหมือนกัน เรื่องราวต่อไปนี้เป็นตัวอย่างในคำที่กล่า
 วนั้น:--

เล่ากันว่า ชายนักพ่อนรำผู้หนึ่งจับลูกนกแขกเต้ามาฝึกหัด เทียว
 (แสดง) ไป เขาพำนักอาศัยอยู่ในสำนักพระภิกษุนี้ ครั้นเวลาจากไป เขา
 ลืมลูกนกแขกเต้าตัวนั้นไว้ พวกสามเณรก็เอาไปเลี้ยงดูตั้งชื่อให้ลูกนกแขก

แต่ตัวนั้นว่า “พุทธรักขิต” อยู่มาวันหนึ่ง พระมหาเถรีเห็นลูกนกแขกเต้านั้นจับเจ้าอยู่ตรงหน้า ก็ร้องเรียกมันว่า “พุทธรักขิต” ลูกนกแขกเต้าก็พูดว่า “อะไรจะ เจ้าแม่?” พระมหาเถรีถามว่า “เธอมีภาวนามนสิการอะไรบ้าง?” ลูกนกตอบว่า “ไม่มีจะเจ้าแม่” พระมหาเถรีจึงพูดว่า “อันผู้ที่อยู่ในสำนักของพวกบรรพชิตนั้น ไม่ควรปล่อยตัว, ควรมีมนสิการอะไรๆ ไว้บ้าง, แต่อย่างอื่น เจ้าก็คงจึกไม่สามารถ ขอให้เจ้าท่องไปว่า อัญญิ อัญญิ (กระตูกๆ)” ลูกนกแตกเต้านั้นก็ทำตามโอวาทของพระเถรี เพียวสาธยายอยู่ว่า “อัญญิ อัญญิ” วันหนึ่ง ขณะที่ลูกนกแขกเต้านั้นจับเจ้าผิงแดดอุ่นตอนเช้าอยู่บนยอดเสาไตรภพ นกเหยี่ยวตัวหนึ่ง ก็มาเฉี่ยวไปด้วยกรงเล็บ ลูกนกแขกเต้าตัวนั้นจึงทำเสียงร้องว่า “กิริ กิริ” พวกสามเณรได้ยินก็พากันร้องว่า “เจ้าแม่! พุทธรักขิตลูกนกเหยี่ยวจับไปแล้ว พวกดิฉันจะช่วยมันออกมา” แล้วต่างก็วิ่งก่อดินท่อนไม้เป็นต้นไล่ติดตามไปช่วยกันเอาตัวคืนมาได้ พระเถรีพูดกับลูกนกแขกเต้าซึ่งพวกสามเณรพามาวางไว้ข้างหน้าว่า “นี่แน่พุทธรักขิต, เวลาเหยี่ยวจับเจ้าไปนั้น เจ้าคิดอะไร?” ลูกนกแขกเต้าตอบว่า “มิได้คิดสิ่งอื่นเลยจะเจ้าแม่, คิดแต่ว่า กองกระตูกนั้นเองมาจับเอากองกระตูกนั้นไป คงจึกไปตกกระเจายแม่ ในสถานที่ใดที่หนึ่ง คิดถึงแต่กองกระตูกดังนี้อย่างเดียวจะเจ้าแม่” พระเถรีกล่าวว่า “สาธุ สาธุ! เจ้าพุทธรักขิต, จักเป็นบัจจัยแก่ความสิ้น(ชาติ สิ้น)ภพแก่ตัวเจ้า ต่อไปในอนาคต”

แม้แต่สัตว์ดิรัจฉาน ในแคว้นกุรุ ยังใส่ใจเจริญสติปัญญาอย่างนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงชักชวนชนชาวกุรุให้เจริญสติปัญญาโดยตรง จึงได้ทรงตรัสพระสูตร^{๕๕}นั้น

[อธิบายความหมาย เอกายนมรรค]

คำว่า เอกายโน—ทางเดียว ในพระสูตรนั้น ได้แก่ทางเดียว มีคำ
บาลีหลายคำเป็นชื่อเรียก ซึ่งแปลได้ว่า “ทาง” ดังในคาถาว่า

มกุโค ปนุโถ ปโถ ปชุโห อณฺหสฺส วณฺเณมายนํ
นาวา อุตฺตรเสตุ จ กุลฺโล จ ภิสฺส สงฺกโม

ทางในพระสูตรนั้น ท่านกล่าวโดยใช้ชื่อเรียกว่า “อายนะ”
เพราะฉะนั้น ในคำบาลีว่า “เอกายโน อัย ภิกฺขเว มกุโค” นี้
หมายถึง ทางเดียว และพึงทราบเนื้อความเป็นคำแปลอย่างนี้ว่า “ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้ มิใช่เป็น ๒ ทาง” อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่า ที่
ว่า “เป็นทางเดียว” นั้น เพราะเป็นทางที่คนคนเดียวโดยเฉพาะพึงเดิน
ไป ที่ว่า คนเดียว หมายถึงว่า ทั้งหมู่คณะ ปลีกตัว อยู่เงียบสงัด ดำ-
เนินไป ปฏิบัติไป หรืออีกประการหนึ่ง อธิบายว่า เรียกว่า “อายนะ-
ทาง” เพราะเป็นทางดำเนิน คือ เดินออกจากสงสารไปสู่พระนิพพาน
ทางของคนเดียว ท่านเรียกว่า “เอกายนะ” และที่ว่า ของคนเดียว
หมายถึง ของคนประเสริฐสุด และพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นคนประเสริฐ
สุดของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า (ทาง) ของพระ
ผู้มีพระภาคเจ้า แน่ละ ถึงจะมีคนอื่น ๆ เดินไปตามทางนั้นด้วย แม้กระนั้น
ทางนั้นก็ถือว่าเป็นทางดำเนินของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพราะพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงทำให้ทางนั้นเกิดขึ้นมา เหมือนกับที่ท่านกล่าวไว้
เป็นต้นว่า “ดูก่อนพราหมณ์ เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
ทรงเป็นผู้ทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น”^๕ อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า “อายนะ”

เพราะอรรถว่า ดำเนินไป อธิบายว่า เดินไป คือ เป็นไป การดำเนินไปในฐานะหนึ่ง ชื่อ เอกายนะ ซึ่งท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า หมายถึง เป็นไปเฉพาะ ในธรรมวินัย^๑เท่านั้น มิใช่ในฐานะอื่น สมด้วยพระพุทธดำรัสว่า “ดูก่อนสุภัททะ ในพระธรรมวินัยนี้แล เขาจะได้พบมรรคอันเป็นอริยะ มืองค์ ๘”^๒ แลละ คำ “อายนะ” และ “มรรค” นี้ เป็นคำที่แตกต่างกันโดยเทศนาโวหารเท่านั้น แต่เนื้อความเป็นอย่างเดียวกัน อีกประการหนึ่ง ทางที่เรียกว่า “เอกายนะ” เพราะอรรถว่าไปสู่ที่แห่งเดียว ซึ่งท่านกล่าวอธิบายว่า แม้ทางนั้น ในตอนต้นจะเป็นไปโดยวิธีการเจริญภาวนาในมุขต่างๆ แต่ในตอนปลายก็ย่อมจะไปสู่พระนิพพานแห่งเดียวกันนั่นเอง เหมือนดังสัทัมบดีพรหม กล่าวไว้ว่า;

เอกายนํ ชาตฺธิชยนฺตทสฺสํ
มกฺกํ ปชานาติ หิตานุกมฺปํ
เอเตน มกฺเคน ทฺริสฺสํ ปุพฺเพ
ทฺริสฺสเร เจว ตรณตี โจมฺ.

แปลว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ผู้ทรงเห็นที่สุด คือความ
สิ้นไปของความเกิด ทรงอนุเคราะห์ (สรรพสัตว์) ด้วย
ประโยชน์แกือกุศลเป็นนิตย์ ทรงรู้แจ้งมรรคาทางดำเนินไป
สู่ที่แห่งเดียว พระพุทธะทั้งหลาย ได้ข้ามโอชะไปแล้ว
ในโลกก่อน จักข้ามไป (ในอนาคต) และกำลังข้ามอยู่
(ในปัจจุบัน) ก็โดยมรรคานี้.

๑. มหาปรินิพพานสูตร, ที. ม. ๑๐/๑๗๕

๒. ส. มหาวาร. ๑๙/๒๔๔

แต่ พระอาจารย์บางพวก กล่าวอธิบายว่า ที่ตรัสไว้ว่า “เอกายโน” นั้น เพราะไปสู่พระนิพพาน เพียงครั้งเดียว (เหมือนเช่น “ไป ๒ ครั้ง”) ตามนัยแห่งกาลว่า “น ปาริ ทิคุณิ ฆนติ--เขาไปสู่ฝั่งโน้น ๒ ครั้ง หามิได้”^๑ คำของพระอาจารย์บางพวก นั้นไม่ถูก เพราะว่า ถ้ามีเนื้อความอย่างนั้น ควรกล่าวด้วยตัวพยัญชนะว่า “สกี อโยโน --ทางไปครั้งเดียว”

แต่ ถ้ากล่าวประกอบเนื้อความเข้าด้วยกัน (ให้หมายความว่า) ว่า การดำเนินไปหนึ่งครั้ง ได้แก่การเดินไป คือ ความเป็นไปหนึ่งครั้งของเขานี้ อย่างนี้ตัวพยัญชนะก็ใช้ได้ แต่ไม่ได้เนื้อความแท้ทั้งสองสถาน เพราะอะไร ? เพราะในพระสูตรนี้ ทรงหมายถึงมรรคเบื้องต้น เพราะว่าเป็นพระสูตรนี้ ทรงหมายเอามรรคคือสติปัฏฐานเบื้องต้น (ปุพฺพภาค-สติปัฏฐานมคฺค) ซึ่งดำเนินไปด้วยอามร ๔ มีกายเป็นต้น มิใช่โลกุตตรมรรค และมรรคคือสติปัฏฐานเบื้องต้นนั้น ดำเนินไปมากมายหลายครั้ง และ การดำเนิน คือการปฏิบัติของโยคาวจรผู้นั้น จึงมิได้หลายครั้ง,

อนึ่ง ความหมายในบท (เอกายนะ) นี้ พระมหาเถระแต่กาลก่อนได้เคยสนทนากถาเถียงกันมาแล้วด้วย ดังมีเรื่องต่อไปนี้:—

[พระเถระแต่ละคนแสดงความเห็นเรื่องสติปัฏฐาน]

พระเถระจุลลนาค ผู้ทรงพระไตรปิฎก กล่าวว่า “มรรค คือ สติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้น” แต่พระเถระจุลลสมณ^๒ ผู้ทรงพระไตรปิฎก

๑. นาลกสูตร, พ.ส. ๒๕/๔๗๒

๒-๓. พระเถระ ๒ รูปนี้ ในที่บางแห่งเรียกว่า จุฬนาคเถระ และจุฬสมณเถระ เป็นพระอรธกถาจารย์ ชาวลังกา ผู้มีชื่อเสียงในรัชกาลพระเจ้ากกุฏกัณเฑสีละ ครองลังกา ระหว่าง พ.ศ. ๕๐๒-๕๒๕ หรือระหว่าง พ.ศ. ๕๔๙-๕๘๐

อาจารย์ของท่านกล่าวว่า “เป็นมรรคผลสม” ท่านจุลลนาก็กล่าวแย้งว่า “เป็นบุพพภาค (คือ มรรคเบื้องต้น) ขอรับ” ท่านจุลลสมก็นิยมนอีกว่า “มรรคผลสม อาวุโส” เมื่ออาจารย์พูดย่ำบ่อย ๆ ท่านจุลลนาก็ไม่ได้แย้ง นั่งเฉยเสีย พระเถระทั้งสองมิได้วินิจฉัยปัญหาให้เด็ดขาดลงไป ต่างลุกขึ้นแยกกันไป ภายหลัง พระเถระผู้เป็นอาจารย์ (จุลลสม) ขณะเดินไปชุ่มสร้งน้ำ ก็เดินคิดไปด้วยว่า เราพูดว่า มรรคผลสม ท่านจุลลนาก็ยังกล่าวอย่างมั่นใจว่าเป็น ส่วนเบื้องต้น ข้อวินิจฉัยตกลงในเรื่องนี้เป็นอย่างไรหนอ? แล้วท่านทบทวนพระสูตรตั้งแต่ต้นมา ท่านก็กำหนดได้ตรงที่กล่าวไว้ท้ายพระสูตรว่า “โห หิ โกจิ ภิกฺขเว อิมะ จตุตฺตาริ สติปฏฺฐานเ อวํ ภาเวยฺย สดฺตุต วสุสํนิ-ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความจริงผู้หนึ่งผู้ใดเจริญสติปฏฐาน ๔ เหล่านี้ ดังกล่าวมานั้นตลอด ๗ ปี” ดังนี้ ท่านก็รู้ได้ว่า ขึ้นชื่อว่าโลกุตตรมรรค จะเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ตลอด ๗ ปี หามิได้ ที่เรากล่าวว่า มรรคผลสมนั้น ใช้ไม่ได้ แต่ที่ท่านจุลลนาคชี้แจงว่าเป็นมรรคเบื้องต้นนั้นถูกต้อง พอเขาประกาศการฟังธรรมในวัน ๔ ค่ำ ท่านก็ไปยังที่ฟังธรรม เล่ากันมาว่า พระเถระแต่โบราณนั้นท่านรักการฟังธรรม พอได้ยินเสียงประกาศ ต่างรูปต่างก็นึกว่า ฉันต้องลงก่อน (ผู้อื่น) ฉันต้องลงก่อน แล้วก็ลงไปยังที่ฟังธรรมโดยพร้อมเพรียงกัน และวันนั้นเป็นเวรของท่านจุลลนาคเถระแสดงธรรม พอท่านขึ้นนั่งบนธรรมาสถ์จับพัดมาตัง แล้วกล่าวกถาเริ่มต้น พระเถระ (ผู้เป็นอาจารย์) ก็ลงมายืนอยู่หลังอาสนะ พลังคิดอยู่ว่า “เราจะไม่นั่งบอกเล่ากันในที่ลับ” เพราะว่า พระเถระสมัยโบราณท่านไม่มีการริษยา

ปิดบังกัน ไม่เที่ยวยกตนตามพอใจตัวเองเหมือนมดอ้อย ท่านยึดถือเหตุ-
 ผลเป็นสำคัญ สลัดทั้งความไว้อวดผลเสีย เพราะฉะนั้น พระเถระ (ผู้
 เป็นอาจารย์) จึงกล่าวขึ้นว่า “อาวุโสจุลลนาค” พระเถระจุลลนาคได้
 ยินเสียงเหมือนเสียงอาจารย์ ก็หยุดแสดงธรรม แล้วเรียนถามว่า “อะไร
 ขอรับ?” ท่านอาจารย์พูดว่า “อาวุโสจุลลนาค ที่ฉันกล่าวว่ามรรคผลสมนั้น
 ใช้ไม่ได้ แต่ที่เธอกล่าวว่า มรรคคือสติปัฏฐานเป็นมรรคเบื้องต้นนั้น
 ถูกต้อง” พระเถระ (ผู้เป็นศิษย์) จึงคิดว่า “ท่านอาจารย์ของเราเป็น
 สุตพุทธ ผู้ทรงพระไตรปิฎก, รอบรู้ในพระปริยัติทั้งปวง, ปัญหาข้อนี้
 ทำให้พระภิกษุผู้รอบรู้ถึงปานนี้ชุ่มหมองใจ ต่อไปในอนาคต พระภิกษุรุ่น
 น้อย ๆ (ของเรา) ก็จักชุ่มหมองใจด้วยปัญหานี้ จำเราจักนำเอาพระ
 สูตรมาเป็นหลักแก้ปัญหานี้ไว้เสียให้เป็นหลักฐาน” จากคัมภีร์ปฏิสมภิทา-
 มัคค์ ท่านเรียกเอากายนัมมคค์ว่า เป็นมรรค คือ สติปัฏฐานส่วนเบื้องต้น
 (ของโลกกุตมมรรค) แล้วท่านนำเอาพระสูตรมาตั้งเป็นนิกเขปบทไว้ว่า;

มคฺคานญฺจจฺกโก เสฏฺโฐ สจฺจานํ จตุโร ปทา
 วิราโค เสฏฺโฐ ฌมฺมานํ ทิปทานญจ จกฺขุมฯ
 เอเสว มคฺโค นตฺถตฺตโย ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา
 เอตตฺตฺตํ ตมฺมเห ปฏฺธิปชฺชต มารเสนปฺปมทฺตํ
 เอตตฺตฺตํ ตมฺมเห ปฏฺธิปนฺนา ทกฺขสฺสทํ กริสฺสทํ^๑

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๒๔๘. ขุ.ร. ๒๕/๕๑ แต่ในอรรถกถาเห็นว่าจาก ปฏิสมภิทามคฺค

แปลว่า

บรรดาทางทั้งหลาย มรรคมรรค ๘ เป็นประเสริฐสุด
บรรดาสัจจะทั้งหลาย สัจจะ ๔ บท (อริยสัจจ ๔) เป็น
ประเสริฐสุด ความปราศจากราคะเป็นประเสริฐสุดของ
ธรรมทั้งหลาย และพระตถาคตผู้มีจักษุเป็นผู้ประเสริฐ
สุดของบรรดาเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย มรรคมรรค ๘
นี้เท่านั้น (เป็นทาง) เพื่อทำทัสสนะให้บริสุทธิ์ มิใช่
ทางอื่น เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายจงเดินไปตามมรรค
ที่เป็นทางบดขยี้มารและเสนามาร เพราะว่า พวกเธอที่
ดำเนินไปตามทางนี้แล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้

ทางที่เรียกว่า มรรค โดยอธิบายว่ากระไร? โดยอธิบายว่า เป็นทางดำเนิน
ไปสู่พระนิพพาน อีกอย่างหนึ่ง โดยอธิบายว่า อันบุคคลผู้ต้องการ
พระนิพพานพึงดำเนินไป

[จุดหมายของเอกายนมรรค]

คำว่า “สัตตทานิ วิสุทฺธิยา—เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย
นั้น” มีอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีจิต
เศร้าหมองด้วยมลทินมีราคะเป็นต้น และเศร้าหมองด้วยอุปกิเลสมีอวิชฌา-
วิสมโลก เป็นต้น เป็นความจริง ก่อนแต่จะไป ๔ อสงไขยกับแสนกัป
บรรดาสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าหลายพระองค์ มี
พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า พระพุทธตัน्हังกร พระพุทธเมธังกร
พระพุทธสรณังกร และพระพุทธที่ปังกกร เป็นต้น มีพระพุทธศากย牟尼

เป็นที่สุด ซึ่งเสด็จอุบัติมาเฉพาะในกัปที่เท่ากัน พระปัจเจกพุทธเจ้าอีก
หลายร้อยองค์และพระอริยสาวกอีกนับไม่ถ้วน ได้ลอมลทินของจิตทั้ง
หมดแล้วบรรลุความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ด้วยมรรคนี้ แต่ทว่า มิได้มีบัญญัติ
เรื่องความเศร้าหมองและความฟุ้งใสด้วยมลทินทางรูปกายไว้เลย สมจริง
ดังคาดว่า

รูปเน สงฺกิลฺลฺเชน	สงฺกิลฺลฺสฺสนฺติ มาถเว
รูปเป สฺสฺสฺเช วิสฺสุชนฺติ	อนฺกฺขาตํ มเหสีนา.
จิตฺเตน สงฺกิลฺลฺเชน	สงฺกิลฺลฺสฺสนฺติ มาถเว
จิตฺเต สฺสฺสฺเช วิสฺสุชนฺติ	อิตฺติ วุตฺตํ มเหสีนา.

แปลว่า

พระพุทธเจ้า ผู้พระมหาฤๅษี มิได้ทรงตรัสว่า สัตว์ทั้งหลาย
จักเศร้าหมองด้วยรูปกายที่เศร้าหมอง หรือ เมื่อรูปกาย
สะอาดแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะบริสุทธิ์สะอาด แต่ทรง
ตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายจักเศร้าหมอง ด้วยจิตใจที่เศร้าหมอง
และจะบริสุทธิ์ เมื่อจิตใจบริสุทธิ์

เหมือนดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “จิตฺตสงฺกิลฺเลสา ภิกฺขเว
สฺตฺตา สงฺกิลฺลฺสฺสนฺติ จิตฺตโวทานา วิสฺสุชนฺติ” แปลว่า
“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเศร้าหมองจักเศร้าหมอง สัตว์
ทั้งหลายผู้มีจิตฟุ้งใส ย่อมบริสุทธิ์” และจิตฟุ้งใส นั้น ย่อมมิได้ด้วยสติ
ปัฏฐานมคค์ คือ ทางแห่งสติปัฏฐานที่กล่าวถึงอยู่นี้ เพราะฉะนั้น พระผู้
มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย”

คำว่า “โสกปริเทวานิ สมตักกมาย” — เพื่อระงับความโสกและความคร่ำครวญ” มีอธิบายว่า (เอกายนมรรคนี้) เพื่อระงับ คือ เพื่อละทิ้งเสียซึ่งความโสกเศร้าและความคร่ำครวญ เพราะว่ามีมรรค (คือสติปัฏฐาน—มรรค) นี้ เมื่อทำให้เกิดขึ้นแล้ว นำมาซึ่งการระงับความโสกให้เหือดหายไปได้ เช่น ความโสกของท่านมหาอำมาตย์สันตติ เป็นต้น และระงับความคร่ำครวญให้เหือดหายไปได้ เช่น ความคร่ำครวญของนางปฐาจารา เป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “โสกปริเทวานิ สมตักกมาย—เพื่อระงับความโสกและความคร่ำครวญ”

[เรื่องสันตติมหาอำมาตย์และนางปฐาจารา]

แน่ละ ท่านมหาอำมาตย์ ชื่อ สันตติ ได้ฟังคาถานี้ว่า ;

ยิ ปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ ปจฺจา เต มาหุ กิญฺจัน
มชฺเช เจ โน กhesuสสํ อุปสนฺโต จริสฺสสํ^๑

แปลว่า

จงทำ (ตันทา) สิ่งที่มีอยู่ก่อน (ในอดีต) ให้เหือดแห้งไปเสีย ท่านอย่ามีความห่วงใย (ราคะเป็นต้น) ในภายหลัง (ในอนาคต) หากจักไม่ยึดอยู่ในท่ามกลาง (ของทั้งสองนั้น คือปัจจุบัน) ด้วย ท่านจักเป็นอยู่อย่างเป็นผู้สงบแล้ว (คือพระอรหันต์)

แล้วท่านมหาอำมาตย์ก็บรรลुพระอรหัตต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา

๑. อุดตททฺธชาสูตร, ข. ส. ๒๕/๔๑๙ และดูเรื่องสันตติมหาตมัตตวัตถุ ขมมปทฺฐจากถา

ส่วนนางปฐาจารา ได้ฟังคาถาดังนี้—

น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย	น ปิตา นานี พนฺธว
อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส	นตฺถิ ฌาตึสุ ตาณเตา ^๑

แปลว่า

เมื่อคนเราถูกมัจจุราชผู้ทำที่สุด (ชีวิต) ครอบงำแล้ว
(คือความตายมาถึง) บุตรธิดา บิดามารดา อื่นทั้ง
พวกพ้องญาติมิตร ก็ช่วยต่อต้านไม่ได้ ไม่มีญาติทั้งหลาย
คนใดจะต่อต้านมัจจุราชได้

แล้วนางปฐาจาราก็ตั่งอยู่ในโศกบัดติผล แต่—เพราะว่า ธรรมดาภาวนา
(การเจริญวิปัสสนาปัญญา) ที่จะไม่ตะตองกาย หรือ เวทนา หรือ จิต
หรือ ธรรม สิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น เป็นอันไม่มี ฉะนั้น ฟังทราบทั่ว ถึงแม้
ท่านสันตติมหาอำมาตย์ และนางปฐาจาราทั้งสองท่านนั้น ก็ระงับดับความ
โศกและความคร่ำครวญได้ ด้วย (สติปัญฐาน) มรรคนี้ เช่นกัน

คำว่า “ทุกข์โทมนสฺसानํ อตุณฺหคฺคมาย—เพื่อดับทุกข์และโทมนัส”
มีอธิบายว่า เพื่อดับความดับสูญ คือเพื่อการดับไปซึ่งความทุกข์ที่เกิดขึ้นทาง
กาย และโทมนัสซึ่งเกิดขึ้นทางจิต ๒ อย่างนี้ เพราะว่า มรรค (คือ
สติปัญฐานมรรค) นี้ เมื่อทำให้เกิดแล้ว ย่อมนำมาซึ่งความดับสูญความ
ทุกข์ ดุจความทุกข์ของพระติสสเถระเป็นต้น และความดับสูญโทมนัส
ดุจโทมนัสของท้าวสักกะเทวราชเป็นต้น ใน ๒ เรื่องที่กล่าวนั้น มีเนื้อ
ความแสดงไว้ดังต่อไปนี้

๑. พ.ร. ๒๔/๔๓ และดูเรื่องปฐาจาราวัตถุ ในรหมมปญฺจกถา ๔/๑๔๑

[เรื่องพระติสสเถระ]

เล่ากันว่า มีบุตรกฤณพิ (ผู้หนึ่ง) ชื่อติสสะ อยู่ในนครสาวัตถี
 สละหิริญทรัพย์ ๔๐ โกฏิแล้วออกบวช ไปอยู่ในป่าที่ไม่มีหมู่บ้าน ภรรยา
 ของน้องชาย(น้องสะใภ้) ของท่าน จึงส่งโจร ๕๐๐ คนไป (ตามล่า)
 พร้อมกับสั่งว่า “พวกแกจงไปฆ่าพระภิกษุติสสะนั่นเสีย” พวกโจร ๕๐๐
 นั้นก็พากันไปนั่งล้อมพระเถระไว้ พระเถระจึงถามว่า “ดูก่อนอุบาสกทั้ง
 หลาย ท่านพากันมาทำไมที่นี่? พวกโจรตอบว่า “พวกเราจะมาเอาชีวิต
 ท่าน” “ดูก่อนอุบาสก พวกท่านรับเอาตัวประกันไว้แล้วให้ชีวิตแก่อาตมา
 ชั่วคืนหนึ่งในวันนี้เถิด” พวกโจรถามว่า “ดูก่อนสมณะ ใครจักเป็นตัว
 ประกันของท่านในที่นี้” พระเถระจึงยกแผ่นหินแผ่นใหญ่ทุบลงไปที่
 กระตูกาสองข้าง แล้วถามว่า “ดูก่อนอุบาสกทั้งหลาย พอเป็นตัวประกัน
 ได้หรือยัง?” พวกโจรเหล่านั้นก็พากันออกไปก่อไฟนอนรออยู่ ณ ห้ายที่
 จงกรม พระเถระข่มเวทนาไว้แล้วพิจารณาสติ (ของตน) เมื่อเห็นว่าสติ
 บริสุทธิ์ ก็เกิดปีติปราโมช แต่นั่นก็เจริญวิปัสสนาโดยลำดับ ทำสมณ-
 ธรรมตลอดราตรี ๓ ยาม พออรุณขึ้นก็บรรลुพระอรหัตต์ จึงเปล่งอุทาน
 ว่า;

อุโก ปาทานิ ภินฺทิตฺวา	สญฺเญาสฺสามิ ^๑ ไว อหํ
อณฺเณยามิ หรฺขามิ	สราคมรณํ อหํ
เอวามํ จินฺตยิตฺวาน	ขถาญฺตํ วิปสฺสยิ
สมฺปตฺเต อรฺหฺณคฺคฺมิ	อรหฺตํ อปาปฺณิ.

๑. สมุทฺตลวิลาสินี, ทุติยภาค, น. ๔๖๐ ว่า “สญฺเณมฺสฺสามิ”

แปลว่า

ข้าพเจ้าทูลบาททั้งสองข้างเสีย จักได้เกิดสำรวมระวัง
 ข้าพเจ้าเกลียดชังเบื้อหน้ายความตายอย่างคนที่ยังมีราคะ
 ครั้นคิดอย่างนี้แล้วก็เห็นแจ้งตามเป็นจริง พอถึงเวลา
 รุ่งอรุณ ข้าพเจ้าก็ได้บรรลुพระอรหัตต

[เรื่องพระภิกษุถูกเสือกัด]

อีกเรื่องหนึ่ง พวกภิกษุ ๓๐ รูป เรียนกันมัญฐานในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วพากันไปอยู่จำพรรษาในวิหารในป่า บอกตกลงกันว่า “ดูก่อนอาวุโส พวกเราควรทำสมณธรรมตลอดราตรี ๓ ยาม และไม่ควรมีไปมาหาสู่ซึ่งกันและกัน” แล้วอยู่ในวิหารในป่านั้น ครั้นภิกษุเหล่านั้นทำสมณธรรม (ตลอดคืน) แล้ว ตอนเช้ามีดก็ออกไปพักผ่อน เสือตัวหนึ่งมาจับภิกษุไปกินทีละรูป ๆ แต่ไม่มีภิกษุรูปใด ๆ เปล่งวาจาออกมาแม้แต่คำเดียวว่า “เสือกัดผม” โดยทำนองนี้เสือกินภิกษุไปแล้ว ๑๕ รูป ครั้นถึงวันอุโบสถ (พวกพระภิกษุมาประชุมกัน) จึงถามกันขึ้นว่า “ดูก่อนอาวุโส พวกภิกษุนอกนี้หายไปไหน ?” ครั้นทราบเรื่องแล้วจึงตกลงกันว่า “คราวนี้ ภิกษุที่ถูกเสือกัดจับ ควรบอกว่า ผมถูกเสือกัดแล้ว” หลังจากนั้น ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งก็ถูกเสือกัดเช่นเดียวกับคราวก่อน ๆ ท่านจึงร้องว่า “เสือกัด! ขอรับ” ภิกษุทั้งหลายจึงถือไม้เท้าและถือคอบเพลิงพากันติดตามไปช่วย เสือกัด (ลากภิกษุนั้น) ขึ้นไปบนภูเขาที่ลาดชันเป็นทางที่

๑. ดู-สมุทรทูลาสินี ทุตยภาค, น. ๔๖๐ ด้วย

พวกภิกษุผู้ติดตามขึ้นไปไม่ได้ แล้วเสือกก็เริ่มกัดกินภิกษุนั้นตั้งแต่นิ้วเท้า
ไปก่อน พวกภิกษุที่ติดตามไปจึงบอกภิกษุหนุ่มนั้นว่า “นี่แน่ท่านสัพ-
บุรุษ! บัดนี้เราไม่สามารถทำอะไรได้แล้ว ในฐานะเช่นนั้น ธรรมวิเศษจะ
ปรากฏแก่ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุหนุ่มนั้น นอนอยู่ในปากเสือนั้นแล
ข่มเขตนานนั้นไว้แล้วเจริญวิปัสสนา พอเสือกกัดกินถึงข้อเท้า ท่านก็บรรลु
โสดาปัตติผลพอเสือกกัดกินถึงเข่า ท่านก็บรรลุสกทาคามีผล พอเสือกกัด
กินถึงท้องท่านก็เป็นอนาคามี ขณะที่เสือกยังไม่ทันกินหัวใจนั้นเองท่านก็
บรรลุพระอรหัตต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา แล้วเปล่งอุทานว่า;

สัลวา วตฺตตสมฺปนฺโน	ปณฺณวา สุตฺตมาหิโต
มฺหุตฺตํ ปมาทมนวาย	พยฺยคฺเชรุตฺตมานโส
ปณฺชรสฺมึ โส คเหตุวาน	สัลยา อฺปนํตโก
กามํ ขาทตุ มํ พยฺยคฺโช	ภกฺโข กาโย อเจตโน
ปฏฺิลทฺเต กมฺมฉฺจาเน	มรณํ โหติ ภทฺทกํ.

แปลว่า

ข้าพเจ้าเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร มีวิปัสสนา
ปัญญา มีสมาธิดี ประมาทไปชั่วครู่เดียว ไม่มีใจโกรธ
เคืองเสือก ถูกเสือกจับไว้ในกรงเล็บ พาขึ้นไปบนภูเขา
เสือกจึงกัดกินข้าพเจ้าตามสบายเถิด ร่างกายหาจิตใจมิได้
จงเป็นภิกษา (ของเสือก) ไปเถิด เมื่อข้าพเจ้าได้กัมมัฏ-
ฐานแล้ว ความตาย (ของข้าพเจ้า) ก็เป็นสิ่งที่ประเสริฐ

[เรื่องพระปิตมัลลเถระ]

อีกเรื่องหนึ่ง พระเถระชื่อปิตมัลล^๑ เมื่อครั้งท่านยังเป็นคฤ-
หบดี ท่านถือธง (สีเหลือง) เทียวแข่งขันมวยปล้ำไปใน ๓ แคว้น แล้ว
(ภายหลังข้าม) มาเกาะลังกา ได้เฝ้าพระราชาราชและได้รับพระราชานุเคราะห์
ครั้งวันหนึ่ง ขณะที่ท่านเดินไปทางประตูศาลานั่งพักฝ่าเสื่อลำแพน ท่าน
ได้ยินเสียงสวด นตุมหากวักค์ ว่า “รูปุ ภิกขเว น ตุมหากิ, ตัม
ปชถ, ตัม โว ปหัน ทิฆรตตัม หิตาย สุขาย ภวิสสตี” —ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละทิ้งรูปนั้นเสีย
รูปที่ท่านทั้งหลายละแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข ตลอด
กาลนาน” ครั้นฟังแล้วก็ได้คิดว่า ท่านว่า รูปก็มีใช้ของตนเอง เวทนา
ก็มีใช้ของตน ท่านทำความคิดนั้นแหละเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว แล้วออก

๑. ในคัมภีร์ปัญจสุทนี อรรถกถาสติปัฏฐานสูตรนี้กล่าวว่า “ทีปมุลลเถโร นาม คิ-
ทิกาลเต ติสฺส รชฺสํ ปฏากํ ดูเหตฺวา ตามุพปณฺณิตีปํ อากมฺม.....” ส่วนในคัมภีร์สมัง-
กวลวิลาสินี, พุติยภาค, น. ๔๖๑ ว่า “ปิตมุลลเถโร นาม ติสฺส รชฺสํ ปฏากํ
ดูเหตฺวา ตามุพปณฺณิตีปํ อากมฺม.....”

แต่ที่ถูกเป็น “ปิตมุลลเถโร” เพราะมีเรื่องเล่ากันว่า พระเถระรูปนี้ เมื่อเป็น
คฤหัสถ์ เป็นนักมวยปล้ำ อยู่ในอินเดียตอนใต้ไปเที่ยวแข่งขันอยู่ใน ๓ แคว้น คือ แคว้น
ปาลมทุ แคว้นโจพะ และแคว้นโคพะ ไปแข่งขันที่ไหนก็ถือธง ๓ เหลี่ยมสีเหลือง
(บีต—เหลือง) ไปด้วย และบางครั้งก็เอาธง ๓ เหลี่ยมสีเหลืองนั้นพันตัวในเวลาแข่งขัน
มวยปล้ำ คนทั้งหลายจึงเรียกหมายรู้กันว่า ปิตมัลล “นักมวยปล้ำธงเหลือง” แล้ว
ภายหลังข้ามมาเกาะลังกา (ตามพจนานุกรม) ก็ได้รับการต้อนรับอย่างกว้างขวาง (ดู-
ฎีกา)

ไปยังมหาวิหาร^๑ ขอบรรพชา ครั้นบรรพชาอุปสมบทแล้วก็ท่องมาติกา ได้คล่องดี ๒ มาติกา จึงพากิษุ ๓๐ รูปไปทำสมณธรรมอยู่ที่เนินควาลิยะ เมื่อจงกรมด้วยเท้าทั้งสองมิได้ ท่านก็จงกรมด้วยเข่าทั้งสองข้าง ในคืนนั้น พรานล่าเนื้อผู้หนึ่งสำคัญผิดคิดว่าท่านเป็นเนื้อ จึงพุ่งหอกไปแทงทะลุกายท่าน ท่านจึงขอร้องให้พรานชักหอกออก แล้วให้อาหมัดหญ้าปิดปากแผลไว้ แล้วขอให้พรานช่วยพุงกายให้ท่านนั่งบนแผ่นดิน ขอโอกาสเจริญวิปัสสนา ได้บรรลुพระอรหัตต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา แล้วพยากรณ์พระอรหัตตผลนั้นแก่พวกเพื่อนภิกษุที่มาด้วยกัน ด้วยทำเป็นเสียงไอขึ้น แล้วเปล่งอุทานว่า;

ภาสีตัม พุทธเสฏฺฐเจเน	สพฺพโลกกฺควาทินา
น ตุมหากัม อิทัม รุปัม	ตัม ชเหยฺย ภิกฺขโว
อนิจฺจา วต สงฺขารา	อุปฺปาตวชฺชมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิจฺจมนฺติ	เตสํ รูปสโม สุโข.

แปลว่า

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ทรงมีวาทะเลิศในโลกทั้งปวง
ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปนั้นมิใช่ของท่านทั้งหลาย
จึงละรูปนั้นเสีย สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีเกิด
ขึ้นและดับไปโดยกรรมชาติ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป การ
สงบสังขารทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้ เป็นความสุข

๑. มหาวิหาร เป็นพระอารามที่สถิตของคณะสงฆ์มีชื่อเสียง ในกรุงอนุราชปุระ เมืองหลวงเก่าของประเทศศรีลังกา

ครั้นแล้ว เพื่อนภิกษุทั้งหลายก็กล่าวกะท่าน (ปิตมัลละ) ว่า “ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจักไม่ทรงมีพระโรค (จักยังทรงพระชนม์อยู่) ไชริ พระองค์คงจักทรงเหยียดพระหัตถ์ข้ามทะเลมาทรงลูบคลำศีรษะของท่านเป็นแน่”

มรรค (คือ สติปัญญาธรรม) นี้ นำมาซึ่งความดับทุกข์ ประดุจดังทุกข์ของพระเถระทั้งหลายมีพระติสสเถระเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้

[เรื่องท้าวสักกะและสุพรรมาเทวบุตร]

อนึ่ง ท้าวสักกะผู้ทรงเป็นจอมของเทวดาทั้งหลาย ครั้นทอดพระเนตรเห็นบุญนิมิต ๕ ประการของพระองค์ ถูกคุกคามด้วยมรณภัย จึงเสด็จไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามปัญหา ครั้นจบพระพุทธดำรัสตรัสวิสัชนาปัญหานั้น ท่านท้าวสักกะพร้อมด้วยเทวดา ๘๐,๐๐๐ องค์ก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ท้าวสักกะจอมทวยเทพก็ทรงกลับคืนสู่สภาพปรกติตามเดิมนั้น ต่อไปอีก

ถึงเทวบุตรนามว่า สุพรรมา ผู้มีอัปสร ๑,๐๐๐ นาง เป็นบริวาร เสวยสมบัติสรวรรคอยู่ ก็เช่นกัน ในบรรดาอัปสร ๑,๐๐๐ นางนั้น ขณะที่นางอัปสร ๕๐๐ กำลังเก็บดอกไม้จากต้นไม้อยู่นั่นเอง ก็พากันจุติลงไปเกิดในนรกหมดทั้ง ๕๐๐ เทวบุตรสุพรรมาคิดว่าพวกนี้มัวทำอะไรกันชักช้าอยู่ ครั้นพิจารณาตาก็เห็นพวกนางอัปสรเหล่านั้นไปเกิดในนรก จึงตรวจดูตนเองว่า เราเองจะมีอายุสักเท่าไร ? ก็ทราบได้ว่าแม้นตนเองก็จะสิ้นอายุอยู่แล้ว เกิดกลัวและโหม่นสยองนัก จึงคิดได้ว่า พระบรมศาสดาจักทรงขจัดโหม่นสยองของเรานี้ได้ คนอื่นมิสามารถขจัดได้ ครั้นคิดได้แล้วจึง

พาอัปสรที่เหลืออยู่อีก ๕๐๐ นางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถาม
ปัญหาว่า;

นิจฺจมฺตรสฺสํมิตฺตํ จิตฺตํ	นิจฺจมฺพพิคฺคมิตฺตํ มโน
อนุปฺปนฺเนสฺส กิจฺจเจสฺส	อโธ อูปฺปตฺติเตสฺส จ
สเจ อตฺถิ อนฺตรสฺสํ	ตํ เม อกฺขหาหิ ปุจฺฉิโต.

แปลว่า

จิตของข้าพระองค์^๑ สะดุ้งกลัวอยู่เป็นนิตย์ ใจของ
ข้าพระองค์^๑ หวาดหวั่นอยู่เป็นนิตย์ ในกิจเป็นทุกข์
ทั้งหลายที่ยังไม่บังเกิดขึ้น อีกทั้งในกิจเป็นทุกข์ที่เกิดขึ้น
แล้วด้วย ถ้าความไม่สะดุ้งกลัว มีอยู่ (ในที่ใด)
ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอได้โปรดตรัสบอกทีนั้นด้วย

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสกะสุพรรณมาเทวบุตรว่า;

นาณณฺตร โภชณฺณกตปสา นาณณฺตร อินฺทฺริยสํวรา
นาณณฺตร สพฺพนิสฺสสุคฺคา โสตฺถิ ปสฺสสามิ ปาณินิ.^๒

แปลว่า

นอกไปจากเจริญโภชนองค์และบำเพ็ญคุณแห่งตบะ (คือ
ขุดงค์) นอกไปจากการสำรวมอินทรีย์ นอกไปจาก
ความไม่เกี่ยวเกาะในสิ่งทั้งปวงแล้ว ตถาคตไม่เห็นสัตว์
ทั้งหลายจะมีความสวัสดิ์ได้

๑. ส. ส. ๑๔/๗๔

๒. ส. ส. ๑๔/๗๕

ในตอนจบพระธรรมเทศนา สุพรหมเทวบุตรนั้นพร้อมทั้งนางอัปสร ๕๐๐ ก็ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล ทำให้สมบัติในนั้นมั่นคงถาวรต่อไป แล้วพากันตรงไปยังเทวโลกเลย

มรรค (คือ สติปัฏฐานมรรค) นี้เมื่อทำให้เกิดขึ้นแล้ว พึงทราบ ว่า นำมาซึ่งความดับโทมนัสของเทวดาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น ด้วยประการดังนี้

[ญายะและพระนิพพาน]

คำว่า “นายสุส อริกมาย—เพื่อบรรลุญายะ” นั้น ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ท่านเรียกว่า ญายะ (สติปัฏฐานมรรคนำมา) ซึ่งการบรรลุ คือ การถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น เพราะว่า สติปัฏฐานมรรคอันเป็นโลกิยะนี้ เมื่อทำให้เกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแล้ว ย่อมดำเนินไปเพื่อบรรลุโลกุตรมรรค (ในเบื้องปลาย) เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า “เพื่อบรรลุญายะ”

คำว่า “นิพพานสุส สัจฉิกิริยา—เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน” นั้น ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า (สติปัฏฐานมรรคดำเนินไป) เพื่อเห็นแจ้ง กล่าวคือ เพื่อเห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ซึ่งอมตะ ที่ได้นามว่า “พระนิพพาน” เพราะเว้นจากเครื่องร้อยรัด คือ ตัณหา เพราะว่า มรรค (คือ สติปัฏฐานมรรค) นี้ เมื่อทำให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้การเห็นแจ้งพระนิพพานสำเร็จลุล่วงไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน”

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย” ดังนี้ไว้ในพระสูตรนั้น ที่จริง ก็เป็นการเพียงพอแล้ว อาการอื่น ๆ มี

ระดับความโศก เป็นต้น ก็เป็นอันได้รับความครบถ้วนไปหมดแล้ว แต่ก็หาเป็นที่ปรากฏชัดแจ้งแก่ชนทั้งหลายเหล่านี้ ทัวไปไม่ นอกจากพวกชนที่ฉลาดรอบรู้ในความยุติถูกต้องของคำสอน (ศาสนยុตติโกวิท) อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า หาได้ทรงยึดเอาชนที่รอบรู้ในความถูกต้องของคำสอนเป็นหลักขึ้นก่อนแล้วจึงทรงแสดงพระธรรมในภายหลังไม่ แต่ว่า เนื้อความนั้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงประกาศให้ทราบโดยพระสูตรนั้น ๆ โดยตรงอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น ในที่นี้ การที่เอากายนะมรรคจะทำประโยชน์ใด ๆ ให้สำเร็จได้ เมื่อจะทรงแสดงให้ประโยชน์นั้น ๆ ปรากฏ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงมีพระพุทธานุญาตว่า “โศกปริเทวานํ สมตักกมาย — เพื่อระดับความโศกและความคร่ำครวญ” เป็นต้นต่อไปอีก หรือว่า เพราะความบริสุทธิ์โดยย่อมนั้นไปได้แก่สัตว์ทั้งหลายด้วยเอากายนะมรรคใด ความบริสุทธิ์นั้นก็ย่อมมีได้ด้วยการระดับความโศกและความคร่ำครวญ การระดับความโศกและความคร่ำครวญย่อมมีได้ด้วยการดับทุกข์และโหมนัส การดับทุกข์และโหมนัสย่อมมีได้ด้วยการบรรลุนิพพาน การบรรลุนิพพานย่อมมีได้ด้วยการเห็นแจ้งพระนิพพาน ฉะนั้น เมื่อจะทรงจัดลำดับดังนี้ จึงตรัสว่า “สตฺถาเน วีสุทฺธิยา” (ก่อนแล้ว จึง) ทรงตรัส (ต่อไป) ว่า “โศกปริเทวานํ สมตักกมาย” ดังนี้ เป็นต้น

อีกประการหนึ่ง ต่อไปนี้เป็นภาพรรณาคูณของเอากายนะมรรค กล่าวคือ เปรียบเหมือนพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพรรณาคูณของฉนิกกะเทศนา ด้วยพระดำรัส ๘ บทว่า “ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ

อาทิกุลยานัม มชฺเชกกุลยานัม ปรีโยसानกุลยานัม สาธุถิ สพฺพญฺหนํ
 เกวลปรีปฺพณํ ปรีสุทฺธิํ พุรหมจฺริบิํ ปกาเสสฺสามิยทิตํ ฉณฺกฺกานิ”^๑
 แปล “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจักแสดงธรรม มีความงามในตอนต้น ๑
 มีความงามในตอนกลาง ๑ มีความงามในตอนปลาย ๑ สมบูรณ์ด้วยอรรถะ
 ๑ สมบูรณ์ด้วยพยัญชนะ ๑ จักประกาศพรหมจรรย์ที่บริสุทธิ์ บริบูรณ์โดย
 สิ้นเชิง ๑ แก่เธอทั้งหลาย คือ ฉักกะ ๖” ดังนี้ ฉันทไถ และเปรียบเหมือน
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพรรณนาคุณของอริยวงศ์เทศนาด้วยพระดำรัส
 ๙ บทว่า “จตุตาโรเม ภิกฺขเว อริยวิสา อคฺคณฺญา รตฺตณฺญา
 วิสณฺญา โปราณา อสํกิลฺเลนา อสํกิลฺเลปฺพุพา น สํกียนฺติ น
 สํกียิสฺสนนฺติ อปฺปฏิกฺกุฏฺฐา สมณเฑโฑ พุราหมเฑโฑ วิญญฺหิ”^๒ “ดูก่อน
 ภิกษุทั้งหลาย วงศ์ของพระอริยเจ้าทั้งหลายนี้มี ๔ เป็นวงศ์ที่รู้กันว่าล้าเลิศ
 ๑ รู้กันว่ามีมานาน ๑ รู้กันว่าเป็นวงศ์ (ของพระอริยเจ้ามีพระพุทฺธเจ้า
 เป็นต้น) ๑ เป็นวงศ์โบราณ ๑ ไม่ถูกเจือปน ๑ ไม่เคยถูกเจือปน (บริสุทธิ์)
 ๑ สมณะพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นวิญญูชนไม่รังเกียจ ๑ จักไม่รังเกียจ ๑
 (และ) ไม่เคยรังเกียจมาแล้ว ๑” ดังนี้ ฉันทไถ แม้เอากายนะมรรคนี้ พระผู้
 มีพระภาคเจ้าก็ทรงตรัสพรรณนาคุณไว้ด้วยพระดำรัส ๗ บท มีคำว่า
 “สตุฏฺธานิ วิสุทฺธิ—ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย” เป็นต้น เหมือน
 ฉันทน

๑. ฉณฺกฺกสูตร, ม.อ. ๑๔/๕๐๘

๒. อริยวิสฺสุตฺต, อ. จตฺตก. ๒๑/๓๔

๓. ที่ว่า ๗ บท ได้แก่ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ๑ ระวังความโศก ๑ ระวังความ
 กลัวความ ๑ ดับทุกข์ ๑ ดับโทษนี้ ๑ บรรลุญาณะ ๑ เห็นแจ้งพระนิพพาน ๑

[สติปัฏฐานมรรคากำจัดอุปัทวะ ๔ และให้คุณพิเศษ ๓]

ถ้าจะถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพื่อให้เกิดอุตสาหะแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น เพราะว่า ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นได้ฟังพระพุทธดำรัสพรรณาคุณแล้ว ก็เกิดความขมกั้ขมื่นขึ้นว่า มรรคนี้กำจัดอุปัทวะได้ถึง ๔ ประการ คือ ความโศกอันแผดเผาดวงหทัยให้เร่าร้อน ๑ ความคร่ำครวญซึ่งเป็นการพิลาปรำพันด้วยวาจา ๑ ความทุกข์ ซึ่งเป็นความไม่สำราญทางกาย ๑ ความโหม่นสั่นอันเป็นความไม่สบายทางใจ ๑ และนำคุณพิเศษมาให้ถึง ๓ ประการ คือ ความบริสุทธิ์ ๑ ความรู้ ๑ พระนิพพาน ๑ แล้วภิกษุเหล่านั้นจักได้สำคัญคิดว่า พระธรรมเทศนานี้ ควรเล่าเรียน ควรท่องบ่น ควรจดจำ ควรกล่าวสอน และมรรคนี้ควรทำให้เกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสพรรณาคุณ เพื่อให้เกิดความอุตสาหะแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ เปรียบด้วยพ่อค้าขายผ้ากัมพลเป็นต้น กล่าวพรรณนาคุณของผ้ากัมพล เป็นต้น ฉะนั้น

เป็นความจริง เมื่อพ่อค้าขายผ้ากัมพลสี่เหลืง ราคาหนึ่งแสน โฆษณาขึ้นว่า ท่านทั้งหลายจงมาซื้อผ้ากัมพลเถิด ก่อนอื่น ประชาชนก็ยังไม่ทราบกันว่าเป็นผ้ากัมพลชนิดไหน ? เพราะว่า ถึงแม้ผ้ากัมพลที่เขาทำด้วยผมมนุษย์และผ้ากัมพลที่ทำด้วยขนสัตว์เป็นต้น ที่มีกลิ่นเหม็น สัมผัสหยาบ เขาก็เรียกกันว่า ผ้ากัมพล เหมือนกัน แต่ทว่า เมื่อใด พ่อค้านั้นโฆษณาว่า ผ้ากัมพลแดงทำในแคว้นคันธาระ เนื้อละเอียด ขนฟู สัมผัสอ่อนนุ่ม ดังนี้ เมื่อนั้น ประชาชนพวกใดที่มีทรัพย์เพียงพอ ประชาชนพวกนั้นก็มาซื้อเอาไป ประชาชนพวกใดมีทรัพย์ไม่เพียงพอ ประชาชนพวกนั้นก็

ก็อยากดูอยากเห็น (ฉันใด) แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระพุทธานุภาพว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางดำเนินของบุคคลผู้เดียว ดังนี้ จะเป็นทางไหนก็ยังไม่ปรากฏก่อน เหมือน (เรื่องผ้ากัมพล) ฉะนั้น เพราะทางเดินที่มีได้เป็นทางออกไปจากทุกข์ มีหลายอย่างต่างประการ เขาก็เรียกกันว่า “ทาง” เหมือนกัน แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัส (ต่อไปอีก) ว่า “สตุดานํ วิสุทฺธิยา—เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย” ดังนี้ เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็เกิดความขมกั้เขม่นขึ้นว่า ได้ทราบว่ ทางนี้กำจัดอุบาทว์ะได้ ๔ ประการ และนำคุณพิเศษมาให้ ๓ ประการ แล้วภิกษุเหล่านั้นยังสำคัญคิด (ต่อไปอีก) ว่า พระธรรมเทศนานี้ ควรเล่าเรียนไว้ ควรท่องบ่นไว้ ควรจดจำไว้ ควรกล่าวสอนคนอื่นต่อไป และทางเช่นนี้ควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสพรรณานาคด้วยประการดังกล่าวนี้ จึงทรงมีพระพุทธานุภาพว่า “สตุดานํ วิสุทฺธิยา” ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง การอุปมาด้วยพ่อค้าขายผ้ากัมพลสี่เหลี่ยมมูลค่าหนึ่งแสน ฉันใด ควรนำเอาอุปมาด้วยพ่อค้าขายทองคำชมพูนุทสีสุก, พ่อค้าขายแก้วมณี อุทกประสาธ, พ่อค้าขายแก้วมุกดาใสบริสุทธิ์ และพ่อค้าขายแก้วประพาฬที่เจียรไนแล้ว เป็นต้น มาเปรียบเทียบในเรื่องนี้ด้วย

คำว่า “ยทิท” เป็นศัพท์นิบาต เนื้อความของศัพท์นี้เท่ากับ “เย อิเม—เหล่านี้ใด” คำว่า “จตุตาโร—๔” เป็นการกำหนดจำนวน ท่านแสดงถึงการกำหนดสติปัฏฐานด้วยคำว่า “จตุตาโร—๔” นั้นว่า ไม่ต่ำกว่านั้นและไม่เกินกว่านั้น

[-ความหมายของคำ “สติปัฏฐาน” โดยนัยต่าง ๆ]

คำว่า “สติปัฏฐาน” (ถ้าเป็น) สติปัฏฐาน ๓ (หมายถึง) โจรของสติ ก็ได้ แม้การที่พระบรมศาสดาทรงปราศจากความยินร้ายยินดีในสาวกทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติโดย ๓ ทาง ก็เป็นสติอยู่บ้าง แม้โคจรของสติ ท่านก็กล่าวว่า สติปัฏฐาน เช่นในพระพุทธดำรัสว่า “จตุณฺณํ ภิกฺขเว สติปัฏฐานานํ สมุทฺทณฺจ อตฺถกมฺมณฺจ เทเสสุสามิ ตํ สุภาณํ ฯลฯ โก จ ภิกฺขเว กายสุส สมุทโย อหารสมุทฺทา กายสุส สมุทโยติ”^๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจักแสดงที่เกิดและที่ดับของสติปัฏฐาน ๔ เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และอะไรเล่าเป็นที่เกิดของกาย ? ที่เกิดของกาย เพราะมีอาหารเป็นที่เกิด” (นัยที่ ๑) ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง แม้ในคำว่า “กาโย อุปฺปชฺฐานํ โน สติ, สติ อุปฺปชฺฐานํ เจว สติ จ”^๒ “กายเป็นอุปฺปชฺฐาน (แต่) ไม่เป็นสติ (ส่วน) สติเป็นทั้งอุปฺปชฺฐานด้วย เป็นทั้งสติด้วย” ดังนี้ เป็นต้น ก็เช่นกัน อธิบายเนื้อความของคำนั้นมีว่า ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่ (ถาม) อะไรตั้งอยู่ ? (ตอบ) สติ เป็นที่ตั้งอยู่ของสติ เรียกว่า สติปัฏฐาน (นัยที่ ๒) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปฏฺฐาน เพราะอรรถว่า ที่ตั้งเป็นประธาน, ที่ตั้งเป็นประธานของสติ เรียกว่า สติปัฏฐาน ดูที่ตั้งอยู่ของข้างและที่ตั้งอยู่ของมา เป็นต้น (นัยที่ ๓)

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๒๔๖

๒. ขุททก. ปฏิสมฺภิตามคฺค. ๓๑/๒๖๖, ๒๗๔ ฯลฯ

แม้ในคำว่า “ตโย สติปัญฺชานา ยทวิโย เสวติ ยทวิโย เสว-
 มาโน สตุถา คณเมนุสาสิตุ อวหติ” — สติปัญฺชานใด ที่พระศาสดาผู้
 อริยะเสพ (ปฏิบัติ) อยู่ (และ) เมื่อพระศาสดาผู้ อริยะเสพอยู่ ย่อมสมควร
 สอนหมู่คณะ สติปัญฺชานนั้นมี ๓” ความที่พระบรมศาสดาทรงปราศจาก
 ความยินร้ายยินดีในสาวกทั้งหลายผู้ปฏิบัติแล้วโดย ๓ ทาง ท่านก็เรียกว่า
 สติปัญฺชาน เนื้อความของคำ สติปัญฺชาน นั้นมีว่า เรียกว่า ปัญฺชาน
 เพราะอันบุคคลพึงตั้งไว้ อธิบายว่า เพราะอันบุคคลพึงดำเนินไป (ถาม)
 พึงตั้งไว้ด้วยอะไร? (ตอบ) ด้วยสติ การตั้งไว้ด้วยสติ ชื่อว่า สติปัญฺชาน
 (นัยที่ ๔)

แต่ (ที่กล่าวไว้) ในคำว่า “จตุตาโร สติปัญฺชานา ภาวิตา พหุ-
 ลิกตา สตุต โพชฌงฺเก ปรีปฺพเรณฺติ” — สติปัญฺชาน ๔ อันภิกษุ ทำให้
 เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์” ดังนี้เป็นต้น ท่าน
 กล่าวว่า สติเท่านั้น เรียก สติปัญฺชาน เนื้อความของสติปัญฺชานนั้นมีว่า
 ชื่อว่า ปัญฺชาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งอยู่ กล่าวคือ สืบเนื่อง วิ่งเล่น
 เป็นไป สตินั้นแหละเป็น ปัญฺชาน เรียกว่า สติปัญฺชาน (นัยที่ ๕)

อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า สติ พระอรรถว่า เป็นเครื่องระลึก เรียก
 ว่า ปัญฺชาน เพราะอรรถว่าเข้าไปตั้งอยู่ ด้วยเหตุนี้ ที่เรียกว่า สติปัญ-
 ฺชาน เพราะอรรถว่า สตินั้นตั้งและเข้าไปตั้งอยู่ด้วย (หมายความว่า
 คำ “สติปัญฺชาน” นั้น แปลว่า “สติเข้าไปตั้งอยู่”) (นัยที่ ๖) ในพระ
 สูตรนี้ ท่าน ประสงค์คำอธิบายข้อหลัง (นัยที่ ๖) นี้

๑. สหายนทวิภังคสูตร, ม.อ. ๑๔/๔๐๗

๒. ส. มหาวาร. ๑๔/๑๐๕.๔๓๓

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น เหตุไรจึงตรัสเป็นพหูพจน์ ว่า “สติปัฏฐานา—สติปัฏฐานทั้งหลาย”^๕ ตอบว่า เพราะมากด้วยสติ เพราะว่าสติ ทั้งหลายนั้น มากไปตามความแตกต่างของอารมณ์

ถามอีกว่า ถ้าอย่างนั้น คำว่า “มกุโค” ทำไมจึงตรัสเป็นเอกพจน์? ตอบว่า เพราะมีความเป็นหนึ่งโดยอรรถของมรรค จริงอยู่ สติทั้งหลายเหล่านี้ แม้จะเป็น ๔ ก็ย่อมถึงความเป็นหนึ่งโดยอรรถแห่งมรรค สมจริงด้วยคำที่กล่าว (เป็นคำถามคำตอบ) ไว้ดังนี้ว่า คำว่า “มกุโค—มรรค” เพราะอรรถว่าอะไร? ชื่อว่ามรรค เพราะอรรถว่าเป็นทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน อย่าง ๑ และเพราะอรรถว่าอันบุคคลผู้ต้องการพระนิพพานพึงดำเนินไปอย่าง ๑ อันนี้ สติเหล่านี้ แม้มี ๔ แต่เมื่อทำกิจในอารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น เสร็จแล้ว ในเบื้องปลายก็ไปสู่พระนิพพาน และเป็นสติที่บุคคลผู้ต้องการพระนิพพานทั้งหลายเขาดำเนินไปตั้งแต่ต้น เพราะฉะนั้น แม้จะมี ๔ ท่านก็กล่าว (เป็นเอกพจน์) ว่า “เอโโก มกุโค—ทางเดียว” ด้วยประการฉะนี้ และพระบรมมเทศนามีอนุสนธิด้วยการสืบต่อของคำว่า “สติ” ย่อมมีด้วยประการดังนี้

คำว่า “मारเสนปุปมทุทโน — เป็นทางบดขยี้มารและเสนามาร กับคำว่า “สตุต สมโพชฌงกา—สัมโพชฌงค์ ๗” ในพระสูตรทั้งหลาย เช่นในพระสูตรว่า “मारเสนปุปมทุทโน โว ภิกขเว มกุคฺ เทสิสุสามิ, ตํ สุธเถ. กตโม ภิกขเว มारเสนปุปมทุทโน มกุโค? ยทิตฺ, สตุต สมโพชฌงกา”^๓ --ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจักแสดงมรรค เป็นทางบดขยี้มารและเสนามารแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ตูก่อนภิกษุทั้ง

หลาย มรรคเป็นทางบดขยี้มารและเสนามาร เป็นอย่างไร? คือสัมโพชฌงค์ ๗. ดังนี้เป็นต้น (คำ ๒ คำ คือ มรรค และ โพชฌงค์ นี้) โดยเนื้อความก็เป็นอย่างเดียวกัน ตัวพยัญชนะเท่านั้นที่แตกต่างกัน ฉะนั้น คำว่า “เอกายนมกุโค” และคำว่า “จิตฺตาโร สติปัญฺจนา” โดยเนื้อความก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันในทึ้นแต่ตัวพยัญชนะเท่านั้น เพราะฉะนั้นพึงทราบว่าเป็นเอกพจน์ เพราะเป็นหนึ่งในโดยอรรถว่า เป็นมรรค (และ) เป็นพหูพจน์ เพราะมีสติมากโดยความแตกต่างออกไปตามอารมณ์

[เหตุที่ตรัสสติปัฏฐานไว้จำนวน ๔]

แต่ว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานไว้เพียง ๔ เท่านั้น ไม่ขาดไม่เกิน? เพราะมีพุทธประสงค์จะให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เวไนยสัตว์ เพราะว่า ในบรรดาเวไนยสัตว์ที่เป็นสัตว์หจจติ เป็นทวิจิตติ จิต เป็นสมถยานิกะ และวิปัสสนายานิกะทั้งหลาย มีอาการเป็นไปแยกออกได้เป็น ๒ ประเภท ๆ โดยเป็นอย่างอ่อนและอย่างแก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานอย่างหยาบ เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ (วิสุทธิมคค์) ของโยคาวจรผู้มีตณฺหาจติอย่างอ่อน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานอย่างละเอียด เป็นวิสุทธิมคค์ของผู้มีตณฺหาจติอย่างแก่ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานประเภทที่ไม่ปราดเปรียวนัก เป็นวิสุทธิมคค์ของผู้มีทวิจิตติอย่างอ่อน ธมฺมานุปัสสนาสติปัฏฐานประเภทปราดเปรียวมาก เป็นวิสุทธิมคค์ของผู้มีทวิจิตติอย่างแก่ และสติปัฏฐานข้อที่ ๑ ซึ่งมีนิมิตจะพึงบรรลุได้โดยไม่ยาก เป็นวิสุทธิมคค์ของผู้เป็นสมถยานิกะอย่างอ่อน สติปัฏฐานข้อที่ ๒ เป็น ๔. สมถยานิกะ คือผู้ปฏิบัติตามวิธีสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนายานิกะ คือผู้ปฏิบัติตามวิธีวิปัสสนากัมมัฏฐาน

วิสุทธิมรรคของสมณยานิกะอย่างแก่ เพราะไม่ทนอยู่ได้ในอารมณ์ขนิท
 หยาบ สติปัฏฐานข้อที่ ๓ ซึ่งมีอารมณ์ไม่ปราดเปรียวนัก เป็นวิสุทธิมรรค
 ของวิปัสสนายานิกะอย่างอ่อน สติปัฏฐานข้อที่ ๔ ซึ่งมีอารมณ์ปราดเปรียว
 มาก เป็นวิสุทธิมรรคของวิปัสสนายานิกะอย่างแก่ พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสสติปัฏฐานเพียง ๔ อย่าง ไม่ขาดไม่เกิน ด้วยประการฉะนี้ /

[วิปาส ๔]

อีกประการหนึ่ง ตรัสไว้เพียง ๔ เพื่อให้ละความคิดเห็นเคลื่อน
 คลาด วิปาส ๔ อย่าง คือ คิดเห็นวิปาสว่าเป็นของงาม ๑ เป็นสุข
 ๑ เป็นของยั่งยืน ๑ เป็นอัตตา ๑ เพราะว่า กายเป็นของไม่งาม และ
 สัตว์ทั้งหลายก็คิดเห็นคลาดเคลื่อน ด้วยคิดเห็นวิปาสว่ามีความงามใน
 กายนั้น ทรงตรัสสติปัฏฐานข้อที่ ๑ เพื่อละความคิดเห็นวิปาสข้อนั้น
 ของสัตว์ทั้งหลาย โดยให้เห็นว่ามีความไม่งามในร่างกายนั้น แม้ในเวทนา
 เป็นต้น พิจารณาว่า (เวทนา) เป็นสุข (จิต) ยั่งยืน (ธรรม) เป็นอัตตา
 ก็เช่นกัน (ความจริง) เวทนาเป็นทุกข์ จิตไม่ยั่งยืน ธรรมทั้งหลายมิใช่
 อัตตา และสัตว์ทั้งหลายมีความเห็นคลาดเคลื่อน โดยคิดเห็นวิปาสใน
 สิ่งทั้งหลายเหล่านั้น ว่างาม ว่าสุข ว่ายั่งยืน ว่าเป็นอัตตา พระผู้
 มีพระภาคเจ้าทรงตรัสอีก ๓ อย่างนอกนี้ไว้ ก็เพื่อให้สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น
 ละความคิดเห็นวิปาสเหล่านั้นเสีย ด้วยการเห็นในสิ่งทั้งหลายนั้นว่าเป็น
 ทุกข์ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
 สติปัฏฐานไว้เพียง ๔ ไม่ขาดไม่เกิน เพื่อให้ละความเห็นวิปาส (๔ คือ)
 เห็นว่างาม เห็นว่าสุข เห็นว่ายั่งยืน และว่าเป็นอัตตา ด้วยประการฉะนี้
 และพึงทราบว่ ที่ตรัสไว้เพียง ๔ นั้น มิใช่แต่เพียงเพื่อให้ละวิปาส ๔

แต่อย่างเดียวกันนั้น แต่เพื่อให้ละโหมะ ๔ โยคะ ๔ อาสวะ ๔ ถันละ ๔
อุปาทาน ๔ อคติ ๔ อีกด้วย และเพื่อกำหนดรู้อาหาร ๔ อย่างด้วย

กล่าวตามนัยะ ใน พระคัมภีร์ไว้งั้นก่อน

[พระนิพพานเปรียบด้วยพระมหานคร]

แต่ในคัมภีร์อรรถกถา ท่านกล่าวไว้โดยเฉพาะตั้งชื่อว่า สติปัฏฐาน
มีอย่างเดียว เท่านั้น ด้วยสามารถเป็นเครื่องระลึก และเป็นที่รวมลงโดย
ความเป็นหนึ่ง ที่เป็น ๔ อย่างนั้น เป็นโดยอารมณ์ เปรียบเหมือนนคร
ที่มีประตูเมือง ๔ ประตูตามทิศ พวกชนที่มาจากทิศตะวันออกพร้อมด้วย
สินค้าที่ผลิตขึ้นในทิศตะวันออก แล้วเดินทางเข้านครนั้นโดยประตูเมือง
ทางทิศตะวันออก พวกที่มาจากทิศใต้ จากทิศตะวันตก จากทิศเหนือ
ก็นำเอาสินค้าที่ผลิตขึ้นในทิศใต้ ในทิศตะวันตก ในทิศเหนือ แล้วเดิน
ทางเข้านครโดยประตูประจำทิศนั้น ๆ ฉะนั้น ความอุปมาเปรียบเทียบ
ด้วยสติปัฏฐาน ๔ นี้ ก็ฉนั้น เพราะ พระนิพพานเปรียบเหมือน
พระมหานคร โลกุตระมรรคมีองค์ ๘ เปรียบเหมือนประตูพระมหานคร
อารมณ์ทั้งหลาย มีกายเป็นต้น เปรียบเหมือนทิศทั้ง ๔ มีทิศตะวันออก
เป็นต้น อนึ่ง พวกชนที่มาจากทิศตะวันออก นำสินค้าที่ผลิตขึ้นในทิศ
ตะวันออก แล้วเข้านครโดยประตูเมืองด้านตะวันออก ฉะนั้น ภิกษุทั้ง
หลาย เมื่อมาด้วยกายานุปัสสนา ก็เจริญกายานุปัสสนา ๑๔ อย่าง แล้ว
ยังลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั้นเอง ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอนุภาพ
ของการเจริญกายานุปัสสนา ฉนั้น พวกชนที่มาจากทิศใต้ นำเอาสิ่ง
ของที่ผลิตขึ้นในทิศใต้ แล้วเข้านครโดยทางประตูเมืองทางทิศใต้ ฉะนั้น

ภิกษุทั้งหลาย ผู้มาด้วยเวทนานุปัสสนาเป็นประธาน ก็เจริญเวทนานุปัสสนา ๔ อย่าง แล้วยังลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั้นเอง ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจของการเจริญเวทนานุปัสสนา ก็ฉนั้น พวกชนที่มาจากทิศตะวันตก ก็นำเอาสิ่งของที่ผลิตขึ้นในทิศตะวันตก แล้วเข้านครโดยประตูเมืองทิศตะวันตก ฉนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมาด้วยจิตตานุปัสสนาเป็นประธาน ก็เจริญจิตตานุปัสสนา ๑๖ อย่าง แล้วยังลงสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั้นเอง ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจของการเจริญจิตตานุปัสสนา ก็ฉนั้น และพวกชนที่มาจากทิศเหนือ ก็นำเอาสิ่งของที่ผลิตขึ้นในทิศเหนือ แล้วเข้านครโดยประตูเมืองทิศเหนือ ฉนั้นใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมาด้วยธัมมานุปัสสนาเป็นประธาน ก็เจริญธัมมานุปัสสนา ๕ อย่าง แล้วยังลงสู่พระนิพพานอย่างเดียวกันนั้นเอง ด้วยอริยมรรคอันเกิดด้วยอำนาจของการเจริญธัมมานุปัสสนา ก็ฉนั้น

พึงทราบว่า สติปัฏฐานมีอย่างเดียว เท่านั้น ด้วยสามารถเป็นเครื่องระลึก และเป็นที่รวมลงโดยความเป็นหนึ่ง แต่ที่เป็น ๔ อย่างนั้น ท่านกล่าวด้วยประเภทของอารมณ์ ด้วยประการฉะนี้

คำว่า “กตเม จตฺตาโร—๔ อย่าง—คืออะไรบ้าง?” นั้นเป็นกถะดูคามยตาปุจฉา คือ เป็นคำถามที่มีพระพุทธประสงค์จะตรัสให้ทราบต่อไป คำว่า “อิธ—ในนี้” หมายถึง ในพระศาสนา

[บุคคลทั่วไปปฏิบัติสติปัฏฐานได้]

คำว่า “ภิกฺขเว—ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย” นี้ เป็นพระพุทธดำรัสทรงตรัสเรียกผู้รับพระธรรม คำว่า “ภิกษุ” เป็นพระพุทธดำรัสทรงตรัส

ระบุดังบุคคลผู้จะทำให้การปฏิบัติบรรลุผลสำเร็จ อีกอย่างหนึ่ง แม้เทวดา และมนุษย์ทั้งหลายอื่น ก็ปฏิบัติธรรมให้สำเร็จจุลวงได้เหมือนกัน แต่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “ภิกขุ” ก็เพราะภิกขุเป็นผู้ประเสริฐด้วยการปฏิบัติอย่างหนึ่ง และเพราะจะทรงแสดงถึงความเป็นภิกขุด้วยการปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง จริงอยู่ ในบรรดาผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ภิกขุทั้งหลายเป็นผู้ประเสริฐสุด เพราะเป็นภิกษุครองรับพระอนุสาสนีทุกประการ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกขุ” เพราะเป็นผู้ประเสริฐสุด เมื่อทรงระบุดังภิกษุนั้นแล้ว ก็เป็นอันรวมเอาบริษัทนอกนั้น (เช่น ภิกษุณี และอุบาสก อุบาสิกา) ไว้ด้วย เหมือนในขบวนเสด็จของพระราชา เป็นต้น ก็เป็นอันกล่าวรวมบริษัทนอกนั้นไว้ด้วยคำว่า “ราชา” อีกประการหนึ่ง ผู้ใดปฏิบัติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นถือว่าเป็นภิกขุ เพราะฉะนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “ภิกขุ” ก็เพราะทรงแสดงให้เห็นความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นภิกษุ ด้วยกันทั้งนั้น เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า;

อลงฺกโต เจปี สม่ จเรยฺย
 สนฺโต ทนฺโต นิยฺโต พุรฺหมจารี
 สพุเพสฺสุ ญฺเฏสฺสุ นิธาย ทณฺฑํ
 โส พฺราหฺมณฺโณ โส สมฺโณ ส ภิกฺขุ

แปลว่า

แม้จะเป็นบุคคลที่ตกแต่งกาย(ด้วยเครื่องประดับ)งดงาม
ถ้าประพฤติเรียบร้อย สงบ ฝึกตน ซื่อตรง ประพฤติดี
โดยปรกติ ไม่ประทุษร้ายสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้นั้น
ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เป็นสมณะ เป็นภิกษุ

[อธิบายภาษานุปัสสนา]

คำว่า “กาเย--ในกาย” หมายถึง ในรูปกาย เพราะในที่นี้ ท่าน
อธิบาย รูปกาย ว่า เป็น กาย เพราะเป็นที่รวมของอวัยวะใหญ่่น้อย อย่าง
หนึ่ง เพราะเป็นที่รวม (คือชุมนุม) ของสิ่งทั้งหลาย มีผม เป็นต้น อย่าง
หนึ่ง ดูกำว่า หัตถิกาย (ที่รวมข้ง) และอัสสกาย (ที่รวมม้า) เป็นต้น
อนึ่ง (เรียกว่า กาย) เพราะอรรถว่าเป็นที่รวม ฉันทใด (เรียกว่า กาย)
เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิดของสิ่งน่ารังเกียจ ฉันทัน เพราะว่ กายนั้น
เป็น อายะ คือที่เกิด ของสิ่งน่ารังเกียจ กล่าวคือ ของบรรดาสิ่งที่น่าเกลียด
อย่างยิ่ง แม้เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า กาย คำว่า “อายะ” หมายถึงถิ่นที่
เกิดขึ้น ในบทนั้นมีอธิบายคำดังนี้ คือ เกิดแต่นั้น, สิ่งอะไร เกิด ?
สิ่งน่ารังเกียจมีผมเป็นต้น เกิด ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า “กาย” เพราะ
อรรถว่า เป็นที่เกิดของสิ่งทั้งหลายที่น่ารังเกียจ

คำว่า “กายานุปัสสี” หมายความว่า มีปกติตามดูกาย หรือ
หมายถึงว่า ดูเนื่อง ๆ (เฝ้าตามดู) ซึ่งกาย อนึ่ง แม้จะตรัสว่า “กาเย”
ครั้งหนึ่งแล้ว ก็ยังทรงนำเอาคำว่า “กาย” มาตรัสซ้ำเป็นครั้งที่ ๒ ว่า

“กายานุปัสส” อีก ฟังทราบว่ ทรงทำดังนั้น เพื่อชี้ให้เห็นอาการมี
การคลายความเป็นก้อนเป็นกลุ่มด้วยการกำหนดโดยไม่สับสนกัน ด้วย
คำว่า “กายเย กายานุปัสส—เฝ้าตามดูกายในกาย” นั้นเป็นอันแสดง
ถึงกำหนดโดยไม่สับสนกัน ด้วยการชี้ให้เห็นอาการของกายานุปัสสนาใน
วัตถุคือกาย โดยเฉพาะ ว่ามิใช่เฝ้าติดตามดูเวทนาในกาย หรือมิใช่เฝ้า
ตามดูจิตหรือธรรมในกาย แต่เฝ้าตามดูกายโดยเฉพาะเท่านั้น อนึ่ง
มิใช่เป็นผู้เฝ้าตามดูธรรมอันหนึ่งนอกไปจากอวัยวะใหญ่น้อยในกาย ทั้งมิ
ใช่เป็นผู้เฝ้าติดตามดูสตรีหรือบุรุษ ซึ่งเป็นสิ่งนอกเหนือไปจากผมและขน
เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง กาย กล่าวคือ ที่รวมของภุตรูปและอุปาทาย-
รูป มีผมและขนเป็นต้น อันใดในที่นี้ หาเป็นผู้เฝ้าตามดูธรรมอันหนึ่ง
นอกไปจากภุตรูปและอุปาทายรูปในกายเหล่านั้นไม่ โดยที่แท้เป็นผู้เฝ้าตามดู
ที่รวมของอวัยวะ ดูบุคคลผู้ตามดูสัมภาระของรถ เป็นผู้เฝ้าตามดูที่รวม
ของสิ่งทั้งหลายมีผมและขน เป็นต้น ดูบุคคลเฝ้าตามดูอวัยวะของเมือง
เป็นผู้เฝ้าตามดูที่รวมของภุตรูปและอุปาทายรูป ดูตั้งบุคคลผู้ลอกใบ
กล้วยและกาบกล้วยจากต้นกล้วย และดูตั้งบุคคลผู้คลายกำมือเปล่า ดังนี้
เป็นอันว่า ได้ทรงแสดงถึงการคลายความเป็นกลุ่มก้อน ด้วยการทรงชี้ให้
เห็นวัตถุที่เรียกว่า “กาย” เพราะเป็นที่รวมโดยประการต่าง ๆ เท่านั้น
เพราะว่า ในกายนี้ หาได้ปรากฏว่ามีภายนอกเหนือไปจากที่รวมของวัตถุ
ดังกล่าว หรือปรากฏมีหญิงหรือมีชายหรือมีธรรมอื่นใดมิได้ แต่ทว่า สัตว์
ทั้งหลายพากันยึดถือผิด ๆ ในสิ่งเป็นเพียงที่รวมของสิ่งทั้งหลายตามที่กล่าว
นั้น โดยประการนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลายแต่โบราณจึง
กล่าวไว้ว่า;

ยัม ปสฺสํ น ตํ ทิฏฺฐิ ยัม ทิฏฺฐิ ตํ น ปสฺสตี
 อปสฺสํ พหุณเต มุพฺโห พหุณมานิ น มุจฺจตี.

แปลว่า

เห็นสิ่งใด ไม่ดูสิ่งนั้น ดูสิ่งใด ไม่เห็นสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็น
 คนไฉ่ ก็ถูกมัดให้ติดอยู่ เมื่อถูกผูกมัดไว้ ก็ไม่หลุดพ้นไปได้

คำนี้ ท่านกล่าวขึ้นเพื่อชี้ให้เห็นอาการมีการคลี่คลายความเป็น
 กลุ่มก้อนออกไป เป็นต้น และด้วยคำว่า “เป็นต้น” ในที่นี้ พึงทราบ
 อธิบายดังต่อไปนี้ด้วย:--

แน่ละ โยคาวจรผู้^๕ เป็นผู้เฝ้าตามดูภายในกายอันหนึ่งโดยเฉพาะ
 หาเป็นผู้เฝ้าตามดูสิ่งอื่น มิได้ (ถามว่า) ที่กล่าวคำนี้หมายความว่า
 อย่างไร? (ตอบว่า) เปรียบเหมือนคนทั้งหลายที่เฝ้าตามดูน้ำจากพยับ
 แดด ทั้งที่ไม่มีน้ำ ฉนั้นใด หาเป็นผู้เฝ้าตามดูความยั่งยืน ความสุข
 ความเป็นอัตตา และความงาม ในกายนี้ ซึ่งเป็นของไม่ยั่งยืน เป็นทุกข์
 เป็นอนัตตา และไม่งามอะไรเลย เหมือนฉนั้นนั้นไม่ โดยที่แท้เป็นผู้เฝ้า
 ตามดูกาย คือท่านกล่าวหมายความว่า เป็นผู้ที่มีปรกติตามดูที่รวมคือกาย
 อันไม่ยั่งยืน เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งาม นั้นเอง อีกอย่างหนึ่ง
 ควรเข้าใจเนื้อความอย่างนี้ด้วย คือว่า กาย ซึ่งมีลมหายใจเข้าและลม
 หายใจออกเป็นอาทิ และมีโครงกระดูก อันเกิดจากผงฐุติเป็นปริโยสาน
 ฉนั้นใด ที่ท่านกล่าวไว้ต่อไปข้างหน้า (ในพระสูตรนี้) โดยนัยว่า “อิธ
 ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรณฺณคโคโต วา ฯ เป ฯ โส สโตว อสฺสสตี
 —ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา^๕ ไปอยู่ป่าก็ตาม ฯลฯ ภิกษุ

นี้เป็นผู้มีสติอยู่ หายใจเข้า” ดังนี้ เป็นต้น และกายใดที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามัคค์ว่า “อิเธกัจโจ ปจวีกาย์ อนิจฺจุโต อนุปสฺสติอาโปกายิ เตโหกายิ วาโยกายิ เกสกายิ โลมกายิ จวีกายิ จมฺมุกายิ มัสสกายิ รุชฺริกายิ นหารุกายิ อญฺญิกายิ อญฺญิมนิชฺชกายิ —ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ตามดูกายคือดิน ตามดูกายคือน้ำ กายคือไฟ กายคือลม กายคือผม กายคือขน กายคือผิว กายคือหนัง กายคือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก โดยความไม่เที่ยง”^๑ ดังนี้ ชื่อว่า เป็นผู้เฝ้าตามดูกายในกาย เพราะตามดูกายทั้งปวงดังกล่าวนั้น ในร่างกายอันนั้นแหละ

อีกประการหนึ่ง พึงเข้าใจความอย่างนี้ว่า ชื่อว่าเป็นผู้เฝ้าตามดูกาย กล่าวคือ ที่รวมของสิ่งทั้งหลายมีผมเป็นต้น ในกายต่าง ๆ เพราะไม่ตามดูกายอย่างหนึ่งอย่างใดที่จะพึงยึดถืออย่างนี้ว่า ฉัน หรือ ว่าของฉัน แต่ทว่าตามดูที่รวมของสิ่งต่าง ๆ มีผมและขนเป็นต้น นั้น ๆ นั้นเอง อีกอย่างหนึ่ง ควรทราบความในกายนี้อย่างนี้อีกด้วยว่า ชื่อว่า เฝ้าตามดูกายในกาย เพราะตามดูกาย กล่าวคือที่รวมของอาการมีอนิจลักษณะ เป็นต้นทุกอาการเลย ซึ่งมีนัยกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามัคค์ โดยนัยเป็นต้นว่า “อนิจฺจุโต อนุปสฺสติ โน นิจฺจุโต”^๒ —ตามดูโดยความไม่เที่ยง มิใช่ตามดูโดยความเป็นของเที่ยง สมจริงเช่นนั้น พระภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติในการตามดูกายในกายนี้ พึงทราบว่า ท่านตามดูกายนี้โดยความไม่เที่ยงด้วยอนุปัสสนา ๗ ประการ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ไม่ตามดู โดยความ

เที่ยง ตามดูด้วยความเป็นทุกข์ ไม่ตามดูด้วยความเป็นสุข ตามดูโดย
อนัตตา ไม่ตามดูโดยอัตตา ท่านเบื่อหน่าย ไม่ชื่นชมยินดี ท่านคลาย
กำหนด ไม่กำหนด ท่านดับ ไม่ให้เกิด ท่านสลัดทิ้ง ไม่ยึดถือไว้ ภิกษุนี้
เมื่อตามดูกายนั้นด้วยความไม่เที่ยง ย่อมละความเข้าใจว่าเที่ยง เมื่อตามดู
โดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความเข้าใจว่าเป็นสุข เมื่อตามดูโดยอนัตตา
ย่อมละความเข้าใจเป็นอัตตา เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความชื่นชมยินดี
เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะ เมื่อดับ ย่อมละการเกิด เมื่อสลัดทิ้งไป
ย่อมละความยึดถือ^๑

[วินิจัยคำประกอบความหมาย]

คำว่า “วิหริติ—อยู่” หมายความว่า มีชีวิตอยู่

คำว่า “อาตาปี—มีความเพียร” อธิบายว่า ความเพียร ชื่อว่า
อาตาปะ เพราะเพากิเลสทั้งหลายใน ๓ ภพ คำว่า “อาตาปะ” นี้ เป็น
ชื่อของวิริยะ เรียก (ภิกษุว่า) อาตัมปี เพราะอรรถว่า มีอาตาปะ คือความ
เพียร

คำว่า “สัมปชาโน—รู้ตัวอยู่” อธิบายว่า ผู้ประกอบด้วยญาณ
กล่าวคือ สัมปชัญญะ

คำว่า “สดีมา—ผู้มีสติ” หมายความว่า ผู้ประกอบด้วยสติ
กำหนดอยู่ที่กาย แต่เพราะโยคาวจรนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติ แล้วตาม
ดูด้วยปัญญา เพราะเป็นธรรมชาติอยู่ว่า ผู้ที่ปราศจากสติ หามีการตามดู
ไม่ ด้วยเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

ตถาคตกล่าวว่า สตินั้นแล มีประโยชน์ในที่ทุกสถาน^๑ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสในที่นี้ว่า “กาเย กายานุปสฺส วิหริตี—เฝ้าตามดูกายในกายอยู่”

เป็นอันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระกัมมัญฐาน คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานแล้ว ด้วยประการดังกล่าวมานี้

อีกประการหนึ่ง เพราะการย่อภายในของผู้ไม่มีความเพียร เป็นการสร้างอันตราย (และ) ผู้ไม่มีสัมปชัญญะจะเป็นผู้สามารถในการประคองอุบายที่ถูกไว้และงดเว้นอุบายที่ผิดเสีย ก็เป็นไปได้ไม่ได้ (ทั้ง)ผู้มีสติหลงลืมจะเป็นผู้ที่สามารถในการประคองอุบายที่ถูกไว้และสลัดทิ้งอุบายที่ผิดเสีย ก็เป็นไปได้ไม่ได้ ด้วยวิธีนั้น กัมมัญฐานนั้นก็สำเร็จแก่เขาผู้นั้น เพราะฉะนั้น กัมมัญฐานนั้นจะสำเร็จได้ด้วยอานุภาพของธรรมทั้งหลายเหล่านี้ พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำนี้ไว้ว่า “อาตาปิ สมุทฺททาโน สติมา—ผู้มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ” ดังนี้ ก็เพื่อให้เห็น (อานุภาพ) ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

ครั้นทรงแสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐานและส่วนประกอบของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^๒ ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงส่วนที่ต้องละ จึงตรัสว่า วิเนยุย โลเก อภิขุณาโทมนสฺส—กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก” ดังนี้

[กำจัดอภิชฌาและโทมนัส]

คำว่า “วิเนยุย—กำจัด” ในพระสูตรนั้น หมายถึง กำจัด (ด้วยวิธี

๒ ประการคือ) ตัทธังควินัย ได้แก่ กำจัดชั่วขณะ หรือ วิกขัมภณวินัย
 ได้แก่ กำจัดด้วยการข่มไว้

คำว่า “โลเก—ในโลเก” หมายถึง ในกายนั้นนั่นเอง เพราะ
 ในที่นี้ ท่านอธิบาย กาย ว่าโลก เพราะอรรถว่า แตกสลาย แต่เพราะเหตุ
 ที่โยคาวจรผู้นั้นจะละอภิชฌาและโทมนัสเพียงแต่ในกายเท่านั้น หามิได้
 ย่อมละทิ้งในเวทนาเป็นต้นด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าว
 ไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “อุปาทานชั้นทั้ง ๕ เป็นโลก”^๑ อีกอย่างหนึ่ง
 ท่านกล่าวคำนั้นโดยวิธีเสนอทางความหมาย เพราะท่านเรียกกรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้นว่า “โลก” ซึ่งท่านกล่าวว่า “ตตฺถ กตโม โลโก เสว
 กาโย โลโก -- โลกในที่นั้นเป็นไฉน? กายนั้นนั่นเอง เป็นโลก”^๒
 ความหมายในที่นี้ ก็มิตั้งแต่ ฟังเข้าใจทางสัมพันธ์ของคำอย่างนี้ว่า
 “ตสฺมี โลเก อภิชฌาโทมนสฺส วิเนยฺย--กำจัดอภิชฌา และ โทมนัส
 ในโลกนั้น” แต่เพราะในพระสูตรนี้ สงเคราะห์เอา กามฉันทะนิวรณ์
 ไว้ด้วยคำว่า “อภิชฌา” สงเคราะห์เอา พยาปาทนิวรณ์ ไว้ด้วยคำว่า
 “โทมนัส” เพราะฉะนั้น ฟังทราบทั่วว่า ท่านกล่าวถึงการละนิวรณ์นั้น
 ด้วยการระบุถึงธรรมที่มีกำลังนับเนื่องด้วยนิวรณ์ไว้คู่หนึ่ง และโดยความ
 แปลกออกไปในพระสูตรนี้ ท่านกล่าวถึงการละความยินดี มีกายสมบัติ
 เป็นมูล ด้วยการกำจัดอภิชฌา กล่าวถึงการละความยินร้าย ซึ่งมีกายวิบัติ
 เป็นมูลอีกครั้ง ด้วยการกำจัดโทมนัส และกล่าวถึงการละความยินดี
 ในกาย ด้วยการกำจัดอภิชฌา กล่าวถึงการละความไม่ยินดีในกายภาวณา
 ด้วยการกำจัดโทมนัส กล่าวถึงการละการประจusakะมีความงาม และ

๑.-๒. สติปัญญาวิภังค, อภ. วิภังค ๓๕/๒๖๐

ความสุขเป็นต้นที่ไม่มีอยู่ในกาย ด้วยการกำจัดอกุศล และกล่าวถึง
การละการนำเอาสภาวะที่มีความไม่งาม และความ^{ไม่}เป็นสุขที่มีอยู่ในกายออก
ไปเสีย ด้วยการกำจัดโทมนัส เป็นอันว่า ท่านแสดงถึงอานุภาพของ
โยคะ คือความสามารถของโยคะ ด้วยคำว่า “วิเนยฺย โลเก อภิขุณา-
โทมนสฺส” นั้น เพราะว่า อานุภาพของโยคะนี้ ก็คือ เป็นการพ้นไป
จากความยินดียินร้าย ความอดกลั้นต่อความยินดียินดี และเป็นการเว้น
จากการประจู่สิ่งที่ไม่จริงเข้าไปและนำเอาสิ่งที่จริงออกมาเสีย และ
โยคาวจรนั้น ผู้พ้นไปแล้วจากความยินดียินร้าย ผู้อดกลั้นต่อความยินดี
ยินร้าย ไม่ประจู่สิ่งไม่จริงเข้าไป และไม่นำเอาสิ่งที่จริงออกมาเสีย
ชื่อว่า เป็นผู้สามารถในโยคะ ด้วยประการฉะนี้

ยังมีวิธีแปลอีกนัยหนึ่ง คือ ในคำว่า “กาเย กายานุปสฺสตี”
นี้ ท่านกล่าวถึงกัมมัฏฐานไว้ด้วยอนุปัสสนา คือ การตามดู ในคำว่า
“วิหริติ—อยู่” นั้น ท่านกล่าวถึงการบริหารร่างกายของผู้เจริญกัมมัฏฐาน
ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ ซึ่งกล่าวแล้วในพระสูตรนี้ ในคำว่า “อาตาปี-
มีความเพียร” เป็นต้น ท่านกล่าวถึงสัมมปฺปธาน (ความเพียร
โดยชอบ ๔) ด้วย อาตาปี ท่านกล่าวถึงสัพพัตถกะกัมมัฏฐาน หรืออุบาย
ในการบริหารกัมมัฏฐาน ด้วย สัมปชฺฌัญญะ หรือว่า ท่านกล่าวถึงสมณะ
ที่ได้มาด้วยการตามดูกาย ด้วยสติ และกล่าวถึงวิปัสสนาที่ได้มาด้วยการ
ตามดูกาย ด้วยสัมปชฺฌัญญะ ฟังทราบที่ท่านกล่าวถึงผลที่ได้รับของ
ภาวนา ด้วยการกำจัดอกุศลและโทมนัส

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ ท่านกล่าวขยายเนื้อความของบททั้งหลาย เหล่านี้ไว้อย่างนี้ว่า อนุปัสสนา ในคำว่า อนุปัสสึ (เช่นคำ “กายนุปัสสึ”) นั้น เป็นไฉน? ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ สัมมาทิฏฐิ ใด นี้ท่านเรียกว่า อนุปัสสนา คือ การตามดู (โยคาวจร)เป็นผู้เข้าใกล้ เข้าใกล้พร้อม เข้ามาใกล้ เข้ามาใกล้พร้อมแล้ว เข้าถึง ถึงพร้อม ประกอบ แล้ว ด้วย อนุปัสสนานี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียก (โยคาวจรนั้น) ว่า อนุปัสสึ—ผู้เฝ้าตามดู คำว่า “วิหริติ—อยู่” คือมีชีวิตอยู่ เป็นไป เสวยรักษา ดำเนินไป ให้เป็นไป นำไป อยู่ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวถึง (โยคาวจรนั้น) ว่า วิหริติ (อยู่) อาตปฺปะในคำว่า “อาตปฺ” นั้น เป็นไฉน? การเริ่มทำความเพียรทางจิต ใด ฯลฯ ความพยายามโดยชอบ นี้ท่านเรียกว่า อาตปฺปะ (โยคาวจร)เป็นผู้เข้าใกล้ ฯลฯ เป็นผู้ประกอบ ด้วยอาตปฺปะนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียก (โยคาวจรนั้น) ว่า อาตปฺ (ผู้มีความเพียร) สัมปชฺฌญะ ในคำว่า “สัมปชาน” นั้น เป็นไฉน? ปัญญา ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความเห็นโดยชอบ ใด นี้ท่านเรียกว่า สัมปชฺฌญะ เป็นผู้เข้าถึง ฯลฯ เป็นผู้ประกอบ ด้วยสัมปชฺฌญะนี้ ท่าน เรียก (โยคาวจรนั้น) ว่าสัมปชาน (ผู้รู้ตัว) สติ ในคำว่า “สติมา” นั้น เป็นไฉน? สติ ความระลึกถึง ฯลฯ ความระลึกโดยชอบ ใด นี้ท่านเรียกว่า สติ เป็นผู้เข้าถึง ฯลฯ เป็นผู้ประกอบ ด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึง เรียก (โยคาวจรนั้น) ว่า สติมา (ผู้มีสติ) โลก ในคำว่า “วินยฺย โลก อภิขฺฌาโทมนสฺส” นั้น เป็นไฉน? กายนั้นแหละเป็นโลก ถึงแม้ อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นโลก นี้ท่านเรียกว่า โลก อภิขฺฌาในคำที่กล่าว นั้นเป็นไฉน? ราคะ ความมีราคะ ความเป็นไปตาม ความยินดี ความชื่นชม

ความกำหนดด้วยความชื่นชม ความมีราคาของจิตใต้ นี่ท่านเรียกว่า อภิชฌา โทมนัสในคำที่กล่าวมานั้น เป็นไฉน? ความไม่สำราญใจ ความทุกข์ทางจิต ทุกขเวทนามันไม่มีความสำราญเกิดแต่ความสัมผัสทางใจใต้ นี่ท่านเรียกว่า โทมนัส อภิชฌานี้ด้วย โทมนัสนี้ด้วย นำไปให้พินาสได้แล้ว นำไปให้พินาสเฉพาแล้ว สงบแล้ว ระวังแล้ว เข้าไป สงบแล้ว ดับแล้ว ดับสูญแล้ว ไม่เอิบอาบแล้ว ไม่เอิบอาบโดยประการต่างๆ แล้ว แห้งแล้ว เหือดแห้งแล้ว ทำให้หมดสิ้นแล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า “วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺส” –กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก”^๑

พึงทราบนัยของคัมภีร์อรรถกถา^๕นี้ โดยประการเปรียบเทียบกับ บาลีวิภังค์^๕นั้นเทอญ

การพรรณนา^๕เนื้อหาของอุทเทส แห่ง กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน^๕ เพียง^๕นก่อน

[อธิบายแนวพิจารณาเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา]

ตามข้อความในพระสูตรว่า “เวทนาสุ.....จิตฺเต.....ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสตี วิหริตี ฯ เปฯ วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺส” นั้น ณ บัดนี้ พึงทราบประโยชน์ในการทรงตรัสคำ เป็นต้นว่าคำ “เวทนา” เช่นในคำว่า “เวทนาสุ เวทนานุปสฺสตี” อย่างนี้เป็นต้น เช่นเดียวกับ นัยที่กล่าวแล้ว ในกายานุปัสสนา นั้นแล แต่คำว่า “เวทนา” เป็นต้น

๑. สติปัฏฐานวิภังค, อภ. วิภังค ๓๔/๒๔๙-๒๖๐

ในคำว่า “เวทนาสุ เวทนานุปัสส วิหริติจิตเต จิตฺตานุปัสส วิหริติ..... ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสส วิหริติ” นั้น (เวทนา) หมายถึง เวทนา ๓ และ เวทนา ๓ นั้น (หมายถึงที่) เป็นโลกียะ เท่านั้น ถึงแม้ จิตก็ (หมายถึงที่) เป็นโลกียะ ธรรมทั้งหลายก็เป็นโลกียะเช่นกัน การ จำแนกเวทนา จิต และธรรม ทั้งหลายเหล่านั้น จักปรากฏในนิเทศवार แต่ว่าในที่นี้ โยภาวจรพึงตามดูเวทนาทั้งหลายอย่างเดียว โดยประการใด เมื่อตามดูโดยประการนั้นอยู่ พึงทราบว่าเป็นผู้เฝ้าตามดูเวทนาในเวทนา ทั้งหลาย ในเรื่องจิตและธรรมก็มีนัยเช่นนี้เหมือนกัน

[อธิบายวิธีตามดูเวทนา]

ถามว่า และพึงตามดูเวทนาอย่างไร ?

ตอบว่า ก่อนอื่น เวทนาเป็นสุข พึงตามดูโดยความเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ พึงตามดูโดยความเป็นสิ่งเสียดแทง เวทนาที่ไม่สุขไม่ทุกข์ พึงตามดูโดยความไม่เที่ยง เหมือนดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

โย สุขํ ทุกฺขโต อทุกฺขมทุกฺขิ สลฺลโต
อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อทุกฺขิ น อนิจฺจโต
สเว สมฺมทุกฺโส ภิกฺขุ อุปฺสนฺโต จริสฺสตี”

แปลว่า

ภิกษุใดเห็นสุขว่าเป็นทุกข์ เห็นทุกข์เป็นสิ่งที่เสียดแทง เห็นความไม่ทุกข์ไม่สุข (อเบกขา) ที่มีอยู่นั้นว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง ภิกษุนั้นแล เป็นผู้เห็นโดยชอบ จักเที่ยวไปอย่างผู้สงบ

๑. ส. สฬายตน. ๑๘/๒๔๗, ข. อิติวุตตก. ๒๕/๒๖๖ แต่คาถาบทท้ายเป็น “ปริชานาติ เวทนา”

อนึ่ง เวทนาทั้งหมดเหล่านั้นนั้นแหละ พึงตามดูว่าเป็นทุกข์ไปด้วย
สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “อัม กิญจิ เวทนิตัง สัพพพณฺตํ
ทุกฺขสฺมิณฺหิ วทามิ” — เวทนาอย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งหมดนั้น เรากล่าว
ว่าเป็นทุกข์” อนึ่ง แม้สุข ก็พึงตามดูโดยความเป็นทุกข์ เหมือนคำที่ทรง
ตรัสไว้ว่า “สุขา เวทนา อุปฺปาทสุขา จิตฺติสุขา วิปริณามทุกฺขา” —
เวทนาเป็นสุข เกิดขึ้นก็เป็นสุข ตั้งอยู่ก็ยังเป็นสุข ครั้นเปลี่ยนแปลงไป
ก็เป็นทุกข์” คำกล่าวทั้งหมดนี้ควรพรรณนาให้พิสดารต่อไป อีกประการ
หนึ่ง เวทนาทั้งหลายนั้น ควรตามดูด้วยการตามดูสัตว์ทั้งหลาย โดยความ
ไม่เที่ยงเป็นต้นด้วย เนื้อความนอกนี้ จักปรากฏในตอนว่าด้วยนิเทศวาร
ข้างหน้าแล

แม้ในตอนว่าด้วยจิตและธรรม ก็พึงตามดูจิตก่อน ด้วยการตามดู
ความไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งมีประเภทต่าง ๆ กันโดยอารมณ์ โดยอธิบดี โดย
สหชาติ โดยภูมิ โดยกรรม โดยวิบาก และโดยกิริยา เป็นต้น และพึง
ตามดูความแตกต่างของจิต มีจิตมีราคะเป็นต้น ที่มาในนิเทศวาร พึงตาม
ดูธรรม (ซึ่งที่เป็นอารมณ์ของจิต) โดยลักษณะคือลักษณะของตน (ได้แก่
สภาวลักษณะ) และโดยสามัญลักษณะ (คือไตรลักษณ์) และตามดูด้วยการ
ตามดูสัตว์ทั้งหลาย โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นของสัญญาธรรม และพึง
ตามดู โดยความแตกต่างอาการมีอาการสงบและไม่สงบเป็นต้น ซึ่งมาแล้ว
(กล่าวถึงไว้) ในนิเทศวาร ความนอกนั้นก็มิแนยตามที่กล่าวไว้แล้ว

๑. ส. สฬายตน. ๑๘/๒๖๘

๒. ม. มุล. ๑๒/๕๕๒

อนึ่ง ในพระสูตรนี้ ภิกษุใด ละอภิชฌาและโทมนัสในโลก คือ ภายได้แล้ว ภิกษุนั้น ก็ละอภิชฌาและโทมนัสนั้นในโลกคือเวทนาเป็นต้น ได้ด้วยเหมือนกันโดยแท้ แต่ทว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ได้ทรงตรัสถึงการละไว้ด้วยทุกแห่ง ตามอัธยาศัยของบุคคลต่าง ๆ และตามการเจริญสติปัฏฐานที่ดำเนินไปในขณะที่จิตต่างๆ ด้วย อนึ่ง เพราะเหตุที่ละ (อภิชฌาและโทมนัส) ได้ในที่แห่งหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นอันจะได้แม้ในที่ทั้งหลาย นอกนั้นด้วย เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้เหมือน ๆ กัน ก็เพื่อทรงชี้ให้เห็นว่า ภิกษุนั้นละ (อภิชฌาและโทมนัส) ได้ ในที่นั้น ๆ ด้วย ดังนี้

จบอุเทศวาร

นิเทศวาร

[๑. อานาปานปัพพะ--หมวดคตมหายใจเข้าและคตมหายใจออก]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็เปรียบเหมือนช่างसानผู้ฉลาด ธรรมดว่า ช่างसान เมื่อประสงค์จะทำเครื่องใช้ เป็นต้นว่า เสื่อหยาบ เสื่อละเอียด ผะอบ กระจาด และกระเช้า เมื่อหาไม้ไผ่ลำใหญ่มาได้ลำหนึ่ง ก็ตัดออกเป็น ๔ ท่อน จากนั้นก็เอาไม้ไผ่ท่อนหนึ่งๆ มาผ่าจัก (เป็นเส้นตอก) แล้ว (सान) ทำเครื่องใช้ชนิดนั้น ๆ ฉันทะ พระผู้มีพระภาคเจ้า. ก็ฉันทะเหมือนกัน มีพระพุทธรประสงค์จะให้สัตว์ทั้งหลายบรรลุมรรคผลวิเศษหลายประการ ด้วยสติปัฏฐานเทศนา ก็ทรงจำแนกสัมมาสติอย่างเดียวกันนั้นแล ออกเป็น ๔ ส่วน ตามอารมณฺ์ โดยนัยเป็นต้นว่า “จิตฺตาโร สติปัฏฐานา กตเม จิตฺตาโร? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปัสสํ — สติปัฏฐานมี ๔ อย่าง ๔ อย่างคืออะไรบ้าง? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้

เป็นผู้เฝ้าตามดูภายในกาย” ครั้นแล้วเมื่อจะทรงยกเอาสติบัญญัติบางอย่างหนึ่งๆ มาแบ่ง (ออกไปอีก) จึงทรงเริ่มต้นตรัสนิเทศवार (ต่อไป) โดยนัยมีอาทิว่า “กถญจ ภิกขเว” ดังนี้

คำว่า “กถญจ” เป็นต้น ในต้นนิเทศวารนั้น เป็นคำถามโดยมี พระพุทธประสงค์ที่จะทรงตรัสความพิสดาร(ต่อไป) แต่ในที่ตรงนี้ มีความสังเกตว่าดังนี้คือ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเฝ้าตามดูภายในกายอยู่ โดยประการใด?” ในวาระที่มีคำถาม (อย่างนี้) ทุกแห่ง พึงทราบความ โดยนัยเดียวกันนี้

คำว่า “อิธ ภิกขเว ภิกขุ” แปลว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ในพระศาสนานี้” จริงอยู่ อิธ ศัพท์ในที่นี้ ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนานี้เป็นศาสนาที่พึงอาศัยของบุคคลที่เกิดมาเพื่อตามดูภายในกายโดยประการทั้งปวง อย่าง ๑ และเป็นการปฏิเสธว่า ศาสนาอื่นหาเป็นอย่างนั้นไม่ อีกอย่าง ๑ สมจริงดังที่ทรงตรัสไว้ว่า “อิเธว ภิกขเว สมโณ อิธ ทตฺติโย สมโณ อิธ ตตฺติโย สมโณ อิธ จตฺตโก สมโณ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมณเภ อญฺเณภตฺ — ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะ (ที่ ๑ พระโสดาบัน) มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ (พระสกทาคามี) ในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๓ (พระอนาคามี) ในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๔ (พระอรหันต์) ในศาสนานี้เท่านั้น วาเท (ลัทธิ) ของฝ่ายอื่น ว้างเปลวจากสมณะทั้งหลาย อีกฝ่ายหนึ่ง” ด้วยเหตุนี้ จึงทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุ ในพระศาสนานี้”

[เสนาสนะสำหรับผู้ปฏิบัติสติบัญญัติ]

คำว่า “อรัญญคโค วา รุกขมุลคโค วา สุญฺญาคารคโค วา— ไปอยู่ป่า หรือไปอยู่โคนต้นไม้ หรือว่าไปอยู่ในอาคารว่าง” นี้ เป็นการ

ทรงชี้ให้เห็นถึงการกำหนดเสนาสนะที่เหมาะสม แก่การเจริญสติปัฏฐาน
ของภิกษุ^๕นั้น เพราะว่า จิตของภิกษุ^๕นี้ ได้วิ่งชานไปเนื่อง ๆ ในอารมณ์
ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น มาเสียชานาน จึงไม่ปรารถนาจะลงสู่วิถีกัมมัฏฐาน
แล่นออกนอกทางแต่ฝ่ายเดียว เหมือนเกวียนที่เทียมด้วยวัวพยศ ย่อมวิ่ง
ไปในทางอยู่ฝ่ายเดียว เพราะฉะนั้น ภิกษุ^๕นี้ ก็เหมือนคนเลี้ยงวัว ธรรมดา
ว่าคนเลี้ยงวัวผู้ประสงค์จะฝึกลูกวัวตัวพยศ ที่เติบโตขึ้นเพราะคัมภีรนาม
ของแม่วัวตัวพยศตลอดมา ต้องพรากรมันเสียจากแม่วัว แล้วพังหลักใหญ่
หลักหนึ่งไว้ ณ ที่แห่งหนึ่ง แล้วเอาเชือกผูกมันไว้ที่หลักนั้น ครั้นแล้วลูก
วัวของเขานั้นก็จะดิ้นรนไปทางโน้นทางนี้ เมื่อไม่สามารถจะหนีไปได้
มันก็จะฟุบหรือนอนอยู่ใกล้ ๆ หลักนั้นนั่นเอง แม้ฉันใด

ถึงว่าภิกษุ^๕นี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ประสงค์จะฝึกฝนจิตซึ่ง
ซึ่งเติบโตมาด้วยการคัมภีรนามของอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ตลอดกาลชานาน
เมื่อจะพรากรจิตไปจากอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงเข้าไปยังป่า หรือโคนต้นไม้
หรืออาคารว่าง แล้วพึงผูกจิตใจไว้ที่หลักคืออารมณ์ของสติปัฏฐานในเสนา-
สนะนั้น ด้วยเชือกคือสติ จิตของภิกษุ^๕นั้น แม้จะดิ้นรนไปทางโน้นทางนี้
เหมือนอย่าง (ลูกวัว) นั้น เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่ตนเคยชินมาในกาลก่อน เมื่อ
ไม่สามารถทำลายเชือกคือสติหนีไปได้ ก็จะมีสงบนอนสงบอยู่ด้วยอำนาจ
ของอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ด้วยเหตุนั้น พระโหราจารย์ทั้งหลาย
จึงกล่าวไว้ว่า

ขลา ฌมฺเภ นิพนฺธะยุ	วจุํ ทมฺมํ นโร อิท
พนฺธะยุเบวํ สกํ จิตฺตํ	สติบารมฺมเถ ทพฺพํ

แปลว่า

นรชนในโลกนี้ พึงผูกมัดไว้ที่ควรผูกไว้ที่หลัก จันใด

ภิกษุพึงผูกจิตของตนให้มั่นไว้ในอารมณ์ด้วยสติ จันนั้น

เสนาสนะเช่นนี้ เป็นเสนาสนะที่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญภาวนาของภิกษุเช่น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า “อรณฺณคโตะ — ไปอยู่ป่า” เป็นต้น นี่เป็นการทรงชี้ให้เห็นถึงการกำหนดเสนาสนะที่เหมาะสมแก่การเจริญสติปัฏฐานของภิกษุเช่น

อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่อานาปานสติกัมมัฏฐานนี้ เป็นยอดของกายนุปัสสนา เป็นปทัสถานแห่งการบรรลุธรรมวิเศษและการอยู่เป็นสุขสบายในปัจจุบันชาติ ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกทั้งปวง การที่จะไม่สละละวางบ้านอันสับสนด้วยเสียงสตรี เสียงบุรุษ และเสียงช้างเสียงม้า เป็นต้น แล้วจะทำให้สำเร็จ เป็นของที่ทำไม่ได้ง่าย เพราะเสียงเป็นหนามเสี้ยนของฉาน แต่การที่โยคาวจรกำหนดกัมมัฏฐานนี้ ในป่าที่ไม่มีหมู่บ้าน แล้วทำจตุตถฌานที่สำเร็จด้วยกำหนดลมหายใจเข้าออกให้เกิดขึ้น แล้วทำ(จตุตถ)ฌานนั้นเองให้เป็นบาทก์ กำหนดเห็นสังขารทั้งหลาย แล้วบรรลุพระอรหัตต์ ซึ่งเป็นผลสุดท้ายนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่โยคาวจรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตรัสคำว่า “อรณฺณคโตะ วา--ไปอยู่ป่าหรือ” ดังนี้ เป็นต้น เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงเป็นเหมือน วัฏฏะวิชาจารย์ คือ อาจารย์ผู้รู้วิชาตุนพที่ อาจารย์ผู้รู้วิชาตุนพที่ เมื่อเห็นภูมิที่ตั้งนครแล้ว ครั้นพิจารณาใคร่ครวญดีแล้วจึงชี้

บอกว่า จงสร้างนครลงตรงนี้เถิด ครั้นเขาสร้างนครเสร็จโดยสวัสดิแล้ว
 วัตถุวิชาวารยันนั้นก็ได้สักการะมากมาย จากราชสกุล ฉันทะ พระผู้มี
 พระภาคเจ้านั้น ก็ฉันทะเหมือนกัน ทรงพิจารณาตุสเสนาสนะอันเหมาะ
 สมแก่โยคาวจรแล้ว จึงทรงแนะนำว่า ควรบำเพ็ญกัมมฐานในเสนาสนะ
 นี้ จากนั้น เมื่อโยคีผู้บำเพ็ญกัมมฐานได้บรรลุพระอรหัตต์โดยลำดับแล้ว
 พระองค์ก็ทรงได้รับสักการะใหญ่ ว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรง
 เป็นพระสัมมาพุทธะโดยแท้

อนึ่ง ภิกษุนี้ ท่านกล่าวว่าเหมือนพญาเสือโคร่ง เพราะว่าพญา
 เสือโคร่งตัวใหญ่ อาศัยดงหญ้า หรือดงไม้ หรือดงเขา ในราวป่า แล้ว
 แอบตัวจับมฤคทั้งหลาย มีควายป่า วัวกระทิง และหมูป่า เป็นต้น ฉันทะ
 ภิกษุนี้ก็เช่นกันฉันทะนั้น บำเพ็ญกัมมฐานอยู่ในเสนาสนะ มีป่าเป็นต้น
 ย่อมถือเอามรรค ๔ และผล ๔ ได้ ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลาย
 จึงกล่าวไว้ว่า

ยถาปี ทัปปโก นาม	นลียิตฺวาน คณฺหติ มิเ
ตเถวํ พุทฺธปฺปโต	ยฺยตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรณํ ปวิสิตฺวาน	คณฺหติ ผลมุตฺตมํ.

แปลว่า

ธรรมดาเสือโคร่ง ย่อมแอบจับมฤคทั้งหลาย แม้ฉันทะ
 พระพุทธบุตรนี้ผู้เจริญวิปัสสนา เข้าไปสู่ป่าแล้วประกอบ
 โยคะ ย่อมคว้าเอาผลสุดยอดได้ เช่นกันฉันทะนั้น

เพราะเหตุนี้ เมื่อจะทรงชี้ให้เห็นว่าเสนาสนะป่าเป็นภูมิสถาน
ควรแก่การบำเพ็ญความเพียรที่ได้ผลรวดเร็ว แก่พระภิกษุชั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงทรงตรัสว่า “อรุณฺณโคโต วา--ไปอยู่ป่าหรือ” ดังนี้ เป็นต้น

คำอธิบายใดที่จำเป็นต้องกล่าวในหมวดอานาปานะ (ลมหายใจเข้า
และลมหายใจออก) นี้ นอกไปจากนี้ คำอธิบายนั้นได้กล่าวไว้โดยเฉพาะ
แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (จะไม่กล่าวซ้ำในที่นี้อีก)

[อธิบายเปรียบเทียบลมหายใจ]

“จริงอยู่ คำว่า “เสขยถาปี ภิกขเว ทกฺโข ภมฺภาโร วา — ดู
ก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนช่างกลึง...ผู้มีทักษะ” นี้ เป็นเพียงคำ
อุปมาเท่านั้น คำว่า “อิติ อหฺมตฺตํ วา กาเย — ในกายภายในอยู่ข้าง...
ด้วยประการฉะนี้” นี้ เป็นเพียงอุปมาเท่านั้น ตตฺถ อนาคตํ เสสํ
อาคตเมว. ขัม ปน อนาคตํ ตตฺถ. ๒ คำว่า “ทุกฺโข--ผู้มีทักษะ” คือ ผู้มี
ความฉลาด คำว่า “ทัม วา อรุณฺณโคโต — เมื่อชัก (เชือก) ยาวก็ดี” หมาย
ความว่า (ช่างกลึงผู้มีทักษะนั้น) ในเวลาถึงของใหญ่ เช่น หุ่นกลอง
เป็นต้น เขี่ยดมือและเท้าออกไปแล้ว จุดเชือกมาเป็นช่วงยาว คำว่า
“รตฺสํ วา อรุณฺณโคโต — หรือหรือชักสั้น” หมายความว่า (ช่างกลึงนั้น)
ในเวลาถึงของเล็กๆ เช่น ไม้จิ้มฟันและเข็ม เป็นต้น ก็ค่อยๆ จุดเชือกมา
ช่วงสั้น คำว่า “เอวเมว โข — ก็ฉนั้นเช่นกันแล” อธิบายว่า แม้ภิกษุ

๑. ตรงนี้ ฉบับในคัมภีร์ปัญจสุทนี ปฐมภาค, หน้า ๓๔๓ ขาดความไป ได้ตรวจสอบ
กับคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ทุตติยภาค, หน้า ๔๘๒ แต่ก็ได้ความไม่กระจ่างชัดเช่นกัน

๒. บาลินี จาก สุมังคลวิลาสินี ทุตติยภาค หน้า ๔๘๒ นำมาลงไว้เพื่อผู้รู้โปรดพิจารณา
มิได้แปล

นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจเข้ายาว โดยที่ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกดำเนินไป ด้วยระยะเวลายาวและด้วยระยะเวลาสั้น ก็กำหนดรู้ว่าข้าพเจ้าหายใจเข้ายาวหรือสั้น ภาวนาฝึกหัดอยู่ว่า ข้าพเจ้าจักกระบังกายสังขารหายใจออก ดังนี้ เมื่อภาวนานั้นฝึกหัดอยู่ ด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออกซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยประการฉะนี้ ฌาน ๔ ย่อมเกิดขึ้นในนิมิตของอัสสาสะและปัสสาสะ (คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก) ภาวนานั้นออกจากฌานแล้ว กำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก หรือกำหนดองค์ทั้งหลายของฌานอยู่

ในการกำหนดนั้น ภาวนาผู้เจริญก็มีมาตรฐานด้วยการกำหนดลมหายใจเข้าและออก ย่อมกำหนดรูปอย่างนี้ว่า ลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านี้อาศัยอะไร ? อาศัยวัตถุ กระชากยี่ห้อว่าเป็นวัตถุ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ชื่อว่าเป็นกระชากยี่ห้อ ครั้นแล้วก็กำหนดธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ว่า นาม ครั้นกำหนด นามรูปอย่างนี้แล้ว เมื่อค้นหาปัจจัยของนามรูปนั้นอยู่ ก็พบ ปฏิจสุมุปบาท มีอวิชชาเป็นต้น เห็นว่านี่ก็เป็นเพียงปัจจัยและสิ่งซึ่งเกิดขึ้นแต่ปัจจัยเท่านั้น สัตว์หรือบุคคลนอกออกไปไม่มีเลย เป็นผู้หมดความสงสัย^๑ ยกนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์^๒ เจริญวิปัสสนา^๓ ย่อมบรรลुพระอรหัตต์โดยลำดับ

นี้เป็นมุกขหนึ่งในการออกจากทุกข์ตลอดจนบรรลุพระอรหัตต์ ของภาวนารูปหนึ่ง

๑. ผ่านกัฏฐาวิตรณวิสุทธิ

๒. ด้วยสัมมสนะญาณ

๓. ด้วยอุทยะพญานาถ เป็นต้น

แม้ภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน ก็กำหนดนามและรูปว่า องค์ของฌานทั้งหลายเหล่านี้ อาศัยอะไร ? อาศัยวัตถุ กระชายซึ่งว่าเป็นวัตถุ องค์ทั้งหลายของฌานเป็นนาม กระชายเป็นรูป เมื่อค้นหาปัจจัยของนามและรูปนั้นอยู่ ก็พบ ปัจจัยอาการ มีวิชาเป็นต้น เห็นว่า นี่ก็เป็นเพียงปัจจัย และสิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นเท่านั้น สัตว์หรือบุคคลนอกนี้ หามิได้ หมดความสงสัย^๑ ยกนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยขึ้นสู่ไตรลักษณ์^๒ เจริญวิปัสสนา^๓ ย่อมบรรลुพระอรหัตต์โดยลำดับ

นี่เป็น (อีก) มุขหนึ่งในการออกจากทุกข์ตลอดจนบรรลुพระอรหัตต์ของภิกษุรูปหนึ่ง

คำว่า “อติ อชฺฌตฺตํ วา — ภายในอยู่ข้าง...ด้วยประการฉะนี้” หมายความว่า (เฝ้าตามดูกาย) ในกาย คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของตนเองอยู่ข้าง...ด้วยอาการอย่างนี้ คำว่า “พหิทฺฐา วา—ภายนอกอยู่ข้าง” หมายความว่า (เฝ้าตามดูกาย) ในกาย คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของคนอื่นข้าง คำว่า “อชฺฌตฺตพหิทฺฐา วา—ภายในภายนอกข้าง” หมายความว่า (เฝ้าตามดูกาย) ในกาย คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของตนเองเวลาหนึ่ง ของคนอื่นเวลาหนึ่งข้าง ด้วยคำหลังนี้เป็นอันว่าได้ทรงตรัสถึงเวลาที่ภิกษุนั้น ไม่หยุดพักกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่ว (ของตน) ไว้เสียแล้วเที่ยวตามดูวกไปวกมา แต่ทว่า จะทำทั้งสองอย่างในเวลาเดียวกันหาได้ไม่

คำว่า “สมุทฺถมฺมานุสฺสึ วา — เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นข้าง” อธิบายเปรียบเทียบว่า ธรรมดาว่าลมที่อาศัยที่อสุบและลูกสูบของช่างทอง

๑. ผ่านกัณหาวิตรณวิสุทฺธิ ๒. ด้วยสัมมสนะญาณ ๓. ด้วยอุทฺทปะพญญาณ เป็นต้น

กับทั้งอาศัยความพยายามในการสูบนั้น ย่อมแล่นไปแล่นมา ฉันทไค กายคือ
ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ก็อาศัยกรซกายและกระพุงจุมุก กับทั้ง
จิตของภิกษุ จึงผ่านเข้าผ่านออก ฉันทัน สิ่งทั้งหลายมีกายเป็นต้น เป็น
สมุทัย คือเป็นที่เกิดขึ้น ผู้เห็นสิ่งทั้งหลายมีกายเป็นต้นเหล่านั้น ท่าน
กล่าวว่า เผ่าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง

คำว่า “วชฺชนมฺมานุปัสสึ วา—เผ่าตามดูสิ่งที่ดับไป(ในกาย)อยู่บ้าง”
อธิบายว่า เมื่อมีผู้นำเอาท่อสูบไปเสียและลูกสูบก็นักพิณาศ ความพยายาม
ที่จะเกิดด้วยท่อสูบและลูกสูบนั่นก็ไม่มี ลมนั่นก็ไม่ดำเนินไป ฉันทไค เมื่อ
ร่างกายแตกดับ กระพุงจุมุกก็สลายไป ทั้งจิตก็ดับไปด้วย เป็นธรรมดา
ที่กายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมจะดำเนินไปไม่ได้ การดับของ
ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ย่อมมีขึ้นเพราะกายเป็นต้นดับไป ด้วย
ประการฉะนี้ เมื่อภิกษุเห็นอย่างนี้ ท่านกล่าวว่า เผ่าตามดูสิ่งที่ดับ
ไปในกาย....บ้าง

คำว่า “สมุทฺทวชฺชนมฺมานุปัสสึ วา — เผ่าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นและ
ดับไป....บ้าง” หมายความว่า ตามดูความเกิดขึ้นเวลาหนึ่ง ตามดูความ
ดับไปเวลาหนึ่ง

คำว่า “อตุถิ กาโยติ วา ปนสฺส — ก็หรือว่า ภิกษุ นั้น (เข้าไป
ตั้งสติไว้) ว่า กายมีอยู่” อธิบายว่า สติของภิกษุ นั้น จะเป็นอันเข้าไปตั้ง
กำหนดอยู่อย่างนี้ว่า กายมีอยู่ แต่สัตว์ไม่มี บุคคลไม่มี สตรีไม่มี บุรุษไม่มี
อตตาก็ไม่มี สิ่งที่เกิดด้วยอตตาก็ไม่มี ฉันทก็ไม่มี ของฉันทก็ไม่มี ใคร ๆ
ก็ไม่มี ของใคร ๆ ก็ไม่มี

คำว่า “ยาวเทว — เพียง...เท่านั้น” นี้เป็นคำกำหนดขอบเขตของประโยชน์ที่ได้รับ เป็นอันว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ว่า สติใดที่ภิกษุเข้าไปตั้งกำหนดอยู่ สตินั้นมิใช่เข้าไปตั้งกำหนดอยู่เพื่อประโยชน์อย่างอื่น โดยที่แท้ก็เพียงเพื่อรู้ไว้เท่านั้น กล่าวคือ เพียงเพื่อความรู้อย่างขึ้นเป็นประมาณด้วย เพียงเพื่อระลึกไว้เป็นประมาณด้วย ทบไปทวนมา อธิบายว่า เพื่อต้องการความเจริญเติบโตของสติและสัมปชัญญะ

คำว่า “อนิสฺสึโต จ วิหริติ — เป็นผู้ไม่มีสิ่งใดอาศัยอยู่ด้วย” หมายความว่า ไม่เป็นผู้มีสิ่งใดอาศัย ด้วยต้นทวนิสสัยและทวิฏฐินิสสัย

คำว่า “น กิญจิ โลเก อุปาทิยติ — ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย” นั้น อธิบายว่า ไม่ยึดถือรูป หรือเวทนา หรือสัญญา หรือสังขาร หรือวิญญาณ ไร ๆ ในโลก ว่าสิ่งนี้เป็นอัตตา หรือสิ่งนั้นเนื่องในอัตตาของฉนั้น

ปี—อักษร ในคำว่า “เอมปี” มีอรรถรวบเอาเนื้อความข้างต้นมารวมไว้ด้วยกัน อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเทศนาว่าด้วยหมวดอานาปานะ(คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก)ประมวลไว้ด้วย (ปี) บทนี้

สติผู้กำหนดลมอัสสาสะและปัสสาสะในหมวดอานาปานะนั้น เป็นทุกขสังขจ ตัณหาแรกเกิดผู้ทำให้สตินั้นผุดขึ้นมาเป็นสมุทขสังขจ การที่สติและตัณหาทั้งสองอย่างไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสังขจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมัคคสังขจ ภิกษุได้ชวนชวายเป็นสังขจ ๔ อย่างด้วยประการฉะนี้แล้ว ย่อมบรรลุลูกความดับสนิท เพราะเหตุนี้ วิธีนี้เป็นมุขหนึ่งของการออกจากทุกข์ ตลอดจนบรรลुพระอรหัตต์

ในการรู้ตัว ที่ว่า ใครเดิน ? นั้น หมายความว่า มิใช่สัตว์หรือบุคคลใด ๆ เดิน ที่ว่า การเดินของใคร ? หมายความว่า มิใช่การเดินของสัตว์ หรือของบุคคลใด ๆ ที่ว่าเดินได้ด้วยเหตุใด ? หมายความว่า เดินได้ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้รู้อย่างนี้ คือว่า “ความคิดว่า ‘ข้าพเจ้าจักเดิน’ เกิดขึ้นก่อน ความคิดนั้นทำให้ลมเกิดขึ้น ลมทำให้เกิดวิญญาณูต (คือความเคลื่อนไหว) การนำสกลกายเคลื่อนไปเบื้องหน้า ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต ท่านเรียกว่า ‘การเดิน’ แม้ในอริยาบทอื่นๆ มีการยืนเป็นต้น ก็มีอธิบายโดยนัยเช่นเดียวกันนี้ เพราะว่า ถึงแม้ในอริยาบทเหล่านั้น ความคิดว่า ‘ข้าพเจ้าจะยืน’ เกิดขึ้นก่อน ความคิดนั้นทำให้ลมเกิดขึ้น ลมทำให้เกิดวิญญาณูต การยกสกลกายขึ้นตั้งแต่อวัยวะส่วนสุด ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต ท่านเรียกว่า ‘การยืน’ ความคิดว่า ‘ข้าพเจ้าจะนั่ง’ เกิดขึ้นก่อน ความคิดนั้นทำให้ลมเกิดขึ้น ลมทำให้เกิดวิญญาณูต การคู้กายนอนลงและตั้งกายท่อนบนขึ้น ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต ท่านเรียกว่า ‘การนั่ง’ ความคิดว่า ‘ข้าพเจ้าจะนอน’ เกิดขึ้นก่อน ความคิดนั้นทำให้ลมเกิดขึ้น ลมทำให้เกิดวิญญาณูต การเหยียดร่างกายทั้งสี่ส่วนออกไปทางด้านขวาง ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต ท่านเรียกว่า ‘การนอน’ ท่านเรียกความคิดด้วยประการฉะนี้ ซึ่งมีอยู่แก่โยคาวจร ผู้รู่อยู่อย่างนี้ ผู้เห็นอยู่อย่างนั้น ว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน

แต่ว่า สัตว์ใด ๆ เดินไป หรือยืนอยู่ มีอยู่หรือ ? ตอบว่า ไม่มี ก็เหมือนกับที่กล่าวว่า เกวียนเดิน เกวียนหยุด แต่เกวียนใด ๆ เดินไปหรือหยุดอยู่ ไม่มี แต่ว่าเมื่อสารถีผู้ฉลาดเทียมวัว ๔ ตัวเข้าแล้ว ขับไป ก็มี

โวหารเป็นประมาณขึ้นว่าเกวียนเดินไป เกวียนหยุดอยู่ จันใด กายก็จันนั้นนั่นแหละ เป็นเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้ตัว ลมที่เกิดแต่จิต (คือความคิด) ก็เปรียบเหมือนวัว จิตเปรียบเหมือนสารถี เมื่อความคิดว่า 'ข้าพเจ้าจะเดิน' เกิดขึ้น วาโยธาตุทำให้วิญญาณเกิดขึ้น อาการมิเดินไปเป็นต้น ก็เป็นไปด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต คำกล่าวว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน ข้าพเจ้าเดิน ข้าพเจ้ายืน ก็เป็นแต่เพียงโวหาร ด้วยประการฉะนี้

นาวา มาลุตเวเคน	ชิยาเวเคน เตชน
ขถา ขาติ, ตถา กาโย	ขาติ วาตาหโต อโย
ขนฺตํ สุตฺตวเสเนว	จิตฺตสฺสฺตวเสนิทํ
ปยุตฺตํ กายขนฺตํปี	ขาติ จาติ นิสํหิติ
โก นาม เอตฺถ โส สฺสฺสโต	โย วนา เหตุปจฺจเย
อตุตฺโท อานุกาเวน	ติฏฺฐเญ วา ยถิ วา วเช.

แปลว่า

เรือแล่นไปด้วยกระแสลม ลูกธนูแล่นไปด้วยกำลังส่งของสาย จันใด กายนั้นก็เหมือนจันนั้น ลูกธนูพาไปจึงดำเนินไปได้ ตัวหุ่นที่ประกอบขึ้น ย่อมเดินได้ ยืนได้ นั่งได้ ด้วยอาศัยเชือกชักกันนั่นเอง แม้หุ่นคือกายนี้ประกอบขึ้นแล้ว ย่อมเดินได้ ยืนได้ นั่งได้ ด้วยอาศัยเส้นเชือกคือจิต สัตว์ใด ปราศจากเหตุและปัจจัยเสียแล้วจะพึงยืนอยู่ได้ หรือว่าเดินไปได้ ด้วยกำลังของตนเอง สัตว์นั้น จะมีชื่อเรียกว่าอะไร ในโลกนี้?

เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ภิกษุ^๕ เมื่อกำหนดอาการมีการเดิน เป็นต้น ที่เป็นไปด้วยอำนาจเหตุและปัจจัยโดยเฉพาะอย่างนี้ เมื่อเดิน ก็กำหนดรู้ว่าข้าพเจ้าเดิน หรือยืน หรือนั่ง หรือนอน ก็กำหนดรู้ว่าข้าพเจ้า ยืน หรือนั่ง หรือนอนอยู่

คำว่า “ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺหิโต โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาติ — ก็หรือว่า กายของภิกษุนั้น ตั้งอยู่โดยอาการใด ๆ ก็กำหนดรู้กายนั้นไปพร้อมกันโดยอาการนั้น ๆ” นี้เป็นคำกล่าวรวมหมดทุกอาการ ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ดังนี้ คือ หรือว่า กายของภิกษุนั้นตั้งอยู่โดยอาการใด ๆ ภิกษุนั้นก็กำหนดรู้กายนั้นโดยอาการนั้น ๆ ได้แก่ กำหนดรู้กายที่ตั้งอยู่ โดยอาการเดิน ว่าเดินอยู่ กำหนดรู้กายที่ตั้งอยู่โดยอาการยืน นั่ง นอน ว่ายืน นั่ง นอน ดังนี้

คำว่า “อิติ อชฺฌตฺตํ วา — ภายในอยู่บ้าง....ด้วยประการฉะนี้” หมายความว่า เผ้าตามดูภายในกายอยู่ ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตน ด้วยประการฉะนี้บ้าง

คำว่า “พหิทฺฐา วา —ภายนอกอยู่บ้าง” หมายถึงว่า ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของผู้นั่ง

คำว่า “อชฺฌตฺตพหิทฺฐา วา —ภายในหรือภายนอกอยู่บ้าง” หมายความว่า เผ้าตามดูภายในกายอยู่ด้วยการกำหนดอิริยาบถ ๔ ของตน เวลาหนึ่ง ของคนอื่นเวลาหนึ่งบ้าง

ส่วนในคำว่า “สมุทฺทชฺฌมานุสฺสึ วา” เป็นต้น พึงนำเอาอาการเกิดขึ้นและการดับไปของรูปขันธ์ โดยอาการ ๕ อย่าง มาประกอบโดยนัย

เป็นต้นว่า “อวิชชาสมุทฺหา รูปสมุทโย -- เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น” เพราะว่า คำ “สมุทฺหยมานุปสฺส” เป็นต้นในที่นี้ ท่านกล่าวหมายถึงการเกิดขึ้นและการดับไปของรูปชั้นนั้น

คำว่า “อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส -- ก็หรือว่า ภิกษุชั้น (เข้าไปตั้งสติอยู่) ว่า กายนี้มีอยู่ ดังนี้” เป็นต้น ก็เหมือนกับที่กล่าวไว้แล้ว (ข้างต้น) นั้นแล

แต่ว่า แม้ในหมวดนี้ สติผู้กำหนดอริยาบถ ๔ เป็นทุกขสัจจ์ ตัณหาแรกเกิดผู้ทำให้สตินั้นตั้งขึ้น เป็นสมุทฺยสัจจ์ การที่สติและตัณหาทั้งสองนั้นไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสัจจ์ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทฺย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมกฺคสัจจ์ ภิกษุชวนชวายเป็นสัจจะ ๔ ย่อมบรรลุความดับสนิทด้วยอาการอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ วิธีนี้เป็นमुखหนึ่งแห่งการออกจากทุกข์ตลอดจนบรรลुพระอรหัตต์ ของภิกษุผู้กำหนดอริยาบถ ๔ รูปหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้

หมวดอริยาบถ

๖๖

[๓. สัมปชัญญะ -- หมวดสัมปชัญญะ]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุสัสสนาด้วยอริยาบถอย่างนี้แล้ว บัดนี้มีพระพุทธประสงค์จะทรงจำแนกโดยสัมปชัญญะ ๔ จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ’ ปรี -- และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “อภิกฺกนฺเต -- ก้าวไปข้างหน้า” และ “ปฏิกฺกนฺเต -- ก้าวกลับหลัง” ในสัมปชัญญะ ๔ นั้น ในที่นี้ ท่านเรียกการเดินไป ว่าก้าวไป

ข้างหน้า เรียกการหันหลังกลับ ว่าก้าวกลับหลัง เมื่อการทั้งสองอย่างนั้น
 กิจตั้งเข้าอยู่ในอิริยาบถ ๔ ด้วย (อธิบายว่า) ก่อนอื่น ในการเดิน เมื่อนำกาย
 ไปข้างหน้าโดยเฉพาะ เรียกว่า ก้าวไปข้างหน้า เมื่อหันหลังกลับ เรียกว่า
 ก้าวกลับหลัง ถึงแม้ในกรวยืน ผู้ที่ยืนอยู่นั้นแหละ เมื่อโน้มกายไปข้าง
 หน้า ชื่อว่า ก้าวไปข้างหน้า เมื่อเอนกายมาข้างหลัง ชื่อว่า ก้าวกลับหลัง
 ในการนั่ง ผู้ที่นั่งอยู่นั้นแหละ นั่งตั้งตัวมุ่งให้อวัยวะทางด้านหน้าหันไป
 ทางอาสนะ ชื่อว่า ก้าวไปข้างหน้า วางส่วนของอวัยวะด้านหลังมาข้างหลัง
 ชื่อว่า ก้าวกลับหลัง คำอธิบายแม้ในการนอนก็มีนัยดังกล่าวนี้

คำว่า “สมุปขนการี โหติ-เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ” หมายความว่า
 เป็นผู้ที่มีปกติทำกิจทั้งปวงด้วยสัมปชัญญะ หรือว่าเป็นผู้ทำ
 สัมปชัญญะนั้นเองอยู่เสมอ จริ่งอยู่ ภิกษุนี้ย่อมทำสัมปชัญญะในอิริยาบถ
 ทั้งหมดมีก้าวไปข้างหน้า เป็นต้นอยู่เสมอ ไม่เป็นผู้ปราศจากสัมปชัญญะ
 ในอิริยาบถไหน ๆ

[สัมปชัญญะ ๔]

สัมปชัญญะในหมวดนี้มี ๔ อย่าง คือ สาคตกะสัมปชัญญะ ๑
 สัปปายะสัมปชัญญะ ๑ โคจระสัมปชัญญะ ๑ อสัมโมหะสัมป-
 ชัญญะ ๑ (ซึ่งมีอธิบายดังต่อไปนี้)

[อธิบายสาตตกะสัมปชัญญะ]

บรรดาสัมปชัญญะ ๔ อย่างนั้น การที่โยคาวจรไม่เดินไป ด้วย
 ความคิดที่เกิดขึ้นแต่เพียงคิดจะก้าวไปข้างหน้าเท่านั้น แต่กำหนด สิ่งมี

๑. สัมปชัญญะ ๔ นี้ มีอธิบายไว้ตรงกันในคัมภีร์สารตูปภาสินี, ตติยภาคว, ตั้งแต่

ประโยชน์ และไม่มีประโยชน์ไปด้วยว่า “ข้าพเจ้าเดินไปในที่นี้แล้วจะมีแต่ประโยชน์อย่างเดียว หรือไม่มีหนอ?” ดังนี้ แล้วกำหนดเอาแต่สิ่งเป็นประโยชน์ เรียกว่า สาทถกะสัมปชัญญะ และที่ว่า สิ่งมีประโยชน์ในสาทถกะสัมปชัญญะนั้น ได้แก่ ความเจริญโดยทางธรรม ด้วยการได้เห็นพระเจดีย์ ได้เห็นพระศรีมหาโพธิ์ ได้เห็นพระสงฆ์ ได้เห็นพระเถระ และได้เห็นซากอสุภ เป็นต้น เพราะว่า ภิกษุ นั้น ได้เห็นพระเจดีย์แล้วทำให้เกิดปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ได้เห็นพระสงฆ์แล้วก่อให้เกิดปีติมีพระสงฆ์เป็นอารมณ์ แล้วพิจารณาปีตินั้นแหละ โดยความสิ้นไปและเสื่อมไป กับบรรลุพระอรหัตต์ ได้เห็นพระเถระทั้งหลายแล้ว ตั้งอยู่ในโอวาทของท่าน ได้เห็นซากอสุภแล้ว ทำปฐมฌานให้เกิดในซากอสุภนั้น พิจารณาปฐมฌานนั้นแล้วโดยความสิ้นไปและเสื่อมไปก็ย่อมบรรลุพระอรหัตต์ เพราะฉะนั้น การได้เห็นสิ่งนั้น ๆ เป็นสิ่งมีประโยชน์ แต่ท่านเกจิอาจารย์ทั้งหลายท่านกล่าวว่า แม้ ความเจริญโดยทางอามิส ก็เป็นประโยชน์เหมือนกัน เพราะภิกษุอาศัยอามิสนั้นแล้วปฏิบัติเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ก็ได้

[อธิบายสัปายะสัมมชัญญะ]

แต่ในการเดินไปนั้น การ (ที่ภิกษุ) กำหนดสิ่งเป็นสัปายะและสิ่งไม่เป็นสัปายะแล้ว กำหนดเอาแต่สิ่งเป็นสัปายะ ชื่อว่า สัปายะสัมมชัญญะ เช่น การเห็นพระเจดีย์ ก็เป็นของมีประโยชน์อยู่แล้ว แต่ถ้าบริษัททั้งหลายมาชุมนุมกัน เพื่อทำการบูชาพระเจดีย์เป็นการใหญ่ ในระหว่างเนื้อที่ ๑๐ โยชน์ ๑๒ โยชน์ บุคคลทั้งหลายทั้งชายต่างแต่งกาย

ระดับประดา ตามสมควรแก่สมบัติของตน งงตามประจักษ์ภาพจิตรกรรม
 เทียวสัจจะไปมา และในชุมชนนั้นนั้น เมื่อภิกษุนั้นได้เห็นอารมณ์น่า
 ประรณาก็เกิดโลภะ เมื่อเห็นอารมณ์ที่ไม่น่าประรณา ก็เกิดความชุ่น
 เคื่อง เมื่อได้เห็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ ก็เกิดโมหะ ต้องอาบตัณหาสังสัคคะ (ถูก
 ตัณหาหึง) หรือมีอันตรายแก่ชีวิตและพรหมจรรย์ สถานที่เช่นนั้น
 ก็ไม่เป็นสัปปายะ ด้วยประการฉะนี้ แต่เมื่อไม่มีอันตรายโดยประการ
 ดังกล่าวแล้ว ก็นับว่าเป็นสัปปายะ แม้การได้เห็นพระสงฆ์ก็มีประโยชน์

แต่ถ้าพวกชาวบ้านเขาช่วยกันสร้างมณฑปใหญ่ขึ้น ภายในหมู่บ้าน
 แล้วจัดงานพัชรกรรมขึ้นตลอดทั้งคืน ประชาชนก็มาชุมนุมกัน และอันตราย
 ก็ย่อมจะมีได้ โดยประการดังกล่าวมาแล้วนั้นแล สถานที่เช่นนั้น ก็ไม่
 เป็นสัปปายะด้วยประการอย่างนั้น แต่เมื่อไม่มีอันตราย ก็เป็นสัปปายะ
 ถึงในการได้เห็นพระเถระผู้มีบริษัทบริวารมาก ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ แม้
 แต่การได้เห็นชากอสูก ก็เป็นของมีประโยชน์ และเรื่องต่อไปนี้เป็น
 แสดงถึงประโยชน์ดังกล่าวนี้

[ประโยชน์ในการเห็นชากอสูก]

มีเรื่องเล่ากันว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งชวนสามเณรไปหาไม้สีฟัน
 สามเณรแยกทาง เดินออกหน้าไปก่อน ได้เห็นชากอสูกก็ทำให้เกิด
 ปฐมณาน แล้วทำปฐมณานั้นแหละเป็นบาทก์ พิจารณาสังขารทั้งหลาย
 อยู่ ก็เห็นแจ้งอริยผลเบื้องต้นทั้งสาม (คือโสดาบัน สกทาคามีและอนาคามี)
 แล้วยืนกำหนดกัมมฐานเพื่อบรรลุนิพพานขึ้นสูง (พระอรหันต์) ต่อไป
 ภิกษุหนุ่มไม่เห็นสามเณร ก็ร้องเรียกขึ้นว่า “เณร ๆ” สามเณรนั้นคิดว่า

ตั้งแต่เราบวชมาไม่เคยให้ภิกษุเรียกถึง ๒ คำ เอาไว้ในวันอื่นเราจักทำ
กรรมพิเศษชั้นสูงให้เกิดขึ้นก็ได้ จึงขานรับว่า “อะไร ขอรบ ?” และ
บอกภิกษุนั้น ว่า “นิมนต์มานี้” บอกเพียงคำเดียวภิกษุนั้นก็มา สามเณรจึง
กล่าวว่า “ท่านขอรบ ท่านเดินไปทางนี้เถิด แล้วยืนหันหน้าไปทางตะวัน
ออกในที่ที่ผมยืนอยู่ แล้วมองดูสักครู่เถอะ” ภิกษุนั้นก็ทำตาม ก็ได้
บรรลุธรรมพิเศษเช่นที่สามเณรนั้น บรรลุแล้วเหมือนกัน ชากอสุกชาก
เดียวเกิดประโยชน์แก่ชน ๒ ท่าน ด้วยประการฉะนี้

แต่ถึงแม้ว่าชากอสุกนี้ จะเป็นของมีประโยชน์ดังกล่าวนี้นี้ ชากอสุก
มาตุคามไม่เป็นสัปปายะแก่นุรุช และชากอสุกนุรุชก็ไม่เป็น สัปปายะ
แก่นมาตุคาม เฉพาะชากอสุกที่เป็นเพศเดียวกันเท่านั้น จึงเป็นสัปปายะ
เพราะฉะนั้น การกำหนดสิ่งเป็นสัปปายะด้วยประการดังกล่าวนี้นี้ ชื่อว่า
สัปปายะสัมปชัญญะ

แต่การที่ภิกษุกำหนดสิ่งเป็นประโยชน์และสิ่งเป็นสัปปายะอย่างนี้
แล้ว เรียนรู้ โจร กล่าวคือกัมมัญฐาน ในบรรดากัมมัญฐาน ๓๘ อย่าง
เฉพาะอย่างที่ชอบใจ แล้วถือเอากัมมัญฐานนั้นไป ในการโจรเพื่อ
ภิกษาจาร ชื่อว่า โจรจะสัมปชัญญะ

[อธิบายโจรจะสัมปชัญญะ ๔ หมวด]

เพื่อขยายความที่กล่าวนั้นให้ชัดเจนพึงทราบจตุกกะ (คือ ๔ หมวด)
ดังต่อไปนี้^{๓๖}

๑. ความต่อไปนี้ มีกล่าวไว้ในอรรถกถาขัลลวิสาณสูตร ในปรมัตถโชติกา ขุททกนิกา-
ยฎกเถา สุตตันตปิฎก มหาวรรค น. ๖๔ ๖๕ ด้วย

ในพระศาสนานี้ มีภิกษุบางรูป นำไป ไม่นำกลับ ๑ บางรูป ไม่นำไป แต่นำกลับ ๑ บางรูป ไม่นำไปด้วย ไม่นำกลับด้วย ๑ บางรูป ทั้งนำไปด้วย ทั้งนำกลับด้วย ๑

ในจตุกกะนั้น ภิกษุใดทำจิตให้บริสุทธิ์จากสิ่งเป็นเครื่องกำบังใจ ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งสมาธิตลอดวัน และทำอย่างนั้นตลอดปฐมยามในกลางคืน ครั้นในมัชฌิมยามก็ถึงนอน ถึงปัจฉิมยามก็ทำเวลาให้ผ่านไป ด้วยการนั่งสมาธิ ด้วยการเดินจงกรม รุ่งเช้าก็ท้าวัตรในลานพระเจดีย์และในลานพระศรีมหาโพธิ รดน้ำที่ต้นโพธิ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้ แล้วสมาทานวัตรทั้งหลายมีวัตรต่าง ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ชั้นธกะ เป็นต้นทุกอย่าง แล้วปฏิบัติอาจริยวัตรและอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ภิกษุนั้นชำระร่างกายและเข้าสู่เสนาสนะ ทำบัลลังก์ (นั่งขัดสมาธิภาวนา) ให้เข้าที่ (อุ้งเครื่อง)^๑ ๒-๓ ครั้ง แล้วเจริญกัมมัฏฐาน ได้เวลาภิกษาจารก็ลุกขึ้นถือบาตรและจีวร โดยมีกัมมัฏฐานเป็นหลักอยู่อย่างนั้น แล้วเดินออกจากเสนาสนะ มนสิการกัมมัฏฐานอยู่อย่างนั้น เดินไปยังลานพระเจดีย์ ถ้าเป็นพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน ก็ยังไม่ละพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนั้นเสีย เดินเข้าสู่ลานพระเจดีย์ ถ้าเป็นกัมมัฏฐานอื่น ก็ยัง ณ ที่ใกล้เชิงบันได (ก่อนขึ้นลานพระเจดีย์) แล้ววางกัมมัฏฐานนั้นไว้ ทำเหมือนว่าวางสิ่งของที่ถือมาด้วยมือ แล้วรับเอาปฐิมีพระพุทธรูปเจ้าเป็นอารมณ์ ขึ้นสู่ลานพระเจดีย์ ทำประทักษิณใหญ่ ๓ รอบแล้วไหว้ในที่ ๔ แห่ง ทำประทักษิณพระเจดีย์เล็กอย่างเดียวกัน แล้วไหว้ในที่ ๘ แห่ง ภิกษุนั้นครั้นไหว้พระเจดีย์แล้วเมื่อไปถึงลานพระศรีมหาโพธิ ก็แสดงอาการเคารพนอบน้อมประหนึ่งอยู่

๑. ท่านใช้คำว่า “อุสุมฺ คหาเปตฺว” ตรงกับ warm up?

ในที่เฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า แล้วให้พระศรีมหาโพธิ
 ภิกษุนั้น ครั้นให้พระเจดีย์และพระศรีมหาโพธิอย่างนี้แล้ว กลับไปยัง
 สถานที่เก็บกัมมัฏฐานไว้ รับเอากัมมัฏฐานที่เก็บนั้นขึ้นมา ทำเหมือนรับ
 สิ่งของที่เก็บไว้ด้วยมือ ครั้นไปใกล้หมู่บ้าน จึงห่มจีวรด้วยจิตกำหนด
 กัมมัฏฐานเป็นหลัก แล้วเข้าหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต ครั้นพวกชาวบ้านได้
 เห็นภิกษุนี้ ก็บอกกันว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเรามาแล้ว พวกนี้ต้อนรับ
 นิมนต์ให้นั่งในโรงนั่งพัก หรือบนเรือน แล้วถวายข้าวยาคุ แล้วก็ล้างเท้าทา
 น้ำมัน พวกนี้มานั่งอยู่ตรงหน้า เรือนถามปัญหาบ้าง อยากฟังธรรมบ้าง
 รอจนกว่าภัตตาหารเสร็จ แต่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ถ้าแม้
 ชาวบ้านเขาไม่ขอร้องให้กล่าวธรรม ภิกษุนี้ก็ต้องกล่าวธรรมกล่าเสียด้วย
 เพื่อสงเคราะห์ประชาชน เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าธรรมกลา ที่จะนอกเหนือ
 ไปจากกัมมัฏฐาน หามีไม่ เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้ครั้นกล่าวธรรมด้วยจิต
 กำหนดกัมมัฏฐานเป็นหลักอยู่ด้วย ขณะนั้นอาหารก็ฉันด้วยจิตกำหนดกัม-
 มัฏฐานเป็นหลักเหมือนกัน กล่าวอนุโมทนาแล้วก็กลับ และพวกชาวบ้านก็
 ตามมาส่ง ออกจากหมู่บ้านเดินกลับในทางเดิมนั่นเอง ขณะนั้น พวก
 สามเณรและภิกษุหนุ่มที่ออกมาก่อน และฉันภัตตาหารกันข้างนอกหมู่บ้าน
 เสร็จแล้ว เห็นภิกษุนี้มาก็ต้อนรับ ช่วยรับบาตรจีวรของภิกษุนี้ เล่ากัน
 มาว่าพวกภิกษุครั้งโบราณท่านไม่มัวมองหน้าว่าเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ของเรา
 หรือไม่ ท่านทำวัตร(ปฏิบัติ) ทำพร้อมกับกำหนดเวลาที่ภิกษุอื่นๆ มาถึงเลย
 ที่เดียว สามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายเหล่านั้นจะถามท่านว่า “ท่านขอรับ
 ชาวบ้านเหล่านี้เป็นอะไรกับท่าน ? มีความสัมพันธ์ทางโยม หมึงหรือ

โยมชาย ? ” ภิกษุ^๑นั้นจะถามว่า “พวกท่านเห็นอะไร จึงถามอย่างนั้น ?” สามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายจะพูดว่า “เห็นชาวบ้านเหล่านี้นับถือท่านมาก ” ภิกษุ^๑นั้นจะบอกว่า “อาวุโส การสิ่งใดแม้ที่ โยมหญิงโยมชายทำได้ ยาก การสิ่งนั้นพวกชาวบ้านเหล่านี้เขาก็ทำให้แก่พวกผม ถึงแม้บาตรและจีวรของพวกผมก็เป็นของ ๆ ชาวบ้านเหล่านี้ เวลาฉันภัต พวกผมก็ไม่รู้จักกลัว เวลาหิวก็^๒ไม่รู้จักหิว เพราะกำลังช่วยเหลือของพวกชาวบ้านเหล่านี้ ไม่มีผู้อุปการะแก่พวกเราเหมือนชาวบ้านพวกนี้” ภิกษุ^๑นั้นเดินกล่าวชมเชยชาวบ้านเหล่านั้นไปด้วยประการดังนี้ ภิกษุ^๑นั้น ท่านเรียกว่า นำไปไม่นำกลับ

ส่วนภิกษุใด กระทำวัตรปฏิบัติโดยประการดังกล่าวนั้น เสร็จแล้วแต่เช้าตรู่ เตโชธาตุเกิดแต่กรรมลูกโหลงขึ้น ละสิ่งไม่มีเชื้อแล้วยึดเอาสิ่งมีเชื้อ^๓ เหนือไหลออกจากตัว ภิกษุ^๑นั้นขึ้นสู่วิถีของกัมมัญฐานไม่ได้^๔ ภิกษุ^๑นั้นจึงถือบาตรและจีวรแต่เช้าตรู่ รีบไปไหว้พระเจดีย์ พอได้เวลาชาวบ้านปล่อยวัวออกหากิน ท่านก็เข้าไปศึกษาข้าวยาคุในหมู่บ้าน ได้ข้าวยาคุแล้วก็ไปนั่งตมอยู่ในศาลาที่นั่น ครั้นภิกษุ^๑นั้นได้ตมข้าวยาคุเพียง ๒—๓ อีกเท่านั้น เตโชธาตุเกิดแต่กรรมก็กลับละสิ่งมีเชื้อแล้วยึดเอาสิ่งไม่มีเชื้อ (หมายความว่า บรรเทาความหิวได้) ท่านจึงดับความเร่าร้อนด้วยเตโชธาตุ (คือไฟเผาให้หิว) ได้ เหมือนคนที่อาบน้ำด้วยน้ำเย็นสัก ๑๐๐ หม้อ ท่านจึงนั้นข้าวยาคุด้วยจิตกำหนดกัมมัญฐานเป็นหลัก

๑. ตั้งแต่คำว่า “เตโชธาตุเกิดแต่กรรม.....” นี้ เป็นการแปลคำจากประโยคภาษาบาลี คงจะเป็นส่วนวน ความหมายก็ว่า ภิกษุ^๑นั้น มีความหิวจนเหงื่อแตก จะเจริญกัมมัญฐานในตอนเช้า:เช่นกับรูปก่อนที่กล่าวมาข้างต้น ไม่ได้

แล้วล้างบาตรและล้างปาก มนสิการกัมมัฏฐานไปในระหว่างเวลาภัตตาหาร แล้วเที่ยวบิณฑบาตไปในสถานนอกจากที่นั้น จนอาหารด้วยจิตกำหนด กัมมัฏฐานเป็นหลัก แต่นั่น ก็ถือเอา กัมมัฏฐานที่ปรากฏติดต่อกันเดินกลับ ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ไม่นำไป แต่นำกลับ และพวกภิกษุที่ดื่มข้าวยาสูบแล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาได้บรรลุพระอรหัตต์ในพระพุทธศาสนา เช่นนี้ มีจำนวนนับไม่ถ้วน เฉพาะในทวีปสิงหล (เกาะลังกา) ณ ศาลาที่ฉันฉัน ในหมู่บ้านนั้น ๆ ที่จะไม่เคยมีภิกษุ ซึ่งดื่มข้าวยาสูบแล้วบรรลุพระอรหัตต์ ในอาสนะนั้น ไม่มีเลย

แต่ภิกษุใด มีปรกติดอยู่ด้วยความประมาท ไม่เอาธุระด้วยความเพียร ไม่ปฏิบัติวัตรทุกอย่าง มีติดจำใจ ๕ อย่าง และมีสิ่งรัดรั้งจริงใจ ๕ ประการ^๑ ไม่สำนึกแม้แต่ว่า อันธรรมาว่า กัมมัฏฐาน ย่อมมีอยู่ ครั้นเข้าไปบิณฑบาต ในหมู่บ้าน ก็สนิทสนมคลุกคลีกับคฤหัสถ์โดยทางที่ไม่สมควร เทียวไปและบริโภคไป ออกจากหมู่บ้านมาอย่างคนเปล่า ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ไม่นำไปด้วย ไม่นำกลับด้วย

ส่วนภิกษุนี้ใด ที่ท่านกล่าวว่า หงนำไปด้วย หงนำกลับด้วยนั้น พึงทราบโดยคตบัจจาคติ^๒ (ดังจะกล่าวถึงข้างหน้า) ความจริง กุลบุตรทั้งหลายผู้ปรารถนาประโยชน์ พากันบวชในพระศาสนา แล้วอยู่ร่วมกัน ๑๐ รูปบ้าง ๒๐ รูปบ้าง ๕๐ รูปบ้าง ๑๐๐ รูปบ้าง ทำกติกาก็เป็นข้อปฏิบัติกันไว้ว่า “ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ท่านทั้งหลายมิได้บวชเพราะ

๑. เจโตชิลสูตร, ม.ม. ๑๒/๒๐๔

๒. การบำเพ็ญ คตบัจจาคติ^๒ หรือ คตบัจจาคติ^๒ นี้ ก็เปรียบด้วยฝึกหัด “ต้นจิต” ในการปฏิบัติวิปัสสนา โปรดดูรายละเอียดในหนังสือ “วิปัสสนา นิยม” ของผู้แปล และเรียบเรียง

หนี่หนี่ มิได้บวชเพราะหนี่ภัย มิได้บวชเพราะชีวิตผัดเคื่อง แต่ปรารถนา
 จะพ้นจากทุกข์ จึงบวชในพระศาสนา^{นี้} เพราะฉะนั้น ขณะเดิน เมื่อ
 กิเลสเกิดขึ้น ก็จึงข่มเสียในขณะเดินนั้นแหละ ขณะยืน ขณะนั่ง
 ขณะนอน เมื่อกิเลสเกิดขึ้น ก็จึงข่มเสียในขณะยืน ขณะนั่งและขณะนอน
 นั้นแล” ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทำกติกากี่พึงปฏิบัติกันไว้อย่างนี้แล้ว
 ก็ไปภิกษาจาร ถ้ามีแผ่นดินอยู่ตามระยะทาง ระหว่างครึ่งอุสสะ หรือ ๑
 อุสสะ ครึ่งคาวุต หรือ ๑ คาวุต ภิกษุเหล่านั้นก็เดินมนสิการ
 กัมมัฏฐานไปตามระยะทาง โดยมีแผ่นดินนั้นเป็นที่หมาย ถ้ารูปใดเกิด
 กิเลสขึ้นในขณะเดิน ก็ข่มกิเลส^{นั้น}เสียในขณะเดินนั้นแหละ เมื่อมี
 สามารถทำอย่างนั้น ก็หยุดยืนอยู่ก่อน ครั้นแล้วภิกษุรูปที่มาข้างหลังภิกษุ
 นั้นก็จะหยุดยืนอยู่ด้วย ภิกษุรูป (ที่มาหยุดยืนอยู่ก่อน) นั้น ก็จะดำนิ
 ตนเองว่า “ภิกษุรูป (ที่มาจากหลัง) นี้ เขารู้วิตกที่เกิดขึ้นแล้วแก้ตัวท่าน
 ข้อน^{นี้}เป็นการไม่สมควรแก่ท่านเลย” แล้วภิกษุ^{นั้น} ก็จะเจริญวิปัสสนา
 ก้าวลงสู่อุรียภูมิ ณ ที่นั้นนั่นเอง เมื่อไม่สามารถทำอย่างนั้นได้ ก็นั่งอยู่
 ก่อน ครั้นแล้วภิกษุรูปที่มาจากหลัง ก็จะนั่งอยู่ด้วย นัยะ (ที่พึงปฏิบัติ)
 ในข้อ^{นี้}ก็เช่นเดียวกัน ถึงแม้ภิกษุ^{นั้น}จะไม่สามารถก้าวลงสู่อุรียภูมิได้
 ก็ให้ข่มกิเลส^{นั้น} แล้วเดินมนสิการกัมมัฏฐานไป ไม่ยกเท้าขึ้นด้วยจิตที่
 ปราศจากกัมมัฏฐาน แต่ถ้ายกเท้าขึ้นเดินไปด้วยจิตปราศจากกัมมัฏฐาน
 ภิกษุ^{นั้น}ควรเดินกลับไปยังที่ที่ยืนอยู่เดิมอีก เหมือนพระมหาปุสสเทวเถระ
 ผู้อยู่ ณ อาลินทกะ (อาลินทกะ แปลว่า เฉลียง หรือระเบียง พระเถระ
 นี้คงจะอยู่ ณ ระเบียงวิหาร กระมัง ?)

[เรื่องพระมหาปัสสเทวะเถระว่า]^{๑)}

เล่ากันว่า พระมหาปัสสเทวะเถระนั้น ท่านบำเพ็ญศตะบัจจาควัตร (คือ ปฏิบัติการเดินไปและเดินกลับ) มาเป็นเวลาถึง ๑๙ ปี ทราบว่า แม้พวกมนุษย์ (ชาวบ้าน) ที่ไถนากันอยู่ หว่านข้าวกันอยู่ นวดข้าวกันอยู่ และทำการงานทั้งหลายกันอยู่ ณ ระหว่างทาง (ที่พระเถระบำเพ็ญวัตร) เห็นพระเถระเดินไปเดินมาอยู่อย่างนั้น ต่างก็พูดกันว่า พระเถระรูปนี้เดินกลับไปกลับมาอยู่เนือง ๆ ท่านหลงทาง หรือว่า ท่านลืมอะไรไว้กระมัง ? ท่านได้ยินคำที่เขาพูดนั้น ก็ไม่เอานาทร คงบำเพ็ญสมณธรรมด้วยจิตประกอบด้วยกัมมัญฐานอยู่ตลอดมา ภายในพรรษาที่ ๒๐ ท่านก็ได้บรรลุพระอรหัตต์ ในวันที่ท่านบรรลุพระอรหัตต์นั้นเอง เทวดาผู้สิงอยู่ ณ ห้ายี่งกรมของท่าน ยืนเฝ้านี้มีมือทำ (แสงสว่างต่าง) ดวงประทีปถึงแม้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ และท้าวสักกะจอมทวยเทพ และท้าวสหัมบดีพรหม ก็พากันมายังที่อยู่ภูมิกของท่าน และท่านมหาติสสเถระผู้อยู่ป่า ได้เห็นแสงสว่างนั้น ครั้นวันรุ่งขึ้น จึงถามท่านมหาปัสสเทวะเถระว่า “เมื่อคืนนี้ในสำนักของท่าน มีแสงสว่าง นั้นเป็นแสงอะไร ?” พระเถระก็พูดบายเบี่ยงกล่าวคำเป็นต้นว่าอย่างนี้ “ข้าพเจ้าว่าแสงสว่าง เป็นแสงสว่างของดวงประทีปก็ได้ เป็นแสงสว่างของแก้วมณีก็ได้” ครั้นท่านมหาติสสเถระคาดคิดว่าท่านพยายามปิดบังความจริง ท่านจึงปฎิญาณบอกความจริง

๑. ดู-ปรมตฺตโชติกา ขุททกนิกายภูทกคา, สุตตันตปิฎกมคธ, ปจฺจกาค. น. ๖๙-๗๐ บางแห่งเรียกว่า มหาปัสสเทวะเถระ อาสินทกวาสี.

[เรื่องพระมหานาคเถระ]^๑

และเหมือนพระมหานาคเถระผู้อยู่ในมณฑปกาลวัลลี (กาลวัลลี แปลว่า เถาว์ลัยดำ มณฑปที่ท่านอยู่นั้น คงจะปลูกหรือมีต้นไม้เถาสีดำชนิดหนึ่งขึ้นปกคลุมอยู่) เล่ากันมาว่า ถึงท่านมหานาคเถระ ก็บำเพ็ญศตะบัจจาตวัตรเหมือนกัน ท่านอธิษฐานการเดินจงกรมอย่างเดียวได้ตลอด ๗ ปี ว่าข้าพเจ้าจักบูชามหาปราน (ความเพียรอย่างใหญ่) ของพระผู้มีพระภาคเจ้าไว้ก่อน แล้วบำเพ็ญศตะบัจจาตวัตรอีก ๑๖ ปี ก็ได้บรรลุประอรหัตต์ พระเถระนั้น ยกเท้าขึ้นด้วยจิตประกอบด้วยกัมมัญฐานเสมอ ถ้ายกเท้าขึ้นด้วยจิตปราศจากกัมมัญฐาน ท่านจะเดินกลับไป (ที่เดิม) อีก ครั้นเดินไปถึงหลุมบ้าน (เพื่อบิณฑบาต) ยืนอยู่ในสถานที่ซึ่งชาวบ้านมองเห็นด้วยความสงสัยว่า “(นั่น) เป็นแม่วัว หรือ เป็นบรรพชิตหนอ ?” แล้วท่านก็ห่มผ้า แล้วล้างบาตรด้วยน้ำ จาก(ถุงน้ำที่ห้อยไว้ระหว่าง) รักแร้ แล้วอมน้ำไว้ ถามว่า “เพราะเหตุไร ท่านจึงอมน้ำ?” ท่านตั้งใจไว้ว่า อย่าให้กัมมัญฐานต้องพังช้ำไปด้วยการพูดกะพรวกชาวบ้านที่มาถวายภิกษาหรือมาไหว้ท่าน แม้แต่เพียงออกปากพูด(กะเขา)ว่า “ที่มาบูชา โหนตุ—ขอให้มียายุยืนนานเถิด” แต่ถ้าเขาถามถึงวัน ว่า “ท่านขอรับวันนี้ ขึ้นหรือแรมกี่ค่ำ” ก็ดี ถามจำนวนภิกษุก็ดี ถามปัญหากีดี ท่านจะกลืนน้ำก่อนแล้วจึงบอก ถ้าแม้ไม่มีผู้ถามเรื่องวันเป็นต้น เวลาออกจากหลุมบ้าน ท่านจะบ้วนน้ำทิ้งที่ประตูบ้านแล้วไป เหมือนพวกภิกษุ ๕๐ รูป ซึ่งอยู่จำพรรษาในกลัมพติตถะวิหาร

๑. ดู—ปรมตฺโตชิตฺตา ขุทฺทกนิกายญจกถา, สุตตนิปาตวณฺณนา, ปฐมภาค. น. ๗๐-๗๒

[ภิกษุ ๕๐ รูปในกัมมพิณฑะวิหาร]

เล่ากันว่า ภิกษุ ๕๐ รูปนั้น ได้ตกลงกติกานัดหมายกันไว้ในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ (เดือน ๘) ว่า “พวกเราไม่บรรลुพระอรหัตต์แล้วจักไม่สนทนากัน” และเมื่อเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน ให้ทุกรูปอมน้ำไว้ในปาก ๆ แล้วจึงเข้าไป เมื่อชาวบ้านถามเรื่องวันเป็นต้น ให้ปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พวกชาวบ้านในหมู่บ้านนั้นเห็นภิกษุ(ที่กลับออกไปจากหมู่บ้าน) บ้วนน้ำออกจากปาก ก็รู้ได้ว่า วันนั้นมารูปเดียว วันนั้นมา ๒ รูป พวกชาวบ้านคิดกันอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลายเหล่านี้ ไม่พูดจากับพวกเราเท่านั้นหรือ หรือไม่พูดแก่กันและกันด้วย ถ้าภิกษุเหล่านั้นไม่พูดจากัน คงจักทะเลาะกันเป็นแน่ มาเถอะพวกเราจักทำให้ท่านขอขมากันและกันเสีย แล้วทุกคนก็พากันไปยังวิหาร ไม่เห็นภิกษุทั้ง ๕๐ รูปนั้นอยู่ร่วมในที่แห่งเดียวกันถึง ๒ รูป ครั้นแล้ว ในพวกชาวบ้านเหล่านั้น บรูชใดเป็นคนมีแวว บรูชผู้นั้นก็พูดขึ้นว่า ตูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลายสถานที่เช่นนี้ มิใช่สถานที่อยู่ของพวกคนที่ทะเลาะวิวาทกัน ลานพระเจดีย์ ลานพระศรีมหาโพธิ์ ก็กวาดสะอาดดี ไม้กวาดก็เก็บไว้เรียบร้อยดี น้ำฉันน้ำใช้ก็ตั้งไว้เป็นอย่างดี แล้วพวกชาวบ้านทั้งหลายเหล่านั้นก็พากันกลับไปจากวิหาร ภายในพรรษานั้นเอง ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นก็บรรลุพระอรหัตต์ ในวันมหาปวารณา ท่านก็ปวารณากันด้วยวิสุทธิปวารณา

พระภิกษุผู้ยกเท้าขึ้นด้วยจิตประกอบด้วยกัมมัญฐานนั้นแล ครั้นเดินไปใกล้หมู่บ้านก็อมน้ำไว้ในปาก เหมือนพระมหานาคเอระ และ

เหมือนพระภิกษุทั้งหลาย (๕๐ รูป) ที่จำพรรษา ในกลัมพัตถะวิหาร ดังกล่าวมานั้น ท่านกำหนดถนน (ที่จะเข้าไปบิณฑบาต) ในถนนสายใด ไม่มีบุคคลชอบทะเลาะวิวาทกัน เช่น พวกนักเลงเหล้า เป็นต้น หรือไม่มีสัตว์ดุร้าย เช่น ช้างดุมาดุดุเป็นต้น ท่านไปตามถนนสายนั้น และเมื่อเที่ยวบิณฑบาตไปในถนนนั้น ท่านก็ไม่เดินรีบด่วนเหมือนคนมีธุระร้อน เพราะว่ามี ธุระใด ๆ ที่เรียกว่า บิณฑบาตกิจธุระร้อน ไม่มี แต่ท่านจะเดินไปอย่างหนึ่งสงบ เหมือนเกวียนบรรทุกน้ำเดินไปบนภาคพื้นที่ไม่ราบเรียบ และเดินเข้าไปตามลำดับเรือน แล้วกำหนดการที่ชาวบ้านนั้น ๆ ประสงค์จะถวายภิกษา หรือไม่ประสงค์จะถวาย ท่านจะรออยู่ชั่วเวลาพอสมควรก่อน รับภิกษาแล้วก็จะมา ณ ภายในหมู่บ้าน หรือ ณ ภายนอกหมู่บ้าน หรือตรงมายังวิหารเลย แล้วนั่งอยู่ในสถานที่สมควรตามสบาย พลังมนสิการกัมมัฏฐาน ตั้งอาหาเรปฏิกูลสัญญา (กำหนดเห็นความปฏิกูลในอาหาร) เข้าไว้ แล้วพิจารณาเปรียบเทียบ เหมือนเพลากวียนหัก หรือเหมือนผ้าปัดแผล หรือเปรียบเหมือนเนื้อของลูก พลังกลืนกินอาหาร ประกอบด้วยองค์ ๘ มิใช่กลืนกินเพื่อจะเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อประดับ เพื่อตกแต่ง และเมื่อบริโภคแล้วก็ทำกิจด้วยน้ำ บรรเทาความเหน็ดเหนื่อยในการกินอาหารอยู่ครู่หนึ่งก่อน ในเวลาก่อนอาหาร มนสิการกัมมัฏฐานอยู่อย่างใด ในเวลาหลังอาหารกัมมัฏฐานอยู่อย่างนั้น และในยามตื่น มนสิการอย่างใด ในยามหลังกัมมัฏฐานนั้นนั้นแลอยู่อย่างนั้น ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ทั่งนำไปด้วย ทั่งนำกลับด้วย

[อานิสงส์กะบัจจากตวัตร]

อันภิกษุผู้บำเพ็ญกะบัจจากตวัตร กล่าวคือการนำไปและนำกลับนี้
อยู่ ถ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ก็จะมีบรรลुพระอรหัตต์ในปฐมวัยเลยก็
เดียว หากมีบรรลुในปฐมวัย ก็จะมีบรรลुต่อไปในมัชฌิมวัย หากยังมีบรรลु
ในมัชฌิมวัย ก็จะมีบรรลुต่อไปในมรณสมัย (คือเวลาใกล้มรณะ) หาก
มีบรรลुในมรณสมัย ก็จะไปเกิดเป็นเทพบุตร แล้วบรรลुในภายหลัง
หากมีไปเกิดเป็นเทพบุตรแล้วบรรลุในภายหลัง ถ้าไปเกิดในกาลที่พระ
พุทธเจ้ามิได้เสด็จอุบัติขึ้น ภิกษุนั้นจะทำให้แจ้งซึ่งพระปัจเจกโพธิญาณ
ถ้ามิได้ทำให้แจ้งพระปัจเจกโพธิญาณ ภายหลังจะเป็นพระอรหันต์ ผู้
ชียปาภิกุญญา (คือ ตรัสรู้ทันที) ในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า
เหมือนดังพระเถระพาหิยะ ทารุจิริยะ หรือเป็นผู้มีปัญญามาก เหมือนดัง
พระสารีบุตรเถระ หรือเป็นผู้มีฤทธิ์มากเหมือนดังพระมหาโมคคัลลานเถระ
หรือเป็นนักรบดรงค์ เหมือนดังพระมหากัสสปเถระ หรือเป็นผู้มีจักขุทิพ
เหมือนดังพระอนุรุทธเถระ หรือเป็นผู้ทรงพระวินัย เหมือนดังพระอุบาลี
เถระ หรือเป็นธรรมกถึก เหมือนดังพระปุลณมนตานีบุตรเถระ หรือ
เป็นผู้อยู่ป่า เหมือนดังพระเรวัตเถระ หรือเป็นผู้พหุสูตรเหมือนดังพระ
อานนทเถระ หรือเป็นผู้ชอบการศึกษาเหมือนดังพระราหุลพุทธบุตร ดังนี้

ใน จตุกกะ ดังกล่าวมานี้ ภิกษุนั้นได้ หังนำไปด้วย หังนำกลับด้วย
โคจรจะสัมปชัญญะของภิกษุนั้น เป็นอันบรรลุจุดสุดยอด ด้วยประการฉะนี้

[อธิบายอสังกโมหะสัมปชัญญะ]

ส่วนการไม่หลงลืมในอิริยาบถต่าง ๆ มีการไปข้างหน้าเป็นต้น เป็น
อสังกโมหะสัมปชัญญะ ฟังทราบเรื่องอสังกโมหะสัมปชัญญะดังต่อไปนี้

พระภิกษุในพระศาสนา^{นี้} ก้าวไปข้างหน้ากัถิ ก้าวกลับหลังกัถิ
 ไม่ล้มลงเหมือนพวกบุณฑนคนบอด ที่ลงไปว่า ในการก้าวไปข้างหน้า
 เป็นต้นนั้น อัดตาก้าวไปข้างหน้า การก้าวไปข้างหน้า อัดตาทำให้เกิดขึ้น
 หรือลงไปว่า ฉันทก้าวไปข้างหน้า การก้าวไปข้างหน้าฉันททำให้เกิด
 ขึ้น เมื่อไม่ลงไปอย่างนั้น ครั้นเกิดความคิดขึ้นว่า ข้าพเจ้าจะก้าวไปข้าง
 หน้า วาโยธาตุซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐานกัทำวิญญูติ (การเคลื่อนไหว) ให้เกิด
 ขึ้นพร้อมกับความคิดนั้นเอง ร่างกระดูกที่สมมติว่ากายนี้ ก็ก้าวไปข้างหน้า
 หนึ่ง ด้วยการผลักดันของธาตุสมด้วยกิริยาของจิต ด้วยประการฉะนี้ เมื่อ
 ร่างกระดูกนั้นก้าวไปข้างหน้าอย่างนี้ ในการยกเท้าข้างหนึ่งขึ้น ธาตุ ๒
 อย่างคือ ธาตุดินกับธาตุน้ำ มีอัตราต่ำ กำลังก็อ่อน ส่วนธาตุอีก ๒ อย่าง
 คือ ธาตุไฟกับธาตุลม มีอัตราสูงและมีกำลังมาก ใน การย่างเท้าและ
 ย้ายเท้า ก็เหมือนกัน ในการหย่อนเท้าลง ธาตุไฟกับธาตุลมมีอัตราต่ำ
 และกำลังอ่อน ส่วนธาตุดินกับธาตุน้ำ ๒ อย่าง มีอัตราสูง มีกำลังมาก
 ใน การวางเท้า (ลงกับพื้น) และ ใน การกดเท้า (กับพื้น) ก็เหมือนกัน
 รูปธรรมและอรูปธรรมที่ดำเนินไป ในการยกเท้าขึ้นนั้น ไม่มาถึง
 การย่างเท้า รูปธรรมและอรูปธรรมที่ดำเนินไปใน การย่างเท้า ก็เหมือน
 กัน ไม่มาถึง การย้ายเท้า รูปธรรมและอรูปธรรมที่ดำเนินไป ในการ
 ย้ายเท้า ก็ไม่มาถึง การหย่อนเท้า รูปธรรมและอรูปธรรมที่ดำเนินไป
 ในการหย่อนเท้า ก็ไม่มาถึง การวางเท้า รูปธรรมและอรูปธรรมที่ดำเนิน
 ไป ในการวางเท้า ก็ไม่มาถึง การกดเท้า รูปธรรมและอรูปธรรมทั้ง
 หลายเป็นข้อ ๆ เป็นท่อน ๆ เป็นเปลาะ ๆ ย่อมแตกทลายเปรี๊ยะ ๆ ไปใน

ที่นั่น ๆ นั่นเอง เหมือนน้ำมัน ที่หยดลงไปในพื้นที่อื่น แตก
 เปรี๊ยะ ๆ ฉะนั้น ปัญหาจึงมีว่า ในการนั้น ใครคนหนึ่งก้าวไปข้างหน้า
 หรือการก้าวไปข้างหน้าของใครคนหนึ่ง ตอบว่า ที่จริง ว่าโดยปรมัตถ์
 เป็นการดำเนินไปของธาตุทั้งหลายนั่นเอง เป็นการตั้งอยู่ (ยืน) ของธาตุ
 ทั้งหมด เป็นการนั่งของธาตุทั้งหลาย เป็นการนอนของธาตุทั้งหลาย
 เพราะว่า จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้น จิตดวงหนึ่งดับไป พร้อมกัปรูปในส่วนนั้นๆ
 ดำเนินไป เหมือนความต่อเนื่องของเปลวไฟ เหมือนกระแสน้ำ ฉะนั้น
 ความไม่หลงลืมในอิริยาบถ มีการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น อย่างนี้ ชื่อว่า
 อสัมโมหะสัมปชัญญะ ดังนี้แล

จบอธิบายความของบทว่า เป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ในการ
 ก้าวไปข้างหน้า ในการก้าวกลับหลัง

ส่วนในคำว่า “อาโลกิเต วโลกิเต—ในการแลดู ในการเหลียวดู”
 นั้น อธิบายว่า การมองดูไปข้างหน้า เรียกว่า การแลดู การมองดูไป
 ตามทิศ เรียกว่า การเหลียวดู แม้การดูอย่างอื่น ๆ เช่นการมองดูเบื้อง
 ล่าง เรียกว่า ก้มดู การมองดูเบื้องบน เรียกว่า แหงนดู การมองดู
 ไปข้างหลัง เรียกว่า เหลียวดู ในพระสูตรนี้ ไม่ถือเอาการมองดู ๓
 อย่าง (ที่กล่าวข้างหลัง) นี้ แต่กล่าวโดยสรุป ถือเอาการมองดู ๒ อย่าง
 (ข้างต้น) นั้นเท่านั้น หรือว่า โดยหลักการนี้ ถือเอาการมองดูหมด
 ทุกอย่างดังกล่าวนั้นเข้าไว้ด้วย ในการมองดูหมดทุกอย่ำนั้น เมื่อเกิด
 ความคิดว่า ข้าพเจ้าจักดู ภิกษุนี้ไม่แลดูด้วยความคิดอย่างเดียว แต่
 กำหนดเอาประโยชน์ด้วย เป็นสาดลกะสัมปชัญญะ สาดลกะสัมปชัญญะ
 นั้นควรยึดเอาท่อนั้นแหละเป็นพยานทางกาย แล้วทำความเข้าใจตามไป

[เรื่องพระนันทเดระ]

สมเด็จพระพุทธเจ้าตรัสว่าดังนี้ “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าทิสบุรพาเป็นทิสที่ท่านนั้นทะพังแลดู ท่านนั้นทะก็ย่อมจะประมวลงสิ่งทั้งหมดตามด้วยใจแล้วแลดูไปยังทิสบุรพา ด้วยคิดว่า เมื่อข้าพเจ้าแลดูทิสบุรพาอยู่อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายเป็นบาปเป็นอกุศล คือ อภิขมาและโทมนัส จักไม่ซึมซาบเข้ามา ท่านนั้นทะย่อมเป็นผู้รู้ตัวในทิสบุรพานั้นอยู่ ด้วยประการฉะนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าทิสปัสสิม.....ทิสอุตร.....ทิสทักขิณ..... ทิสเบ้องบน.....ทิสเบ้องล่าง..... ทิสน้อยทั้งหลาย เป็นทิสที่ท่านนั้นทะพังแลดู ท่านนั้นทะก็ย่อมจะประมวลงสิ่งทั้งหมดตามด้วยใจแล้วแลดูไปยังทิสปัสสิม..... ทิสอุตร..... ทิสทักขิณ..... ทิสเบ้องบน.....ทิสเบ้องล่าง..... ทิสน้อยทั้งหลาย ด้วยคิดว่า เมื่อข้าพเจ้าแลดูทิสปัสสิม.....ทิสอุตร..... ทิสทักขิณ.....ทิสเบ้องล่าง..... ทิสเบ้องบน..... และทิสน้อยอยู่อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล คือ อภิขมาและโทมนัส จักไม่ซึมซาบเข้ามา ท่านนั้นทะย่อมเป็นผู้รู้ตัวอยู่ในทิสนั้น ๆ ด้วยประการดังนี้แล”^๑

อีกประการหนึ่ง ความมีประโยชน์ก็ดี ความเป็นสัปปายะก็ดี ด้วยการเห็นต่าง ๆ มีการได้เห็นพระเจดีย์เป็นต้น แม้ในที่นี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วเช่นกัน

ปฏิเสธอรรถา

แต่ว่า การไม่ละกัมมัญฐานนั้นแหละเป็นโคจรระสัมปชัญญะเพราะฉะนั้น โยคาวจรผู้เจริญกัมมัญฐาน โดยขันธ์ โดยธาตุ และโดยอายตนะ

๑. อ.อรรถก. ๒๓/๑๖๔-๑๖๕ ท่านนั้นทะที่กล่าวถึงนี้ คือท่านนั้นทะ พุทธอนุชา

(หมายถึงวิปัสสนากัมมัฏฐาน) พึงทำอาการแลดูและเหลียวดู ด้วยกัมมัฏฐานของตนโดยเฉพาะ หรือว่า โยคาวจรผู้เจริญกัมมัฏฐานโดยทางกสิณ เป็นต้น (สมถกัมมัฏฐาน) พึงทำอาการแลดูและเหลียวดูด้วยจิตกำหนดกัมมัฏฐานเป็นหลักโดยเฉพาะ ขึ้นชื่อว่า อัตตา ในภายใน ที่เป็นผู้แลดู เป็นผู้เหลียวดู หามิได้ เมื่อเกิดความคิดว่าข้าพเจ้าจักแลดูขึ้นมา ธาตุลมซึ่งมีความคิดนั้น เป็นสมมุติฐาน ก็ทำวิญญูติ (อาการเคลื่อนไหว) ให้เกิดขึ้นพร้อมกับความคิดนั้นนั่นเอง ไปตาเบืองล่างก็จมลงต่ำด้วยการผลักดันของธาตุลม ด้วยกิริยาของจิต และไปตาเบืองบนก็เลิกขึ้นข้างบน จะมีใคร ๆ ที่เรียกว่า เป็นผู้เปิดออกด้วยเครื่องยนต์หามิได้ ต่อจากนั้น จักขุวิญญานก็เกิดขึ้นทำหน้าที่ในการดูการเห็นให้สำเร็จ ก็แลความรู้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ในที่นี้ เรียกว่า อสัมโมหะสัมปชัญญะ

อีกประการหนึ่ง ในที่นี้ พึงเข้าใจอัสสัมโมหะสัมปชัญญะ โดยการกำหนดรู้ข้อมูล โดยความเป็น อาคันตุกะ (ผู้จรมา) และ โดยเป็น ภาวะชั่วขณะ ก่อนอื่น ควรเข้าใจ โดยการกำหนดรู้ข้อมูล ไว้ก่อน

[อธิบายวิธีจิต]

(จิตมี ๗ ดวง หรือ ความรู้สึก มี ๗ ระยะ ท่านกล่าวเป็นคาถาไว้ดังนี้)

ภวภูตชฺชนํ เจว

สนฺตํ วัฏฏํ วัฏฏํ

๑. ภวภูต

๒. อาวัชชนะ

ทสฺสนํ สมฺปฏฺิณฺณํ

ขวนํ ภวติ สตฺตมํ.

องค์แห่งภพ คือ จิตปรกต

ความรำพึง

๓. ทัสสนะ	การดู — การเห็น
๔. สัมปฏิจฉนะ	การรับ
๕. สันติริณะ	การพิจารณา
๖. ไวกุลัพพะนะ	การกำหนด
๗. ชวณะ (เล่นไป)	เป็นอันดับ ๗

ในจิต ๗ ดวงนั้น ๑. ภวังคจิต ทำ (กิจ) หน้าที่ เป็นองค์ของอุปบัติภพ (คือ ภพที่มาจากเกิด) เมื่อทำสำเร็จแล้วก็ผ่านไป ๒. กิริยามโนธาตุ ราพึงภวังคจิตนั้น เมื่อทำหน้าที่ราพึง (อวิชชณะ) เสร็จก็ผ่านไป ๓. กิริยามโนธาตุ นั้นดับแล้ว จักขุวิญญาณ ทำหน้าที่ดูเห็น (ทัสสนะ) เสร็จก็ผ่านไป ๔. จักขุวิญญาณนั้นดับแล้ว วิปากมโนธาตุ ทำหน้าที่รับ (สัมปฏิจฉนะ) เสร็จก็ผ่านไป ๕. วิปากมโนธาตุ ดับแล้ว วิปากมโนวิญญาณธาตุ ทำหน้าที่พิจารณา (สันติริณะ) เสร็จก็ผ่านไป ๖. วิปากมโนวิญญาณธาตุ นั้นดับแล้ว กิริยามโนวิญญาณธาตุ ทำหน้าที่กำหนด (ไวกุลัพพะนะ) เสร็จก็ผ่านไป ๗. กิริยามโนวิญญาณธาตุ นั้นดับแล้ว ชวณะ (จิต) เล่นไป ๗ ครั้ง ในชวณะ ๗ ครั้งนั้น แม้ในชวณะแรก ยังไม่มีการแสดงและเหลียวดูด้วยความกำหนด ด้วยความขัดเคือง ด้วยความลุ่มหลงว่าผู้นี้เป็นหญิง ผู้นี้เป็นชาย ถึงในชวณะที่ ๒... .. (ตลอด) ถึงในชวณะที่ ๗ ก็ยังไม่มี แต่เมื่อดวงจิตทั้งหลายเหล่านี้แตกดับ ๆ ตกไปที่ละดวง ๆ (ทั้งกลางทั้งบน) เหมือนเหล่านักรบเดินลงสนามรบที่ละคน ๆ แล้ว (แต่นั้น) การแสดงและการเหลียวดูด้วยความกำหนดเป็นต้น ว่าผู้นี้เป็นหญิง ผู้นี้เป็นชาย จึงมีขึ้น

พึงเข้าใจสัมโมหะสัมปัญญะ โดยการกำหนดรู้ข้อมูล ในที่นี้
อย่างนี้ก่อน

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่ทางในจักขุทวาร ภวังคจิตจะสั่นสะเทือนก่อน
แล้วจิตทั้งหลาย (อื่น) มีอวิชชนะจิตเป็นต้น จะเกิดขึ้นทำหน้าที่ของตน
ให้สำเร็จแล้วดับไป ในท้ายสุด ชวณะจิตก็เกิดขึ้น และชวณะจิตนั้นเป็น
เหมือนบุรุษอาคันตุกะ (คนจร) มาในจักขุทวาร อันเป็นเคหะของดวงจิตทั้ง
หลายมีอวิชชนะจิตเป็นต้น ที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว บุรุษอาคันตุกะผู้เข้าไป
ขออะไร ๆ ในเคหะของคนอื่นนั้น เมื่อเจ้าของเคหะเขานั่งนิ่งเฉยเสีย
บุรุษอาคันตุกะนั้นจะสั่งบังคับเอง หาเป็นการสมควรไม่ ฉันทใด เมื่อดวงจิต
อื่นมีอวิชชนะจิต เป็นต้น ในจักขุทวาร ซึ่งเป็นเคหะของอวิชชนะจิต
เป็นต้นไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง ไม่ลุ่มหลง มันก็ไม่เป็นการสมควรที่ชวณะจิต
จะกำหนด ขัดเคืองและลุ่มหลง ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ พึงเข้าใจสัมโมหะ
สัมปัญญะ โดยความเป็น อาคันตุกะ ด้วยประการฉะนี้

แต่ว่า จิตทั้งหลายเหล่านั้นใด ซึ่งเกิดในจักขุทวาร มีวิภูฏัพพะ
(การกำหนด) เป็นอันดับสุดท้ายนั้น ย่อมแตกดับไปในที่นั้น ๆ นั้นเอง
พร้อมกับสัมปยุตตรวมทั้งหลาย ไม่ได้พบเห็นกันและกัน เพราะเหตุนี้
จิตนอกนี้จึงเป็น ตาวกาถิก (คือเป็น ภาวะชั่วขณะ) ในการที่ดวงจิต
(แต่ละดวง) เป็นอยู่ชั่วขณะนั้น ก็เปรียบเหมือน เมื่อมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง
ที่อยู่ในเรือนเดียวกัน ตายลง เหลืออยู่เพียงคนเดียวก็มีอาการว่าจะตายลง
ในขณะนั้นอยู่แล้ว การที่ (ผู้เหลืออยู่คนเดียวและกำลังจะตายนั้น) จะ
อธิรมยินดีในการพ้อนราขบร้องเป็นต้น ก็ไม่มีทางจะเป็นไปได้ ฉันทใด

เมื่อดวงจิตทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นที่สัมปยุตอยู่ในทวารเดียวกัน ตาย (คือดับ) ลงในขณะนั้น ๆ นั้นแหละ แล้วขณะจิตที่เหลืออยู่และมีอาการจะดับไปในขณะนั้นอยู่แล้ว อันการที่ขณะนั้น ๆ จะอภิมด้วยความกำหนด ขัดเคือง และลุ่มหลง หาเป็นไปไม่ได้ไม่ว่ากัน เพราะเหตุนี้ ฟังเข้าใจสัมโมหะสัมปชัญญะ โดยเป็น ภาวะชั่วขณะ ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง อันว่าสัมโมหะสัมปชัญญะนี้ ฟังเข้าใจโดยการพิจารณาทางขั้น ทั้งอายตนะ ทางธาตุ และทางปัจจัยด้วย เพราะว่าในการพิจารณาในทางดังกล่าวนี้ (มีดังต่อไปนี้):—

จักขุด้วย รูปด้วย เป็นรูปขั้น (อย่าง ๑) การดู (การเห็น) เป็นวิญญาณขั้น (อย่าง ๑) เวทนาที่สัมปยุตด้วยรูปขั้นนั้น เป็นเวทนาขั้น (อย่าง ๑) สัญญาที่สัมปยุตด้วยรูปขั้นนั้น เป็นสัญญาขั้น (อย่าง ๑) ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น เป็นสังขารขั้น (อย่าง ๑) เมื่อขั้นทั้ง ๕ เหล่านี้มาร่วมกัน การแลดูและการเหลียวดูก็ปรากฏขึ้น ด้วยประการฉะนี้ ในการนั้น จะว่าใครคนหนึ่งเล่าแลดู? ใครคนหนึ่งเล่าเหลียวดู?

อนึ่ง จักขุเป็นอายตนะ คือดวงตา ๑ รูปเป็นอายตนะคือรูป ๑ การดู การเห็นเป็นอายตนะคือใจ ๑ สัมปยุตธรรมมีเวทนาเป็นต้น เป็นอายตนะคือธรรม ๑ เมื่ออายตนะทั้ง ๔ เหล่านี้มาร่วมกัน การแลดูและการเหลียวดูก็ปรากฏขึ้น ด้วยประการฉะนี้โดยแท้ ในการนั้น จะว่าใครคนหนึ่งเล่าแลดู? ใครคนหนึ่งเล่าเหลียวดู?

อนึ่ง จักขุ เป็นธาตุคือดวงตา ๑ รูปเป็นธาตุคือรูป ๑ การดูการเห็นเป็นธาตุ คือ จักขุวิญญาณ ๑ สิ่งทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นอันสัมปยุตด้วย

จักขุวิญญาณนั้น เป็นธาตุ คือธรรม ๑ เมื่อธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้มาร่วมกัน การแลดูและการเหี่ยวยดูก็ปรากฏขึ้น ด้วยประการฉะนี้ ในการนั้น จะว่าใครคนหนึ่งเล่าแลดู ? ใครคนหนึ่งเล่าเหี่ยวยดู ?

อนึ่ง จักขุเป็นนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่อาศัย) ๑ รูปเป็นอาร์มณปัจจัย (ปัจจัยคืออาร์มณ) ๑ อารัชนะ (การรำพึง) เป็นอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย ๑ แสงสว่างเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ ธรรมทั้งหลายมีรูปและเวทนาเป็นต้นเป็นสหชาติปัจจัย ๑ เมื่อปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้ มาประชุมร่วมกัน การแลดูและการเหี่ยวยดูก็ปรากฏขึ้น ด้วยประการฉะนี้ ในการนั้น จะว่าใครคนหนึ่งเล่าแลดู ? ใครคนหนึ่งเล่าเหี่ยวยดู ?

เพราะเหตุนี้ ฟังเข้าใจสัสมโหระสัมปชัญญะ แม้ด้วยการพิจารณาทางขันธ์ ทางอายตนะ ทางธาตุ และทางปัจจัย ในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้

คำว่า “สมมุติขิตะ ปัสสวิตะ—ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก” หมายความว่า คู้ข้อต่อเข้าและเหยียดออก ในการนั้น การที่ภิกษุไม่ทำการคู้เข้าและเหยียดออก ด้วยความคิดแต่อย่างเดียว แต่กำหนดสิ่งเป็นประโยชน์และสิ่งไม่เป็นประโยชน์ เพราะการคู้มือและเท้าเข้าและเหยียดออก แล้วกำหนดเอาแต่สิ่งเป็นประโยชน์ เป็นสาดถกะสัมปชัญญะ ในการนั้น ถ้าภิกษุคู้มือและเท้าเข้ามาอยู่นานเกินไป หรือเหยียดมือและเท้าออกอยู่นานเกินไป ก็จะเกิดเวทนาขึ้นเป็นขณะ ๆ จิตไม่ได้อาร์มณเป็นหนึ่ง กัมมฐานกัฏฐกรอบไป ภิกษุนั้นก็ไม่บรรลุคุณวิเศษ แต่เมื่อภิกษุนั้น คู้เข้าเสียเวลาหนึ่ง เหยียดออกเสียเวลาหนึ่ง (สลับกันไป)

เวหนาทงหลายเหล่านั้ก็ไม่เกิดขึ้ จิตก็ม็อารมณ์เป็นหนึ่ง กั้มีภูฐาน
ก็ถึงความเจริญ ภิกษุณั้ ก็ได้บรรลุคุณวิเศษ พึงเข้าใจการกำหนดสิ่ง
เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

แต่แม้เมื่อมีสิ่งเป็นประโยชน์อยู่ การกำหนดสิ่งเป็นสัปปายะ และ
ไม่เป็นสัปปายะ แล้วกำหนดเอาแต่สิ่งเป็นสัปปายะ เป็นสัปปายะ
สัมปชัญญะ ในการกำหนดนั้น มีนัยดังต่อไปนี้:—

[สัปปายะสัมปชัญญะในการคู้และเหยียด]

เล่ากันว่า ภิกษุหนุ่มทั้งหลายพากันไปสาธยายธรรมอยู่ ณ บริเวณ
ลานพระมหาเจดีย์^๑ ณ ด้านหลังของพวกภิกษุหนุ่มทั้งหลายเหล่านั้ มี
ภิกษุนี้สาวทั้งหลายพึงสาธยายธรรมอยู่ ณ ที่นั้น ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเหยียด
มือออกไปถูกกายภิกษุนี้ เลยต้องสึกเป็นฆราวาสไปเพราะเหตุนั้น ภิกษุหนุ่ม
อีกรูปหนึ่ง เมื่อเหยียดเท้า ได้เหยียดเข้าไปในกองไฟ เท้าถูกไฟไหม้จน
กระดูก ภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่งเหยียดเข้าไปในจอมปลวก ถูกอสรพิษกัด
ภิกษุหนุ่มอีกรูปหนึ่งเหยียดออกไปที่เสากระโจมจีวร ก็ถูกงูบีบแก้วกัด เพราะ
ฉะนั้น ภิกษุไม่ควรเหยียดมือและเท้าเข้าไปในที่ไม่เป็นสัปปายะเห็นปาน
นั้น แต่พึงเหยียดออกไปในที่เป็นสัปปายะ นั้คือ สัปปายะสัมปชัญญะ
ในที่นี้

[โคจรระสัมปชัญญะในการคู้และเหยียด]

ส่วนโคจรระสัมปชัญญะ ควรชี้ให้เห็นด้วยเรื่องของพระมหาเถระ
เล่ากันว่า พระมหาเถระขณะนั่งสนทนากับพวกอันเตवासิก (ของท่าน)

๑. หมายถึง พระมหาเจดีย์วันวาฬายะ ในกรุงอนูราธปุระ ประเทศศรีลังกา

ในที่พักกลางวัน ท่านคู้แซนเข้ามาโดยเร็ว แล้วกลับวางไว้อย่างเดิม แล้วค่อย ๆ คู้เข้ามา พวกอันเตวาสิกเรียนถามท่านว่า “ท่านอาจารย์ ขอรับ ! เหตุไรอาจารย์จึงคู้แซนเข้ามาโดยเร็ว แล้วกลับวางไว้อย่างเดิม แล้วค่อย ๆ คู้เข้ามาอีก ?” พระเถระตอบว่า “อาวุโส ก็เพราะฉันเริ่มต้นจะมนสิการกัมมัฏฐาน ฉันไม่ควรละทิ้งกัมมัฏฐาน แล้วคู้มือเข้ามาแต่เมื่อกี้ ฉันกำลังสนทนากับพวกเธออยู่ ได้ละกัมมัฏฐานเสียแล้วคู้มือเข้ามา เพราะฉะนั้น ฉันจึงกลับวางมือไว้อย่างเดิมเสียก่อน แล้วจึงคู้ (โดยกัมมัฏฐาน) เข้ามาอีก” พวกอันเตวาสิกกราบเรียนว่า “สาธุ ท่านอาจารย์, ธรรมดากิจควรเป็นอย่างนี้” การไม่ละกัมมัฏฐานเสียทีเดียว แม้ในที่นี้ พึงเข้าใจว่า เป็นโคจรระสัมปชัญญะ ด้วยประการดังนี้

แต่ไม่มีใคร ๆ ที่จะเรียกได้ว่า เป็นอัตตายูภายใน เป็นผู้รู้เข้า หรือว่าเหยียดออก แต่ทว่า การคู้เข้าและเหยียดออกย่อมมิได้ด้วยการผลัดต้นของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต มีประการดังกล่าวแล้ว เหมือนการจุดชักมือ และเท้าของตัวหุ่น ด้วยการจุดชักเส้นเชือก การกำหนดรู้ดังนี้ พึงเข้าใจในที่นี้ว่า เป็น อโมหะสัมปชัญญะ ด้วยประการฉะนี้

[สัมปายะสัมปชัญญะและโคจรระสัมปชัญญะในการใช้จิ๋ว]

ในคำว่า “สังขมาธิปัตตจิวรรธเน—ในการทรงไว้ซึ่งสังขมาธิ บาดร และจิ๋ว” นั้น (เมื่ออธิบายว่า) การบริโภกใช้สอยสังขมาธิและจิ๋ว ด้วยการนั่งห่ม การใช้บาตรด้วยการรับภิกษา เป็นต้น ชื่อว่าการทรงไว้ในการทรงไว้ซึ่งสังขมาธิและจิ๋ว นั้น เมื่อภิกษุนั่งและห่มก่อนแล้วเที่ยวไปบิณฑบาต ก็ได้อมิสและสิ่งเป็นประโยชน์ มีประการดังพระผู้มี

พระภาคเจ้าทรงตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า “สัตตสฺส ปฏิจาตาย—เพื่อป้องกันความหนาว” ดังนั้นนั่นแหละ เรียกว่า สิ่งมีประโยชน์ ฟังเข้าใจ สาดตะกั่วสัมปชัญญะโดยประโยชน์นั้น

แต่ว่า จีวรเนื้อบาง เป็นสัปปาเยแก่คนขี้อ่อนและมีเรียวแรงน้อย จีวรเนื้อหนาผ้าหยาบ เป็นสัปปาเยแก่คนขี้นหนา จีวรเนื้อตรงข้าม ไม่เป็นสัปปาเย จีวรเก่าไม่เป็นสัปปาเยแก่ใคร ๆ เลย เพราะว่าจีวรเก่านั้น ทำความกังวลให้แก่ภิกษุ นั้น เช่น ต้องคอยปะ (หรือซุน) เป็นต้น จีวรต่าง ๆ มีผ้าเนื้อดี เป็นต้น ก็เช่นกัน ก่อให้เกิดความโลภ เพราะว่า จีวรเช่นนั้น ทำอันตรายในการนุ่งห่มบ้าง ทำอันตรายแก่ชีวิตบ้าง แก่ ภิกษุผู้อยู่โดดเดี่ยวในป่า แต่ว่าโดยตรงแล้ว จีวรใด ที่ได้มาโดยมิฉนาศีพ มีการทำนิตเป็นต้น และจีวรใด เมื่อภิกษุนั้นใช้สอยอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายเพิ่มพูนยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมหายไป จีวรนั้นไม่เป็นสัปปาเย จีวรชนิดตรงข้ามเป็นสัปปาเย ในที่นี้ ฟังเข้าใจสัปปาเย สัมปชัญญะ ด้วยจีวรเป็นสัปปาเยดังกล่าวนั้น และฟังเข้าใจโคจรระสัมปชัญญะ ด้วยการไม่ละกัมมัญฐานนั่นเอง

[อัสสัมโมหะสัมปชัญญะ]

ใคร ๆ ที่เรียกว่า อัตตา อยู่ภายในผู้ห่มจีวร ไม่มี แต่ว่าการห่มจีวร ย่อมมิได้ด้วยการผลัดกันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต มีประการดังกล่าวแล้ว ในการห่มจีวรนั้น จีวรเองก็ไม่มิจิตใจ ถึงแม้กายก็ไม่มิจิตใจ จีวรก็หาไม่รู้ไม่ว่ากายนั้นฉันห่มอยู่แล้ว ถึงแม้กายก็หาไม่รู้ไม่ว่า ฉันอันจีวรห่มอยู่แล้ว ธาตุทั้งหลายนั้นแล ปกคลุมขุมขุมของธาตุทั้งหลายอยู่ ประจุ

ปกปิดภาพเขียนในคัมภีร์ไว้ด้วยผืนผ้า เพราะฉะนั้น ภิกษุได้จิ๋วได้ดี ก็ไม่ควรดีใจ ได้จิ๋วไม่ดี ก็ไม่ควรเสียใจ เพราะว่า ณ ที่ต่าง ๆ เช่น จอมปลวกและต้นไม้บูชา เป็นต้น ก็ย่อมมีคนบางพวกพากันทำสักการะด้วยดอกไม้ ของหอม ธูปและผืนผ้า เป็นต้น แต่คนบางพวกก็ทำสิ่งไม่เป็นที่สักการะ มีถ้ายศถา ถ้ายมูตร สาดโคลนตม พุบตีด้วยท่อนไม้ และประหารด้วยศัสตรา เป็นต้น จอมปลวกและต้นไม้เป็นต้นก็หามีความดีใจ หรือเสียใจ เพราะการกระทำนั้น ๆ ไม่ ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ได้จิ๋วได้ดี ก็ไม่ควรดีใจ ได้จิ๋วไม่ดี ก็ไม่ควรเสียใจ ด้วยเหตุนี้ พึงเข้าใจ อัสสัมโหระสัมปชัญญะ ในที่นี้ ด้วยการพิจารณาสิ่งซึ่งเป็นไปดังกล่าวนี้

[สัมปชัญญะในการใช้บาตร]

แม้ในการทรงไว้ซึ่งบาตรก็เช่นกัน พึงเข้าใจสาตกะสัมปชัญญะ โดยทางเป็นประโยชน์ที่จะพึงได้โดยเฉพาะ เพราะการไม่คว่ำบาตรมาโดยพลุนพลัน แต่รับเอาบาตรมาด้วยการพิจารณาอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าจักถือเอาบาตรนี้ ไปเที่ยวบิณฑบาต ก็จักได้ภิกษา ดังนี้เป็นปัจจัย แต่บาตรหนักไม่เป็นสัปายะแก่ผู้มีร่างกายผ่ายผอมกำลังน้อย และบาตรที่ชำรุดมีรู๔--๕ แห่ง ชัดไว้ไม่ดี ไม่เป็นสัปายะแก่ภิกษุรูปใด ๆ เพราะเป็นบาตรที่ล้างยาก ไม่ควรใช้ ทั้งจะมีความกังวลแก่ภิกษุผู้ล้างบาตรนั้นอยู่ด้วย ส่วนบาตรที่มีสีเหมือนแก้วมณี ก็เป็นของก่อให้เกิดโลภะ ไม่เป็นสัปายะเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในเรื่องจิ๋ว แต่บาตรที่ได้มาด้วยการทำนิตเป็นต้นก็ดี บาตรที่ภิกษุนั้นใช้สอยแล้ว อุกุศลธรรมทั้งหลายเพิ่มพูนยิ่งขึ้น

กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมหายไป บาตรเช่นนี้ เป็นอสังขยาแต่อย่างเดียว โดยแท้ บาตรชนิดตรงข้าม เป็นสังขยาะ พึงเข้าใจสังขยาะสัมปชัญญะ ด้วยบาตรที่เป็นสังขยาะ และพึงเข้าใจโคจรสัมปชัญญะ ด้วยการไม่ละกัมมัญฐาน

ใคร ๆ ที่เรียกว่า อัตตา ภายใน ผู้ถือบาตร หามิได้ ขึ้นชื่อว่า การถือบาตรย่อมมิได้ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล ในการนั้น ถึงแม้บาตรก็ไม่มีจิตใจ ถึงแม้มือทั้งสองก็ไม่มีจิตใจ บาตรก็ไม่รู้ว่า ข้างเจ้านมือทั้งสองถือไว้ ถึงแม้มือทั้งสองก็ไม่รู้ว่า บาตรอันเราถือไว้ ธาตุทั้งหลายนั้นแล ถือชุมนุมของธาตุทั้งหลายอยู่ ประดุจดั่งคีมจับบาตรที่ร้อนมีสีประหนึ่งแสงเพลิง พึงเข้าใจ อสมิมหะสัมปชัญญะในที่นี้ ด้วยการพิจารณาสิ่งซึ่งเป็นไปอย่างนี้ ด้วยการระจัน

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษทั้งหลาย ผู้มีน้ำใจกรุณา ได้เห็นมนุษย์ย่อนาตาทั้งหลาย ถูกเขาตัดมือและเท้า มีหนองและเลือดไหล และมีหมู่หนองคลานออกมาจากปากแผลหลายแห่ง แมลงวันหัวเขียวก็รุมตอม (นอนอยู่) ในศาลาสำหรับคนอนาตา บุรุษผู้มีความกรุณาทั้งหลาย ก็นำเอาผ้าปิดแผล และยารักษา พร้อมด้วยขามกระบือเป็นต้นเข้าไปให้ แก่มนุษย์ย่อนาตาทั้งหลายเหล่านั้น บรรดาสิ่งของเหล่านั้น แม้ผ้าปิดแผลทั้งหลาย ที่เป็นผ้าชนิดเนื้อละเอียด ก็เหมาะแก่มนุษย์ย่อนาตาบางพวก ที่เนื้อหายาก็เหมาะแก่มนุษย์ย่อนาตาบางพวก ถึงแม้ขามกระบือใส่ยาทั้งหลาย ที่สัณฐานดีก็ใช้ได้แก่มนุษย์บางพวก ที่สัณฐานไม่ดี ก็ใช้ได้แก่

มนุษย์บางคน มนุษย์เหล่านั้นจะไม่มีพวกที่จิตใจหรือพวกที่เสียใจในสิ่งนั้น เพราะว่ามี มนุษย์อนาถาเหล่านั้น ต้องการแต่เพียงได้ผ้าพอใช้ปิดแผลได้ และต้องการชามกระเบื้องเพียงเพื่อใช้ใส่ยาได้เท่านั้น ฉะนั้น ภิคุรูปใด กำหนดเห็นจีวรประดุงผ้าปิดแผล กำหนดเห็นบาตรประดุงชามกระเบื้อง ใส่ยา กำหนดเห็นภิกษุที่ได้มาในบาตร ประดุงยาในชามกระเบื้อง พึงรู้เถิดว่า ภิกษุนี้เป็นผู้ที่ไม่ทำความรู้ตัวอย่างยอดเยี่ยมอยู่เสมอ ด้วยอสังฆโมหะ สัมปชัญญะ ในการทรงไว้ซึ่งสังฆาภิ จีวร และบาตร

[สัมปชัญญะในการกินอาหารเป็นต้น]

ในคำว่า “อสีเต--ในการกิน” เป็นต้น (เมื่ออธิบายดังต่อไปนี้) คำว่า “อสีเต--ในการกิน” คือในการฉันอาหารบิณฑบาต คำว่า “บิเต--ในการดื่ม” คือ ในการดื่มข้าวยาคุ เป็นต้น คำว่า “ขายีเต--ในการเคี้ยว” คือ ในการเคี้ยวขนมที่ทำด้วยแป้งเป็นต้น คำว่า “สาปีเต--ในการลิ้ม” คือ ในการลิ้มน้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้น ประโยชน์ทั้ง ๘ อย่าง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า “เนว ทวาย--มิใช่เพื่อจะเล่น” ดังนี้ ในการกินเป็นต้นนั้น ชื่อว่าสิ่งเป็นประโยชน์ พึงเข้าใจสาตกะสัมปชัญญะ โดยสิ่งเป็นประโยชน์นั้น ส่วนในบรรดาของกินที่ทรม ประณีต ชม และหวาน เป็นต้น ภิกษุใดมีความผาสุกด้วยโภชนะอย่างใด โภชนะอย่างนั้น เป็นสัปายะแก่ภิกษุนั้น แต่โภชนะใด ที่ได้มาด้วยการทำนิมิตเป็นต้น และโภชนะใด เมื่อภิกษุนั้น บริโภคอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายเพิ่มพูนยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมหายไป โภชนะนั้นเป็นอสัปายะถ้ายเดียวโดยแท้ โภชนะตรงข้ามเป็นสัปายะ

พึงเข้าใจสัปปายะสัมปชัญญะ ด้วยโภชนะสัปปายะนั้น และพึงเข้าใจ
โคจรสัมปชัญญะ ด้วยการไม่ละกัมมฏฐานนั้นแล

ใคร ๆ ที่เรียกว่า อัตตา ภายใน เป็นผู้บริโภค หามีไม่ แต่ที่
เรียกว่า การรับบาตร ย่อมมีขึ้นด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต
ดังกล่าวแล้วนั่นเอง ที่เรียกว่าการหย่อนมือลงไปในบาตร ก็ย่อมมีด้วยการ
ผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิตเหมือนกัน การปั้นคำข้าว การเป็บ
คำข้าว และ การอ้าปากรับ ย่อมมีได้ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วย
กิริยาของจิตเช่นกัน แต่ไม่มีใคร ๆ ใช้กุญแจมาเปิดกระตุกคางเป็นต้น
ด้วยเครื่องยนต์กลไก การเอาคำข้าววางในปาก การที่ฟันบนทำหน้าที่
ที่เป็นสากบด การที่ฟันล่างทำหน้าที่เป็นครก และการที่ลิ้นทำหน้าที่
เป็นมือ ย่อมมีได้ด้วยการผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิต ด้วยเหตุนี้
น้ำลายขนาดเล็กที่ปลายลิ้น และน้ำลายขนาดใหญ่ที่โคนลิ้น จะทำให้คำ
ข้าวนั้นชุ่มชื้นอยู่ในปาก คำข้าวนั้นจะกลิ้งกลอกไปมาด้วยมือคือลิ้น อยู่
ในครกคือฟันล่าง เปียกชุ่มด้วยน้ำ คือ น้ำลาย บดละเอียดด้วยสาก
คือ ฟันบน จะมีใคร ๆ ที่เรียกว่า ผู้นำคำข้าวให้เข้าไปข้างในด้วยช้อน
หรือด้วยทัพพี หามีไม่ แต่เข้าไปด้วยวาโยธาตุ จะมีใคร ๆ ที่เรียกว่า
เป็นผู้ทำคำข้าวที่เข้าไปแล้ว ๆ ให้วางเรียงชั้นไว้ ก็หามีไม่ คำข้าวนั้น ๆ
ตั้งอยู่ด้วยธาตุลมโดยแท้ และจะมีใคร ๆ ที่เรียกว่าผู้สร้างเตาติดไฟ
เผาย่างอาหารที่ตั้งอยู่ ๆ ก็หามีได้ แต่เผาย่างด้วยธาตุไฟ ทั้งจะมีใคร ๆ ซึ่ง
เรียกว่าเป็นผู้นำอาหารที่เผาย่างแล้ว ๆ ออกมาภายนอกด้วยไม้พายหรือไม้
เท้า หามีไม่ แต่ธาตุลมนั่นเองนำออกมา ธาตุลมย่อมเป็บ ย่อมกลืนกิน

วางไว้ พลิกกลับไปมา บดละเอียด ทำให้แห้ง และนำออกมา ชาติตินรอง
รับไว้ พลิกกลับไปมาและทำให้แห้ง ชาติุนำทำให้เปียกชุ่มและตามรักษา
ความเปียกชุ่มไว้ ชาติุไฟย้อมเผ่างอาหารที่เข้าอยู่แล้วภายใน ชาติุอากาศ
ทำช่องว่างไว้ (เพื่อให้อาหารเข้าไป) ชาติุวิญญานอาศัยสัมมาปโยคสอด
แทรกไปในที่นั้น ๆ พึงเข้าใจสัมโมหะสัมปชัญญะในที่นี้ ด้วยการพิจารณา
สิ่งซึ่งเป็นไปดังกล่าวมานี้ ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง พึงเข้าใจสัมโมหะสัมปชัญญะ ณ ที่นี้ โดยการ
พิจารณาภาวะปฏิกุล ๑๐ ประการ อย่างนี้ คือ โดยการเดินไป ๑ โดยการ
แสวงหา ๑ โดยการบริโภค ๑ โดยเป็นที่เก็บ ๑ โดยเก็บไว้ ๑ โดยการยัง
ไม่ย่อย ๑ โดยการที่ย่อยแล้ว ๑ โดยผล ๑ โดยการไหลออก ๑ โดยการ
เปรอะเปื้อน ๑ ส่วนความพิสดารในเรื่องนี้ ควรค้นหาจาก อาหารปฏิกุล-
สัญญาณิเทศ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

[สัมปชัญญะในการการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ]

คำ “อุจจารปัสสาวกมเม” หมายถึง ในการถ่ายอุจจาระและ
ปัสสาวะ ในการถ่ายนั้น เมื่อถึงเวลา ถ้าภิกษุไม่ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ
เหงื่อจะไหลออกหัวตัว ลูกตาหมุนคว้าง จิตไม่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง และโรค
อื่น ๆ ก็เกิดขึ้น แต่เมื่อถ่ายเสีย อาการทุกอย่างนั้นจะไม่มี นี่เป็นอธิบาย
ในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้ พึงเข้าใจสาดถกะสัมปชัญญะ ด้วยการถ่ายอุจจาระ
และปัสสาวะนั้น ส่วนภิกษุผู้ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะในที่ที่ไม่สมควร ต้อง
อาบัติ จะหวัความเสื่อมเสียยิ่งขึ้นและเป็นอันตรายแก่ชีวิต แต่เมื่อถ่ายใน
ที่สมควร ทุกสิ่งทุกอย่างนั้นจะไม่มีขึ้น ด้วยเหตุนี้ เรื่องนี้เป็นสัพปาเย

ในข้อนี้ พึงเข้าใจสัพยาสัมปชัญญะด้วยการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะใน ที่ควร ส่วนโคจรระสัมปชัญญะนั้น พึงเข้าใจโดยการไม่ละกัมมัฏฐานนั้นแล

ใคร ๆ ที่เรียกว่า อตฺตา ภายใน ผู้กระทำการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ หามิได้ แต่ว่า การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ย่อมมิได้ด้วยการ ผลักดันของธาตุลมด้วยกิริยาของจิตนั่นเอง เปรียบเหมือนฝีสุกแก่แล้ว หนองและเลือด ถึงจะไม่อยากให้มันไหลออก มันก็ไหลออกมา เพราะฝีแตก ฉันทไต และเปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่บรรจุน้ำจนล้น ถึงจะไม่อยากให้น้ำล้นหก มันก็ล้นหกออกมา ฉันทไต อุจจาระและปัสสาวะที่อาศัย อยู่ในลำไส้เพียงเป็นที่อาศัยอยู่ของอุจจาระปัสสาวะที่สุกแก่แล้ว ถูกกำลัง ลมบีบคั้นมากขึ้น ถึงจะไม่อยากให้มันออกมา อุจจาระและปัสสาวะก็จะออกมา ฉันทไต แต่ว่า อุจจาระและปัสสาวะนี้ไต เมื่อมันออก มันก็มีใช้ ของตนของภิกษุหนึ่ง และมีใช้ของตนของบุคคลอื่น แต่เป็นสิ่งที่ไหลออกมาจากร่างกายอย่างเดียว เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อเขาถ่าย เททั้งน้ำเก่าจากหม้อน้ำ น้ำเก่านั้นก็ไม่ใช่ น้ำของตน ไม่ใช่ น้ำของคนอื่น เป็นแต่เพียงวิธีการปฏิบัติอย่างเดียวเท่านั้น พึงเข้าใจสัพยาสัมปชัญญะ ในที่นี้ ด้วยการพิจารณาสิ่งซึ่งเป็นไปด้วยประการดังกล่าวมานี้

[สัมปชัญญะในการเดินเบ้นั้น]

คำว่า “คเต” ในคำว่า “กตาทีสุ” นั้น แปลว่า ในการเดิน คำ “จิตเต” แปลว่า ในการยืน คำ “นิสินเน” แปลว่า ในการนั่ง คำ “สุตฺเต” แปลว่า ในการนอนหลับ คำ “ชากริตะ” แปลว่า ในการตื่นนอน คำ “ภาสีเต” แปลว่า ในการพูด คำ “ตุฏเฐภาเว” แปลว่า ในการนิ่ง คือ ไม่พูด

อริยาบถยาว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ ในฐานะที่เห็นว่า “คจฺจนฺโตวา คจฺจนํ — ตี ปชานาติ, จิโต วา จิโตมฺหิ — ตี ปชานาติ, นิสินฺโน วา นิสินฺโนมฺหิ — ตี ปชานาติ, สยาโน วา สยาโนมฺหิ — ตี ปชานาติ” อริยาบถขนาดปานกลาง ทรงตรัสไว้ในฐานที่เห็นว่า “อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต อาโลกิตฺเต วิโลกิตฺเต สมฺมุณฺชิตฺเต ปสฺสวิตฺเต” ส่วนอริยาบถย่อย เล็กๆ น้อยๆ ทรงตรัสไว้ในฐานที่เห็นว่า “กเต จิตฺเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาควิตฺเต” เพราะฉะนั้น พึงเข้าใจการเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ โดยนัยดังกล่าวแล้วแม้ในอริยาบถทั้งหลายเหล่านี้ เช่นกัน

[ความเห็นของพระมหาสิริเสาะ]

แต่ท่านมหาสิริเสาะ ผู้ทรงพระไตรปิฎก กล่าวไว้ว่า ภิกษุใด เดินนานแล้ว หรือจงกรมนานแล้ว ภายหลังย่นพิจารณาดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลาเดินจงกรม ดับไปแล้วในเวลาเดินนั้นเอง ดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการเดิน ภิกษุใดทำการท่องบ่นอยู่ก็ดี กล่าวแก้ปัญหายุ่งก็ดี มนสิการกัมมัญฐานอยู่ก็ดี ย่นนานแล้ว ภายหลังลงนั่งพิจารณาอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลา ย่น ดับลงแล้วในเวลา ย่นนั้นเอง ดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการย่น ภิกษุใดนั่งนานไปด้วยการทำท่องบ่นเป็นต้นนั้นแหละ ต่อมาก็ลงนอนพิจารณาอย่างนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลานั่ง ดับไปแล้วในเวลานั่งนั้นเอง ดังนี้ ภิกษุนี้ชื่อว่าเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอในการนั่ง ส่วนภิกษุใดนอนอยู่อย่างนั้นแหละ ท่องบ่นสาธยายไปบ้าง มนสิการกัมมัญฐานไปบ้าง หลับไปต่อมา

ต้นลูกขึ้น พิจารณาดังนี้ว่า รูปธรรมและอรุปรธรรมทั้งหลายที่เป็นไปใน
 เวลานอน ดับไปแล้วในเวลานอนนั่นเอง ดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่าเป็นผู้กระทำ
 ความรู้ตัวอยู่เสมอในการหลับและการตื่น เพราะว่า บรรดาจิตที่เกิดด้วย
 กิริยาทั้งหลาย จิตที่ไม่ดำเนินไป ชื่อว่าหลับ จิตที่ดำเนินไป ชื่อว่าตื่น แต่
 ภิกษุใดกำลังพูดอยู่ มีสติรู้ตัวอยู่ว่า ธรรมดาว่าเสียงนี้อาศัยริมฝีปาก อาศัย
 ฟัน อาศัยลิ้น อาศัยเพดาน อาศัยความพยายามอันสมควรกันแก่จิต จึงเกิด
 ขึ้นได้ ดังนี้ พูดอยู่ ก็หรือว่า ภิกษุใด ทองบ่นสาธยาย หรือกล่าวธรรม
 หรือพร่ำบ่นกัมมัญฐาน หรือกล่าวแก้ปัญหา เป็นเวลานาน ครั้นต่อมาหนึ่งอยู่
 พิจารณาเห็นดังนี้ว่ารูปธรรมและอรุปรธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในเวลาพูดดับ
 ไปแล้วในเวลาพูดนั่นเองดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอใน
 การพูด ภิกษุใด นั่งเฉยอยู่ มนสิการธรรม หรือมนสิการกัมมัญฐาน แล้ว
 ต่อมาพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรุปรธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในเวลาหนึ่ง
 เฉยอยู่ดับไปแล้วในเวลาหนึ่งเฉยนั้นแล ย่อมพูดในเมื่ออุปาทายะรูปเป็นไป
 เมื่ออุปาทายะรูปไม่เป็นไป ก็นั่งเฉยอยู่ ภิกษุนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่
 เสมอในความเป็นผู้หนึ่ง^๑

ความดังกล่าวนี้ใน ท่านมหาสิวเดระกล่าวไว้ ท่านอธิบายหน้าที่
 ของอัสสัมโมหะในพระสติปัฏฐานสูตรนี้

แต่ บัณฑิตย่อมได้พบสัมปชัญญะ ครบหมดทั้ง ๔ ประการ ใน
 สามัญญผลสูตร เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเข้าใจการเป็นผู้ทำความรู้ตัวอยู่
 เสมอ ณ ที่นี้ ด้วยอัสสัมโมหะสัมปชัญญะนั้นเองเป็นพิเศษ (และ) พึงเข้า

๑. หมดความเทียบวาลตรงกันในคัมภีร์สารตฺถาภาสินี, ตติยภาค. น. ๒๔๖

ใจเนื้อความในทุกๆ บทที่ว่า “สมุปขนการิ สมุปขนการิ” ด้วยความ
มีสัมปชัญญะซึ่งประกอบด้วยสตินั่นเอง

แต่ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ ท่านจำแนกบทเหล่านี้ไว้อย่างนี้ “สโต
สมุปชาโน อภิกุภมตฺติ, สโต สมุปชาโน ปฏิกุภมตฺติ — มิสฺสตี ฐิตัวอยู่
ก้าวไปข้างหน้า, มิสฺสตี ฐิตัวอยู่ ก้าวกลับหลัง”^๑

คำว่า “ในภายในอยู่บ้าง..... ด้วยประการฉะนี้” อธิบายว่า ภิกษุ
ตามดูกายในกายของตนอยู่บ้าง ในกายของผู้อื่นอยู่บ้าง ในกายของตนใน
บางเวลา หรือ ในกายของผู้อื่นในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยการกำหนดสัม-
ปชัญญะ ๔ อย่างนี้^๒

ในคำเป็นต้นว่า “สมุททวยธมฺมานุปสฺสตี” แม้ในที่นี้ พึงนำเอา
ความเกิดขึ้นและความดับไปของรูปขันธ์นั่นเอง ออกมาสมด้วย คำนอก
นี้ก็เป็นอย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล

ณ ที่นี้ สติผู้ประคองสัมปชัญญะ ๔ เป็นทุกขสังขัจจ์ ตัณหาแรก
เกิดที่ทำให้สตินั้นเกิดขึ้น เป็นสมุททยสังขัจจ์ การที่สติและตัณหาทั้งสองไม่
ดำเนินไป เป็นนิโรธสังขัจจ์ อริยมรรคมีประการดังกล่าวแล้ว เป็นมัคคสังขัจจ์
ภิกษุชวนชวายเป็นด้วยสังขัจจ์ ๔ ประการดังกล่าวนี้ ย่อมบรรลุลูกความดับสนิท

วิธีนี้ เป็นมุขหนึ่งของการออกจากทุกข์ตลอดจนบรรลुพระอรหัตต์
ของภิกษุรูปหนึ่ง ผู้กำหนดสัมปชัญญะ ๔ ด้วยประการฉะนี้

หมวดสัมปชัญญะ ๔

จบ

[๔. ปฏิภูมณสีการบัพพะ — หมวคณสีการสิ่งปฏิภูม]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยสัมปชัญญะ ๔ อย่างนั้นแล้ว บัดนี้ มีพระพุทธรประสงค์จะทรงจำแนกโดยมนสีการสิ่งปฏิภูม จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ’ ปริ — และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

คำใดที่จะต้องกล่าวในคำ “อิมเมว กายี -- กายนีหะละ” ดังนี้ เป็นต้น ในปฏิภูมณสีการบัพพะนั้น คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้โดยพิสดาร ด้วยอาการทั้งปวงใน กายคตาสติกัมมัฏฐาน ในคัมภีร์วิสุทธิมคค์แล้ว

คำว่า “อุกโตมุขา — มีปาก (เปิดได้) ๒ ข้าง” หมายความว่า (อุ) ประกอบด้วยปาก ๒ ปาก คือ ปากข้างล่างและปากข้างบน คำว่า “นानาวิหิตสุส” แปลว่า ชนิดต่าง ๆ และในเรื่องนี้ มีอุปมาดังต่อไปนี้

เพราะว่า ร่างกายประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ พึงทราบว่าเป็นด้วยอุณมีปาก ๒ ข้าง อากาโร ๓๒ มีผมเป็นต้น เปรียบด้วยเมล็ดธัญชาติชนิดต่าง ๆ ที่ใส่ปะปนกันลงไปนั้น โดยอาการ เปรียบด้วยบุรุษผู้มีดวงตา อาการของอาการ ๓๒ ที่ปรากฏชัดแจ้งแก่โยคี เปรียบเหมือนเวลาที่ธัญชาติชนิดต่าง ๆ ปรากฏแก่บุรุษผู้มีความเห็น ซึ่งแก่ผู้มีปาก (เปิดได้) ๒ ข้างนั้นออกตรวจดู

คำว่า “อติ อชฺฌตฺตํ วา — ในภายในอยู่ข้าง..... ด้วยประการฉะนี้” อธิบายว่า ภิกษุนี้ตามดูกาย ในกายของตนอยู่ข้าง ในกายของคนอื่นอยู่ข้าง ในกายของตนในบางเวลาหรือในกายของคนอื่นในบางเวลาอยู่ข้าง ด้วยการกำหนดอาการมีผมเป็นต้นอยู่ คำนอกไปจากนั้นก็มิยดั่งกล่าวมาแล้วนั้นแล

ก็แลในที่นี้ พึงทำคำประกอบเนื้อความอย่างนี้ คือ “ทวตฺตัสภา-
การปริศนาหิกา สติ ทุกฺขสจฺจํ—สติผู้กำหนดอาการ ๓๒ เป็นทุกฺขสจฺจํ”
ดังนี้ (เป็นต้น) แล้วพึงเข้าใจमुखของการออกจากทุกฺข เช่นเดียวกัน
คำนอกนั้นก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาข้างต้นนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้

หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล

จบ

[๕. ธาตุมนสิการบัพพะ—หมวดมนสิการโดยความเป็นธาตุ]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา ด้วยมนสิการ
สิ่งปฏิกุศลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงมีพระพุทฺธประสงค์จะทรงจำแนกด้วย
มนสิการโดยเป็นธาตุ จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ ปรี—และยังมีวิธีอื่น
อีก” ดังนี้เป็นต้น

ในธาตุมนสิการนั้น มีคำพรรณนาเนื้อความพร้อมด้วยการเปรียบเทียบด้วยคำอุปมา ดังต่อไปนี้:—

คนฆ่าวัวไรๆ กิตติ ลูกมือผู้รับอาหารเป็นช่างจ้างขุดของคนฆ่าวัวนั้น
เอง กิตติ ครั้นฆ่าแม่วัวแล้ว ก็ฆ่าแหละเนื้อแบ่งเนื้อวัวออกเป็นชิ้น ๆ
(จำหน่าย) อยู่ ณ หนทางใหญ่ กล่าวคือ สถานที่ท่ามกลางของหนทางใหญ่
แยกไป ๔ ทิศฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกาย ตามที่
สถิตอยู่ เพราะสถิตอยู่ด้วยอาการอย่างหนึ่งอย่างใด และตามที่ตั้งอยู่
เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างหนึ่งอย่างใด ในอิริยาบถ ๔ นั้น อย่างนี้ว่า
ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่

คำที่กล่าวนั้น หมายความว่าอย่างไร ?

เปรียบเทียบเหมือน คนฆ่าวัว เมื่อเลี้ยงแม่วัวอยู่กัฏฐิ เมื่อกำลังนำแม่วัวมาสู่ที่ฆ่ากัฏฐิ เมื่อนำมาแล้ว ผูกไว้ในที่ฆ่านั้นกัฏฐิ กำลังฆ่าอยู่กัฏฐิ แลดูแม่วัวที่ถูกฆ่าตายแล้วกัฏฐิ สัญญา คือ ความหมายรู้ ว่าแม่วัว ยังไม่หายไปในขณะที่เดียวกัฏฐิ ตลอดเวลาที่ยังไม่แลเนื้อแม่วัวนั้นแบ่งออกเป็นชั้นๆ แต่เมื่อแบ่งออกเป็นชั้น ๆ แล้วนั่งอยู่นั้น ความหมายรู้ว่าแม่วัว ย่อมหายไป กลายเป็นความหมายรู้ว่าก้อนเนื้อ และคนฆ่าวัวนั้น ก็ไม่มีความคิดอย่างนั้นว่า ฉันกำลังขายแม่วัว คนเหล่านี้กำลังมาซื้อแม่วัว ในขณะที่นั้นแลเขามีความคิดอย่างนั้นว่า ฉันกำลังขายเนื้อ คนเหล่านี้กำลังซื้อเนื้อ ฉันใดแม้ภิกษุนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเป็นภุคคหัตถ์ในเวลาเป็นบุคลุชนคนเขลา

ในกาลก่อนกัฏฐิ บวชแล้วกัฏฐิ สัญญาคือความหมายรู้ ว่าสัตว์ หรือว่าบุคคล ยังไม่อันตรธานไปทีเดียว ตลอดเวลาที่ยังมิได้จำแนกพิจารณากายนี้เห็นและตามที่สถิตอยู่ ตามที่ตั้งอยู่ ให้กลายเป็นก้อน แล้วเห็นโดยเป็นธาตุ แต่เมื่อภิกษุนี้พิจารณาเห็นโดยเป็นธาตุ สัตตตัญญา (คือความนึกเห็นว่า เป็นสัตว์) ก็อันตรธานไป จิตก็ตั้งมั่นอยู่แต่โดยเป็นธาตุเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาดูกายนี้เห็นและตามที่สถิตอยู่ ตามที่ตั้งอยู่ โดยเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนคนฆ่าวัว หรือลูกมือของคนฆ่าวัว ผู้มีทักษะ แม้ฉันใด” เพราะว่า โยคีเปรียบเทียบคนฆ่าวัวความนึกเห็นว่าเป็นสัตว์ เปรียบเหมือนความหมายรู้ว่า ยังเป็นแม่วัว อิริยบท ๔ เปรียบเหมือนทางใหญ่ ๔ ทาง การพิจารณาเห็นโดยเป็นธาตุ เปรียบเหมือนคนฆ่าวัวนั่งฆ่าและเนื้อออกเป็นชั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการพรรณนาความตามพระบาลีในพระสูตรนี้ ส่วนการกล่าวถึงกัมมัญฐาน ได้พรรณนาไว้พิสดารแล้วในคัมภีร์วิสุทธิมคค์

คำว่า “อติ อชฺฌตฺติ วา—ในภายในอยู่บ้าง..... ด้วยประการฉะนี้” อธิบายว่า ภิกษุนี้ ตามดูภายในกายของตนอยู่บ้าง ในกายของคนอื่นอยู่บ้าง ในกายของตนในบางเวลา หรือ ในกายของคนอื่นในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ อย่างนี้ คำนอกไปจากนี้ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง

ก็แลในที่นี้ พึงทำคำประกอบเนื้อความอย่างนี้ คือ “จุตฺธาตูปริคฺคาหิกา สติ ทฺถุขสจฺจิ—สติผู้กำหนดธาตุ ๔ เป็นทฺถุขสจฺจิ” ดังนี้ (เป็นต้น) แล้วพึงเข้าใจมุ่งแห่งการนำออกจากทุกข์เช่นเดียวกัน คำนอกนั้นก็เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นแล ด้วยประการฉะนี้

หมวดมนสิการโดยเป็นธาตุ

จบ

[๖—๑๔. นวสีวิธิกาปัพพะ—หมวดป้าข่า ๙]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกายานุปัสสนา ด้วยมนสิการโดยเป็นธาตุอย่างนั้นแล้ว บัดนี้ ทรงมีพระพุทฺธประสงค์จะทรงจำแนกโดยหมวดป้าข่า ๙ จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ’ ปรี—และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “เสยฺยถาปี ปสุเสยฺย” ในนวสีวิธิกาปัพพะนั้น แปลว่า พึงเห็น....แม้โดยอาการอย่างใด คำว่า “สรีร” หมายถึง ร่างศพที่ตายแล้ว คำว่า “สวฺวิกาย ฉทฺทิต” แปลว่า เขาทิ้งไว้ในป่าช้า คำว่า “เอกาหมตฺ”

แปลว่า ศพของคนที่ยาแล้ว ๑ วัน คำว่า “ทุหมต” แปลว่า ศพ
 ของคนที่ตายแล้ว ๒ วัน คำว่า “ตีหมต” แปลว่า ศพของคนที่ยา
 แล้ว ๓ วัน ที่ว่า ศพชั้นอดีต เพราะมันจะพองขึ้นโดยลำดับ ภายหลังสิ้น
 ชีวิตแล้ว เหมือนสบของข้างทองที่พองขึ้นด้วยลม ศพชั้นอดีตนั้นแหละ
 เรียกว่า อุทฺธุมาดกะ อีกอย่างหนึ่ง ศพที่เรียกว่า อุทฺธุมาดกะ
 เพราะชั้นอดีตอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล ศพที่มีสีแตกต่างออกไป
 เรียกว่า วินีละ คือ ศพสีเขียวป้อ เรียก วินีละ นั้นเองว่า วินีละกะ
 อีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า วินีละกะ เพราะเป็นศพสีเขียวป้อ น่าเกลียด
 เพราะปฏิกูล คำว่า “วินีละกะ” นี้ เป็นคำเรียกร่างศพ ที่มีสีแดง ณ
 ตรงที่มีเนื้อหนา มีสีขาวตรงที่มีน้ำหนอง แต่ส่วนมากเป็นสีเขียว ในที่
 มีสีเขียวนั้น เหมือนเอาผ้าสีเขียวคลุมไว้ ศพมีหนองไหลเฟะออกมาจาก
 ตรงที่แตกปริหรือจากปากแผล ๔ แห่ง เรียก วิปฺพพะพะ ศพมีหนอง
 ไหลเฟะนั้นแหละ เรียก วิปฺพพะพะ อีกอย่างหนึ่ง ศพที่เรียกว่า วิปฺพพะพะ
 เพราะมีหนองไหลเฟะ น่าเกลียด เพราะปฏิกูล ศพที่เป็น วิปฺพพะพะขาด
 เพราะเกิดเป็นศพมีหนองไหลเฟะ กล่าวคือ ถึงภาวะอย่างนั้น คำว่า
 “โส อิมเมว กาย” เป็นต้น ความว่า ภิกษุนี้ นำเอากายของตนนี้แหละ
 หน่วงเอากายของตนนี้ เข้าไปเปรียบกับกาย(ศพ) นั้น ด้วยญาณ นำเข้า
 ไปเปรียบอย่างไร ? เปรียบว่า ถึงแม้กาย (ของตน) นี้ ก็มีอาการอย่างนั้น
 เป็นธรรมดา มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น ไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้ ท่าน
 อธิบายไว้ตั้งชื่อว่า กายนี้ ก็ยังสามารถยืน เดิน เป็นต้นอยู่ได้ ก็เพราะมีสิ่ง ๓

อย่างเหล่านี้อยู่ คือ อายุ ใ่อุ่น และวิญญาณ แต่เมื่อปราศจากสิ่ง ๓ อย่างนี้เสียแล้ว แม้กายนี้ ก็มีอาการอย่างนั้นเป็นธรรมดา คือว่า มีสภาวะเปื่อยเน่าเหมือนอย่างนั้นนั่นเอง ที่ว่า มีภาวะโดยอาการอย่างนั้น คือว่า จักมีประเภทเป็นศพชนิดเป็นต้นเหมือนอย่างนั้นนั่นแล ที่ว่าไม่พ้นอาการอย่างนั้นไปได้หมายความว่า ไม่พ้นภาวะเป็นศพชนิดเป็นต้นอย่างนั้นไปได้

-- คำว่า “อิติ อชฺฌมตฺตํ วา—ในภายในอยู่บ้าง... ด้วยประการฉะนี้” หมายความว่า เผ่าตามดูภายในกายของตนอยู่บ้าง ในกายของคนอื่นอยู่บ้าง ในกายของตนในบางเวลา หรือ ในกายของคนอื่นบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยการกำหนดศพมีศพชนิดเป็นต้น อย่างนี้อยู่

คำว่า “ขุขุขมานิ — (ศพ) ที่ (สัตว์) จิกกิน” หมายความว่า นกกาหรือสัตว์อื่น เขี่ยบนบนอวัยวะมีท้อง (ของศพ) เป็นต้น แล้วจิก กัด ดึง เนื้อท้อง เนื้อที่ปาก เบ้าตา เป็นต้น ออกมากิน

คำว่า “สมฺสโรหิตํ — (ร่างศพ) ยังมีเนื้อและเลือด” หมายถึง (โครงกระดูก) ที่ประกอบด้วยเนื้อและเลือดมีส่วนเหลือติดอยู่

คำว่า “นิมฺมสโรหิตมกฺขิตํ—ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ” หมายความว่า ถึงแม้เนื้อจะหมดสิ้นแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง ซึ่งท่านกล่าวถึงว่า (โครงกระดูก) ที่เปื้อนเลือด หมายถึงศพชนิดนั้น คำว่า “อญฺเณน—ทางหนึ่ง” หมายความว่า ตามทิศอื่น ๆ

คำว่า “หตฺถญฺญิกิ—กระดูกมือ” หมายถึงกระดูกมือทั้ง ๒๔ ชิ้น กระจัดกระจายอยู่ เฉพาะชิ้น ๆ ในเรื่องกระดูกทำเป็นต้นก็มีอธิบายโดยนัยเดียวกันนี้แหละ

คำว่า “ติโรวสุตีกานี” แปลว่าเกินกว่าปีมาแล้ว คำว่า “ปุตน์-
 ฝุเปื่อย” อธิบายว่า (กองกระดูก) ถ้าอยู่กลางแจ้ง ถูกลมถูกแดดถูกฝน
 เพียงไม่เกิน ๑ ปี ก็ฝุเปื่อย แต่ที่ฝังอยู่ใต้ดิน ก็คงอยู่ได้นานกว่า คำว่า
 “จุณณกษาทานิ—ป็นเป็นจุณ” หมายความว่า ฝุเปื่อยแตกเป็นจุณกระจัด
 กระจายไป

ทุก ๆ บท พึงประกอบประโยคด้วยสหหรือกระดูกที่นกกาทั้งหลาย
 จิกกัดกินเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วในคำว่า “โส อิมเมว” นั้นแล

คำว่า “อิติ อชฺฌมตฺติ วา — ในภายในอยู่บ้าง....ด้วยประการฉะนี้
 หมายความว่า เผ่าตามดูภายในกายของตนอยู่บ้าง ในกายของคนอื่นอยู่บ้าง
 ในกายของตนเองในบางเวลาหรือในกายของคนอื่นในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วย
 การกำหนดตั้งแต่สหที่ถูกลูกนกกาทั้งหลาย.... จิกกัดกินเป็นต้น จนถึงฝุเปื่อย
 ป็นเป็นจุณอย่างนี้

[ประมวลเรื่องป้าช้า ๙]

แต่ ในที่นี้ ควรหยุดไว้ประมวลเรื่อง (เผ่าตามดู) ป้าช้า ๙ ดังต่อไปนี้
 นี้ คือ

ป้าช้าทั้งหมดที่ทรงตรัสไว้โดยนัยว่า “เอกาหมตฺติ วา ทฺวํหมตฺติ
 วา ตํหมตฺติ วา — ร่างศพของคนตายแล้ว ๑ วันบ้าง ๒ วัน บ้าง
 ๓ วันบ้าง” เป็นป้าช้า ๑

ป้าช้าที่ทรงตรัสว่า “กฺกาเกหิ วา ชชฺชวมานํ—สหที่นกกาทั้งหลาย
จิกกินบ้าง” ดังนี้เป็นต้น เป็นป้าช้า ๑

ป้าช้าที่ทรงตรัสว่า “อญฺจิกสงฺขลิกํ สมํสโลหิตํ นุหารุสมุ-
 พนฺธิ—ที่เป็นโครงกระดูก .ยังมีเนื้อและเลือด(ติดอยู่)ยังมีเอ็นรึงรัดอยู่”
 ดังนี้ เป็นป้าช้า ๑

ปาชาที่ทรงตรัสว่า “นิมัสสโลหิตมกุชิตํ นหารุสมุพฺพนํ—
(โครงกระดูก) ที่ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเประ มีเอ็นรึงรัดอยู่” ดังนี้
เป็นปาชา ๑

ปาชาที่ทรงตรัสว่า “อปคตมัสสโลหิตํ นหารุสมุพฺพนํ—(โครง
กระดูก) ที่ไม่มีเนื้อและเลือดแล้ว ยังมีเอ็นรึงรัดอยู่” ดังนี้ เป็นปาชา ๑

ปาชาที่ทรงตรัสว่า “อญฺฐิกานิ อปคตสมุพฺพนานิ — ท่อน
กระดูกทั้งหลายที่ไม่มีเอ็นรึงรัดแล้ว” ดังนี้ เป็นต้น เป็นปาชา ๑

ปาชาที่ทรงตรัสว่า “อญฺฐิกานิ เสตานิ สงฺขวณฺณปฏิภาณานิ
—ท่อนกระดูกทั้งหลายสีขาวเหมือนสีสังข์” ดังนี้ เป็นปาชา ๑

ปาชาที่ทรงตรัสว่า “ปฺญชกิตฺตานิ ติวโรสุสฺสิกานิ—ท่อนกระดูก
ทั้งหลายกองอยู่ด้วยกันเกินกว่าปีมาแล้ว” ดังนี้ เป็นปาชา ๑

ปาชาที่ทรงตรัสว่า “ปฺตฺตานิ จุณฺณเภชาตานิ—ท่อนกระดูกทั้ง
หลายผุเปื่อยป็นเป็นจุณ” ดังนี้ เป็นปาชา ๑

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงปาชา ๙ ในที่นี้แล้ว มีพระพุทธ-
ประสงค์จะทรงยุติกายานุปัสสนาไว้(เพียงนี้) จึงทรงตรัสว่า “เอวํ โข
ภิกฺขเว” ดังนี้

สติกำหนดปาชา ๙ ในนวสีวิภักปัพพะนี้ เป็นทุกขสัจจ์ ตัณหา
แรกเกิดผู้ทำให้สตินั้นตั้งขึ้น เป็นสมุทยสัจจ์ การที่สติและตัณหาทั้งสอง
นั้นไม่ดำเนินไป เป็นนิโรธสัจจ์ อริยมรรคที่กำหนดด้วยทุกข์ ละสมุทัย
มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจจ์ ภิกษุชนชายด้วยสัจจะ ๔ อย่างนี้
ย่อมบรรลุลความดับสนิท ฉะนี้

วิธีนี้ เป็นमुखหนึ่งของการออกจากทุกข์ ตลอดจน บรรลุพระ
อรหัตต ของภิกษุทั้งหลายผู้กำหนดป้าช้า ๙ ดังนี้

หมวดป้าช้า ๙

จบ

และ กายานุปัสสนา (สติตามดูกาย) ๑๔ หมวด คือ หมวดอานา-
ปานะ ๑ หมวดอิริยาบถ ๑ หมวดสัมปชัญญะสี่ ๑ หมวดมนสิการสี่ประการ ๑
หมวดมนสิการโดยเป็นธาตุ ๑ หมวดป้าช้าเก้า ๑ เป็นอันจบแล้วเพียง
เท่านั้น ใน ๑๔ หมวดนั้น มี ๒ หมวด คือ หมวดอานาปานะ กับ หมวด
มนสิการสี่ประการ นี่เท่านั้น ที่เป็นอัปปนากรรมฐาน ส่วน ๑๒ หมวด
นอกนี้ เป็นอุปปารกรรมฐาน อย่างเดียว เพราะท่านกล่าวด้วยการตามดู
โทษของป้าช้า ด้วยประการฉะนี้

จบกายานุปัสสนา

[๑๕. เวทนานุปัสสนา—การตามดูเวทนา]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงตรัสกายานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วยวิธี
๑๔ ประการ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงมีพระพุทธานุญาตจะตรัสเวทนานุปัส-
สนา โดยวิธี ๙ ประการ จึงทรงมีพระดำรัสว่า “กถญฺจ ภิกฺขเว” ดังนี้
เป็นต้น

คำว่า “สุขี เวทนี—เวทนาเป็นสุข” ในเวทนานุปัสสนานั้น มี
อธิบายว่า ภิกษุ เมื่อเสวยเวทนาเป็นสุขทางกายหรือทางใจอยู่ ก็กำหนด
รู้ว่า ขำพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุข ในเรื่องการเสวยเวทนานั้น ถึงแม้ว่า
การทักท้วงทั้งหลาย ซึ่งกำลังนอนเบาะอยู่ เมื่อเสวยเวทนาเป็นสุขเช่นในเวลา

ดื่มจนมึนเมา ก็รู้ว่าเราเสวยเวทนาเป็นสุข แต่ว่า คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงตรัสหมายถึงความรู้อย่างนั้น เพราะว่า ความรู้อย่างนั้นละสัตตูปัลลัทธิ (คือความยึดถือว่ามีสัตว์อยู่) มิได้ เพิกถอนอัตตสัญญา (ความหมายคำว่ามีอัตตา) ไม่ได้ ไม่เป็นกัมมัญฐาน หรือไม่เป็นการเจริญสติปัฏฐาน ส่วนความรู้ของภิกษุนี้ละสัตตูปัลลัทธิได้ เพิกถอนอัตตสัญญาได้ เป็นทั้งกัมมัญฐานด้วย ทั้งเป็นสติปัฏฐานภาวนาด้วย เพราะว่า ความกำหนดรู้นี้ทรงตรัสหมายถึงการเสวยอารมณ์ของผู้รู้ตัวอยู่อย่างนี้ว่า ใครเสวยเวทนา ? เวทนาของใคร ? เวทนามีอะไรเป็นเหตุ ?

ในเรื่องนั้น มีอธิบายว่า ที่ถามว่า ใครเสวยเวทนา ? หมายความว่า สัตว์หรือบุคคลใด ๆ มิได้เสวยเวทนา ที่ถามว่า เวทนาของใคร ? หมายความว่า มิใช่เวทนาของสัตว์หรือของบุคคลใด ๆ ก็และที่ถามว่า เวทนามีอะไรเป็นเหตุ ? หมายความว่า เวทนาของภิกษุนี้มีวัตถุเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น ภิกษุนี้รู้อย่างนี้ว่า เวทนานั้นแล ทำวัตถุแห่งความสุขเป็นต้นนั้น ๆ ให้เป็นอารมณ์แล้วเสวยอยู่ แต่ที่ถามมีโวหารพูดจาเป็นประมาณกันว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนา ก็เพราะไปยึดถือความเป็นไปของเวทนานั้น ภิกษุเมื่อทำวัตถุเป็นอารมณ์อย่างนี้แล้วกำหนดอยู่ว่า เวทนานั้นเอง ย่อมเสวย ดังนี้ พึงเข้าใจเถิดว่า ภิกษุนี้กำหนดรู้้อยู่ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุข เหมือนพระเถระรูปหนึ่งในกุฎเขจารัตนาลดา

[เรื่องพระเถระผู้อยู่ในจิตตลดาบรรพ]

เล่ากันว่า พระเถระ (รูปหนึ่ง) กระสับกระส่ายอยู่ด้วยเวทนาอย่างแรงกล้าในเวลาไม่สบาย พลิกตัวไปมาอยู่ ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งกล่าวกะทำนว่า

“ท่านขอรับ ! สถานที่ไหนที่โรคเสียดแทงแก่ท่าน ?” พระเถระตอบว่า “สถานที่โรคเสียดแทงเฉพาะแห่งไม่มีหรอก อาวุโส เวทนานั้นเองทำวัตถุให้เป็นอารมณ์แล้วเสวยอยู่” ภิกษุหนุ่มกล่าวว่า “ตั้งแต่เวลาที่รู้อย่างนี้แล้ว จะวรรตกลับไฉนหรือไม่เล่า ขอรับ ?” พระเถระกล่าวว่า “ฉันอดกลั้นอยู่นะซิอาวุโส” ภิกษุหนุ่มจึงพูดขึ้นว่า “ความอดกลั้นเป็นสิ่งประเสริฐนะขอรับ” พระเถระอดกลั้นอยู่แล้ว ลมผ้าแล่งจนตลอดหทัย ใสใหญ่ (ของพระเถระ) ออกมากองอยู่บนเตียง พระเถระขับอกแก่ภิกษุหนุ่มว่า “อาวุโส อดกลั้นเท่านั้นเพียงพอไหม ?” ภิกษุหนุ่มนิ่ง พระเถระประกอบสมณะด้วยความเพียร ได้บรรลुพระอรหัตต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา และปรินิพพานเป็นสมสีลี (สมสีลี แปลว่า ผู้มีสิ่งสุดยอดพร้อมกัน คือ บรรลุพระอรหัตต์กับปรินิพพานพร้อมกัน)

อนึ่ง เสวยเวทนาเป็นสุข ฉันทะ เมื่อเสวยเวทนาเป็นทุกข์ ฯลฯ เสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นนิรามิส ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นนิรามิส ฉันทะ

[รูปกัมมัญฐานและอรุปกัมมัญฐาน]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครนทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐานด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อจะทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐาน(ต่อไป) ได้ทรงมีพระดำรัสด้วยเวทนา เพราะ ว่า กัมมัญฐานนั้นมี ๒ อย่าง คือ รูปกัมมัญฐาน ๑ และอรุปกัมมัญฐาน ๑ เพราะท่านเรียกกัมมัญฐาน ๒ อย่างนี้แหละว่า รูปปริคคหะ (การกำหนดรูป)๑ และอรุปปริคคหะ (การกำหนดอรุป)๑ อีกด้วย ในกัมมัญฐาน ๒ อย่างนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐาน ทรงตรัสถึง

ในที่นี้ วัตถุ คือ รูป ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ คือ นาม ด้วยประการฉะนี้ และรูปในที่นี้ ก็คือรูปขันธ์ นามก็คือ ขันธ์ที่ไม่มีรูป ๔ ด้วยเหตุนี้ จึงมีอยู่แต่เพียงขันธ์ ๕ เพราะว่า ขันธ์ ๕ ที่นอกเหนือไปจากนามและรูป หรือ นามและรูปที่นอกเหนือไปจากขันธ์ ๕ หามีไม่ โยคาวจรนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า ขันธ์ ๕ เหล่านี้มีอะไรเป็นเหตุ ? ก็เห็นได้ว่า มีอวิชชาเป็นต้น เป็นเหตุ

ต่อจากนั้น โยคาวจรถูกพิจารณาเห็นว่า มีแต่ปัจจัยและสิ่งที่เกิดจากปัจจัยนี้เท่านั้น หามีสัตว์หรือบุคคลไม่ คงมีแต่กองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยนามและรูปพร้อม ทั้งปัจจัย พิจารณาอยู่ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไปตามลำดับของวิปัสสนาญาณ โยคาวจรผู้นั้น มุ่งมั่นอยู่ว่า (จักบรรลु) ในวันนี้ (จักบรรลุ) ในวันนี้ ครั้นได้ประสบเหตุเป็นที่สบาย บุคคลเป็นที่สบาย โภชนะเป็นที่สบาย และการพึงธรรมเป็นที่สบาย ตลอดวันทั้งหลายเช่นนั้นแล้ว นั่ง (กำหนด) เพียงบัลลังก์เดียว ก็ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงที่สุดแล้วตั้งอยู่ในพระอรหัตตได้

เป็นอันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสกัมมัญฐาน ตลอดถึงพระอรหัตตผล แก่ชนทั้งสามนี้ ด้วยประการฉะนี้

[สุขเวทนาและทุกขเวทนาปรากฏชัด]

แต่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงตรัสสรูปกัมมัญฐานในที่นี้ ทรงตรัสด้วยเวทนา เพราะว่า กัมมัญฐานที่ทรงตรัสด้วยผัสสะหรือวิญญาณนั้นหาปรากฏชัดไม่ จะปรากฏเหมือนความมืด แต่เมื่อทรงตรัสด้วยเวทนาจะปรากฏชัด เพราะเหตุไร ? เพราะว่า การบังเกิดขึ้นของเวทนาปรากฏชัด แน่ละ การบังเกิดขึ้นของสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งหลายเป็นการปรากฏชัด ในเวลาใดสุขเวทนาเกิดขึ้น สุขเวทนานั้นเกิดขึ้นถึง

กับทำให้ร่างกายทั้งสิ้นสั่นสะเทือน มึนเมา ซาบซ่าน ท่วมท้นสกลกาย ดุจให้เคียวเนยใสที่เคียวไว้แล้วตั้งร้อยครั้ง ดุจทาน้ำมันที่หุงไว้สักร้อยครั้ง หรือดุจดับความร้อนด้วยรดน้ำเย็นสักพันหม้อ ทำให้โยคาวจรผู้นั้นถึงกับเกิดเปล่งวาจาออกมาว่า “สุขหนอ! สุขหนอ!” เลยทีเดียว ในกาลใดทุกข์-เวทนาเกิดขึ้น ทุกขเวทนานั้นก็จะเกิดขึ้น ถึงกับทำให้ร่างกายทั้งสิ้นสั่นสะเทือน มึนเมา ซาบซ่าน ท่วมท้นสกลกาย ดุจเข้าสู่ตาข่ายร้อน ดุจราดรดด้วยทองแดงที่หลอมละลายแล้ว ดุจเอามัดคบเพลิงไม้จุดเข้าไปในป่าที่มีหญ้าแห้งและต้นไม้ผุ ทำให้โยคาวจรผู้นั้นถึงกับพิลาปคร่ำครวญว่า “ทุกข์หนอ! ทุกข์หนอ!” ออกมาทีเดียว การบังเกิดขึ้นของสุขเวทนาและทุกขเวทนา เป็นสิ่งปรากฏชัด ดังนี้

[อุเบกขาเวทนาไม่ปรากฏชัด]

แต่ทว่า เวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุข ชัดแจ้งให้เห็นได้ยาก มิตรมัว ไม่ชัดแจ้ง เพราะเวทนาไม่ทุกข์ไม่สุขนั้น เมื่อปราศจากสุขและทุกข์ โดยขาดเอาความสุขสบายและไม่สุขสบายออกไปเสียแล้ว จะปรากฏชัดแก่โยคาวจรผู้คาดคะเนเอา โดยนัยว่า เวทนาไม่ทุกข์ไม่สุข มีอาการเป็นกลาง ๆ

ถามว่า เปรียบเหมือนอะไร ?

ตอบว่า เหมือนนายพรานล่าเนื้อ ติดตามรอยเท้าเนื้อ ซึ่งวิ่งขึ้นแผ่นหินระหว่างทางหนีไป เมื่อนายพรานติดตามรอยไป จะเห็นรอยเท้าเนื้อนั้นเฉพาะปากข้างนี้และปากข้างโน้นของแผ่นหิน ไม่เห็นตอนกลาง (คือบนแผ่นหิน) แต่รู้ได้โดยนัยว่า เนื้อนั้นคงจักโดดขึ้นข้างนี้และโดดลงข้างโน้น วิ่งผ่านไปกลางแผ่นหิน โดยทางนี้ แน่นอน การบังเกิดขึ้นของสุข-

เวทนา ปรากฏชัดเหมือนรอยเท้าเนื้อ ณ ที่มันจะโตขึ้น (บนแผ่นหิน) และการบังเกิดขึ้นของทุกขเวทนา ก็ปรากฏชัดเหมือนรอยเท้าเนื้อ ณ ตรงที่มันโตลง (จากแผ่นหิน) เวทนาที่ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุข ก็ปรากฏชัดแก่โยคาวจรผู้กำหนดเอาโดยนัยว่า ในเมื่อปราศจากสุขและทุกข์ โดยการปิดเอาความสุขสบายและไม่สุขสบายออกไปเสีย เวทนาซึ่งไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุข ก็มีอาการกลาง ๆ ซึ่งก็เป็นเหมือนการคาดคะเน (ของนายพราน) โดยนัยว่า เนื้อนั้นโตขึ้นข้างนี้ โตลงข้างโน้น มันผ่านไปกลาง (แผ่นหิน) นี้เอง

[ทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐานก่อน ตรัสรูปรูปกัมมัญฐานภายหลัง]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐานก่อนแล้ว และทรงเปลี่ยนมาแสดงอรูปกัมมัญฐาน ด้วยเวทนาในภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ แต่หาได้ทรงแสดงอย่างนี้เฉพาะในพระสูตรนี้แห่งเดียวเท่านั้นไม่ ทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐานก่อนแล้วทรงเปลี่ยนไปแสดงอรูปกัมมัญฐานด้วยเวทนาในภายหลังไว้ในพระสูตรหลายพระสูตร เช่น ในจุลลัตถมหาสังขยสูตร ในมหาตถมหาสังขยสูตร ในจุลลเวทลลสูตร ในมหาเวทลลสูตร ในวัฏฐุปาลสูตร ในมาคันทียสูตร ในชาตุวิภังคสูตรในอานัญชฬปายสูตร (ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย) ในมหานิทานสูตร ในสัฏกปัณฺหสูตร ในมหาสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ในจุลลนิตานสูตร ในรูกโขปมสูตร ในปริวิมฺสนสูตร ในสกลสูตร และในเวทนาสยุตต ในคัมภีร์สยุตตนิคาย ในพระสูตรเหล่านั้นทรงตรัสไว้ ฉะนั้น แม้ในพระสติปัฏฐานสูตรนี้ ก็ฉะนั้น ทรงตรัสรูปรูปกัมมัญฐานก่อนแล้วทรงเปลี่ยนไปตรัสรูปรูปกัมมัญฐานด้วยเวทนาในภายหลัง

คำว่า “สุขี เวทนํ — (เสวย) เวทนาเป็นสุข” เป็นต้น ในเวทนา
นุปัตสนานัน ยังมีบรรยายถึงการรู้ปริยายอื่นอีกบ้าง ดังต่อไปนี้

คำว่า “ภิกษุ.....ก็กำหนดรู้ว่า ข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุข” ดังนี้
อธิบายว่า ภิกษุ เมื่อเสวยเวทนาเป็นสุข เพราะไม่มีเวทนาเป็นทุกข์ใน
ขณะเสวยสุขเวทนา ก็กำหนดรู้ว่าข้าพเจ้าเสวยเวทนาเป็นสุข เพราะฉะนั้น
ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้รู้ตัวในการเสวยสุขเวทนาอยู่อย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าว่าเวทนา
เป็นสิ่งที่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เปลี่ยนแปรไปโดยธรรมชาติ เพราะเวทนาใดที่
เป็นทุกข์ ซึ่งเคยเสวยมาในกาลก่อน บัดนี้ ไม่มีเวทนานั้น ประการ ๑
เพราะเวทนาเป็นสุขนี้ ต่อแต่นั้นไปก็จะมี ประการ ๑ ข้อนี้ก็สมจริงด้วย
พระพุทธดำรัส ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนอัคริเวสสนะ
ในสมัยใดเสวยสุขเวทนา ในสมัยนั้นก็ไม่เสวยทุกข์เวทนา ไม่เสวยเวทนา
ที่มีใช้ทุกข์และมีใช้สุข ในสมัยนั้นคงเสวยแต่สุขเวทนาอย่างเดียว ดูก่อน
อัคริเวสสนะ ในสมัยใด เสวยเวทนาเป็นทุกข์ ฯลฯ เสวยเวทนาที่ไม่เป็น
ทุกข์และไม่เป็นสุข ในสมัยนั้นก็ไม่เสวยเวทนาเป็นสุขเลย คงเสวยแต่
เวทนาที่ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขอย่างเดียว ดูก่อนอัคริเวสสนะ เวทนา
ทั้งหลายแม้ที่เป็นสุขแล เป็นสิ่งที่เที่ยง ประดุจขี้ผึ้ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น
สิ้นไปเสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปดับไปเป็นธรรมดา ดูก่อนอัคริเวสสนะ
แม้เวทนาที่เป็นทุกข์แล ฯลฯ ถึงแม้เวทนาที่ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขก็
เช่นกันแล เป็นสิ่งที่เที่ยง ฯลฯ ดับไปเป็นธรรมดา ดูก่อนอัคริเวสสนะ
พระอริยสาวก ผู้มีสุตะ เมื่อเห็นอย่างนี้ จึงเบื่อหน่ายเวทนา ทั้งที่เป็นสุข
ทั้งที่เป็นทุกข์ ทั้งที่ไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุข เมื่อเบื่อหน่าย ก็คลายกำหนด
เพราะคลายกำหนด ก็หลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นก็มีญาณ (คือความรู้) ว่าข้าพเจ้า

หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ขาดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่จะพึงทำ
ได้ทำเสร็จแล้ว สิ่งอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีกต่อไป” ดังนี้^๑

ในคำว่า “สามีสึ วา สุขี — หรือว่า เวทนาเป็นสุขมีอามิส”
เป็นต้นนั้น (อธิบายว่า) เวทนาเป็นโสมนัสสาตัยเคหะ ๒ ประการ เจือปน
ด้วยอามิสคือกามคุณ ๕ ประการ เรียกว่า เวทนาเป็นสุขมีอามิส เวทนา
เป็นโสมนัสสาตัยเนกขัมมะ ๒ ประการ เรียกว่า เวทนาเป็นสุขไม่มีอามิส
เวทนาเป็นโทมนัสสาตัยเคหะ ๒ ประการ เรียกว่า เวทนาเป็นทุกข์มีอามิส
เวทนาเป็นโทมนัสสาตัยเนกขัมมะ ๒ ประการ เรียกว่า เวทนาเป็นทุกข์ไม่
มีอามิส เวทนาเป็นอุเบกขาอาตัยเคหะ ๒ ประการ เรียกว่า เวทนาไม่เป็น
ทุกข์และไม่เป็นสุขมีอามิส เวทนาเป็นอุเบกขาอาตัยเนกขัมมะ ๒ ประการ
เรียกว่า เวทนาไม่เป็นทุกข์และไม่เป็นสุขไม่มีอามิส

การจำแนกเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น มีอยู่แล้วในพระบาลีในคัมภีร์
อุปปิณณาสก^๒

คำว่า “อิติ อชฺฌมุตฺตึ วา — ภายในอยู่บ้าง..... ด้วยประการฉะนี้”
อธิบายว่า ภิกษุเฝ้าตามดูเวทนาในเวทนาทั้งหลายของตนเองอยู่บ้าง ใน
เวทนาทั้งหลายของคนอื่นอยู่บ้าง ในเวทนาทั้งหลายของตนในบางเวลาหรือ
ของคนอื่นในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยการกำหนดเวทนามีเวทนาเป็นสุขเป็นต้น
อยู่อย่างนี้

แต่ในคำว่า “สมุทฺทสมฺมมานุสฺสึ วา — เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้น
อยู่บ้าง” นี้ พึงเข้าใจดังนี้ คือ ภิกษุนั้น เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความดับ

๑. ทิมนขสูตร ม.ม. ๑๓/๒๖๗

๒. สมุจฺจลวฺลาสิณี ทุติยภาค, น. ๔๙๗ ว่า “ตาสิปฺปี วิภาโก สกฺกปณฺเฑ เวตฺตโตเชว—
การจำแนกเวทนาทั้งหลายแม้เหล่านั้น ได้กล่าวไว้ ในสัทกัมปัญหสูตร แล้วแล”

ไปของเวทนาทั้งหลาย โดยอาการ ๕ อย่าง เป็นต้นว่า “อวิชาสมาทุกา เวทนาสมาทุกา — เพราะอวิชาเกิดขึ้น เวทนาจึงเกิดขึ้น” ดังนี้แล้ว เป็นผู้เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายอยู่บ้าง เป็นผู้เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในเวทนาทั้งหลายอยู่บ้าง เป็นผู้เฝ้าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในเวทนาทั้งหลายในบางเวลาหรือเป็นผู้เฝ้าตามดูสิ่งที่ดับไปในเวทนาทั้งหลายในบางเวลาอยู่บ้าง

ต่อแต่นั้นไป ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในกายานุปัสสนานั้นเอง

จริงอยู่ ในเวทนานุปัสสนานี้ ก็พึงประกอบความอย่างนี้ คือ “เวทนาปริคคาหิกา สติ ทุกฺขสัจฺจํ--สติผู้กำหนดเวทนา เป็นทุกขสัจจ” ดังนี้ แล้วพึงเข้าใจขหนึ่งการออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดเวทนาเช่นเดียวกัน คำนอกนั้นก็เหมือนที่กล่าวมาแล้วนั้นนั่นแล ด้วยประการฉะนี้

จบเวทนานุปัสสนา

[๑๖. จิตตานุปัสสนา — การตามดูจิต]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงตรัสเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ด้วยวิธี ๙ ประการอย่างนั้นแล้ว บัดนี้ ทรงมีพระพุทธรประสงค์จะตรัสจิตตานุปัสสนาโดยวิธี ๑๖ ประการต่อไป จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ภิกฺขเว — ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย และ.....อย่างไร?” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “สวากัม — จิตมีวากะ” ในจิตตานุปัสสนานี้ หมายถึงจิตประกอบด้วยโลภะ ๘ อย่าง คำว่า “วิตวากัม — จิตปราศจากวากะ” หมายถึงจิตเป็นกุศลและเป็นอภัยากฤตฝ่ายโลกียะ

แต่ — เนื่องจากว่า สัมมสนะ — การพิจารณาเห็น มิใช่เป็นธรรม
 สโมธานคือการชุมนุมธรรม เพราะฉะนั้น จิตในข้อจิตตานุปัสสนานี้ จึง
 มิได้รวมเอาโลกุตตรจิตไว้แม้แต่บทเดียว อกุศลจิตอีก ๔ ดวงนอกนั้นก็มิ
 นับเข้าทั้งในบทแรกและบทหลัง

คำว่า “สโทส — จิตมีโทสะ” หมายถึง จิตประกอบด้วยโทมนัส
 ๒ ดวง คำว่า “เวิตโทส — จิตปราศจากโทสะ” หมายถึง จิตกุศลและ
 อภัยากุตฝ่ายโลกิยะ อกุศลจิตอีก ๑๐ ดวงนอกจากนั้น ไม่นับเข้าทั้งใน
 บทแรกและบทหลัง

คำว่า “สโมหิ — จิตมีโมหะ” ได้แก่ จิต ๒ ดวง คือ จิตประกอบ
 ด้วยวิจิกิจฉา และ จิตประกอบด้วยอุทธัจจะ แต่เนื่องจากโมหะย่อมเกิดขึ้น
 ในอกุศลจิตทุกดวง เพราะฉะนั้น อกุศลจิตแม้เหล่านั้นก็ควรอยู่ในจิตมี
 โมหะนี้ด้วยเหมือนกัน เพราะว่า อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง ก็นับเนื่องอยู่ใน
 ทุกะนี้ด้วยเหมือนกัน

คำว่า “เวิตโมหิ — จิตปราศจากโมหะ” ได้แก่ จิตกุศลและจิตอภ-
 ายากุตฝ่ายโลกิยะ คำว่า “สงฺขิตฺตํ — จิตหดหู่” ได้แก่จิตที่ตกลงสู่ดินมีทระ
 เนียง ๆ เพราะจิตนี้ ท่านเรียกว่า จิตหดหู่ คำว่า “วิกฺขิตฺตํ — จิตฟุ้ง
 ข่าน” ได้แก่ จิตประกอบด้วยอุทธัจจะ เพราะจิตนี้ มีชื่อว่าจิตเลื่อนลอย
 คำว่า “มหกุคฺคํ — จิตเป็นมหัคคตะ” ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต
 คำว่า “อมหกุคฺคํ — จิตไม่เป็นมหัคคตะ” ได้แก่ กามาวจรจิต คำว่า
 “สอฺตุตฺตํ — จิตเป็นสอฺตุตตะ” ได้แก่ กามาวจรจิต คำว่า “อนฺตุตฺตํ — จิต
 เป็นอนฺตุตตะ” ได้แก่ จิตเป็นรูปาวจรและจิตเป็นอรูปาวจร ถึงแม้ใน ๒ คำ

นั่นเอง สุตตรจิตเป็นรูปาวจร อนุตตรจิตเป็นรูปาวจรด้วยเหมือนกัน
จิตใดมีอุปปนาสมาริหรืออุปจารสมาริ จิตนั้นเรียกว่า สมาริตะ คือ จิตเป็น
สมาริ จิตที่ปราศจากสมาริทั้งสองอย่างนั้น เรียกว่า อสมาริตะ คือ ไม่เป็น
สมาริ คำว่า “วิมุตติ — จิตหลุดพ้น” ได้แก่ จิตที่หลุดพ้นด้วยตนทั้งวิ-
มุตติ (หลุดพ้นชั่วคราว) และวิกขัมภนะวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยการระงับไว้)
คำว่า “อวิมุตติ — จิตไม่หลุดพ้น” ได้แก่ จิตที่ปราศจากวิมุตติทั้งสองอย่าง
นั้น แต่ว่าสมุจเฉทวิมุตติ (หลุดพ้นเด็ดขาด) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (หลุดพ้น
อย่างสงบ) และนิสสรณะวิมุตติ (หลุดพ้นด้วยออกจากกิเลส) ไม่มีโอกาส
ในที่นี้

คำว่า “อติ อชฺฌตฺตํ วา — ภายในอยู่ข้าง..... ด้วยประการฉะนี้”
อธิบายว่า จิตใด ๆ เป็นไปในขณะใด ภิกษุกำหนดจิตนั้น ๆ ใฝ่ตามดูจิต
ในจิตของตนอยู่ข้าง ใฝ่ตามดูจิตในจิตของผู้อื่นบ้าง หรือว่า ใฝ่ตามดูจิตใน
จิตของตนในบางเวลา หรือใฝ่ตามดูจิตในจิตของผู้อื่นในบางเวลาอยู่ข้าง
ด้วยการกำหนดจิต เช่น จิตมีรากะเป็นต้น อยู่อย่างนี้

ส่วนในคำว่า “สมุทฺทสมฺมานุปสฺสํ — ใฝ่ตามดูสิ่งที่เกิดขึ้น” นั้น
พื่อนำเอาการเกิดขึ้นและการดับของวิญญาณ โดยอาการ ๕ อย่างนี้ คือ
“อวิชฺชาสมุทฺทา วิญญาณสมุทโย — เพราะอวิชชาเกิดขึ้น วิญญาณจึง
เกิดขึ้น” ออกมาดังนี้ คำต่อจากนี้ไป มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล

และ พึงประกอบเนื้อความ ณ ที่นี้อย่างนี้คือ “จิตฺตปรัคฺคาหิกา
สตี ทฺวักขสจฺจํ — สติกำหนดจิต เป็นทักขัสัจจ” แล้วพึงทราบ मुखแห่งการ
ออกจากทักข์ของภิกษุผู้กำหนดจิต อย่างเดียวกัน คำนอกนั้นก็เหมือนกับ
ที่กล่าวมาแล้วนั้นแล ด้วยประการฉะนี้

↓
จบจิตตานุปัสสนา

[๑๗ — ๒๑. ธรรมานุปัสสนา — การตามดูธรรม]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงตรัสจิตตานุปัสสนาด้วยวิธี ๑๖ ประการอย่างนั้นแล้ว บัดนี้ทรงมีพระพุทธรูปประสงค์จะทรงแสดงธรรมานุปัสสนาด้วยวิธี ๕ ประการ จึงทรงมีพระดำรัสว่า “กถัญจ ภิกขเว -- ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย และ.....อย่างไร?” ดังนี้ เป็นต้น

[อธิบายอนุปัสสนาปรับเข้ากับขั้นที่ ๕]

อีกประการหนึ่ง การกำหนดรูปปล้วน ๆ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตรัสไว้แล้วด้วยกายานุปัสสนา การกำหนดอรูปปล้วน ๆ ทรงตรัสไว้แล้วด้วยเวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนา ณ บัดนี้ ทรงมีพระพุทธรูปประสงค์จะทรงตรัสถึงการกำหนดคละกันไปทั้งรูปและอรูป จึงตรัสว่า “กถัญจ ภิกขเว” ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง การกำหนดรูปขั้นนั้นเอง ทรงตรัสไว้ด้วยกายานุปัสสนา การกำหนดเวทนาขั้นโดยเฉพาะ ทรงตรัสด้วยเวทนานุปัสสนา การกำหนดวิญญาณขั้นโดยเฉพาะ ทรงตรัสด้วยจิตตานุปัสสนา ณ บัดนี้ มีพระพุทธรูปประสงค์จะทรงตรัสถึงการกำหนดด้วยสัญญาขั้นและสังขารขั้น จึงตรัสว่า “กถัญจ ภิกขเว” ดังนี้ เป็นต้น

[นิรวณปัฟพะ — หมวดนิรวณ]

คำว่า “สนฺตํ — มีอยู่” ในพระสูตรนั้น อธิบายว่า มีอยู่ด้วยการก่อกวนเนื่อง ๆ คำว่า “อสนฺตํ” อธิบายว่า ไม่มี เพราะไม่ก่อกวน หรือ เพราะละเอียดได้แล้ว คำว่า “ยถา จ -- และ....ด้วยเหตุใด” อธิบายว่า การบังเกิดขึ้นของกามฉันทะ มีได้ด้วยเหตุใด คำว่า “ตณฺหิ ปชานาตี -- ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย” อธิบายว่า พึงเข้าใจเนื้อความในทุกๆ บท โดยนัยนี้ว่า “ก็กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย” ดังนี้

[๑. กามฉันทะ]

การบังเกิดขึ้นของกามฉันทะ (ความพอใจในกามคุณ) มีด้วย อโยนิโสมนสิการ ใน สุกกนิมิตต์ทั้งหลายนั้น ทั้งความงามก็เป็นสุกกนิมิตต์ ทั้งอารมณ์ที่งามก็เป็นสุกกนิมิตต์ (ทั้ง ๒ อย่างนี้) เรียกว่า สุกกนิมิตต์ การทำในใจโดยอุบายไม่ควร การทำในใจนอกแนวทาง การทำในใจในสิ่งไม่เที่ยงว่าเป็นของเที่ยงก็ดี ในทุกขว่าเป็นสุขก็ดี ในอนัตตาคือเป็นอัตตาก็ดี ในสิ่งที่ไม่งามว่างามก็ดี เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ โยคาวจรผู้ทำให้อโยนิโสมนสิการนั้นเป็นไปมากในสุกกนิมิตต์นั้น กามฉันทะก็บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกนิมิตต์มีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการให้มากในสุกกนิมิตต์นั้น ข้อนี้อาหารเพื่อบังเกิดขึ้นของกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลายยิ่งขึ้น ของกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้^๑

แต่การละ (กามฉันทะ) ย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการในอสุกกนิมิตต์ ทั้งความไม่งาม ทั้งอารมณ์ที่ไม่งาม เรียกว่า ออสุกกนิมิตต์ การทำในใจโดยอุบาย การทำในใจตามแนวทาง การทำในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง การทำในใจในทุกขว่าเป็นทุกข์ การทำในใจในอนัตตาคืออนัตตา การทำในใจในสิ่งไม่งามว่าไม่งาม เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เมื่อโยคาวจรทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมากในอสุกกนิมิตต์นั้น ก็ละกามฉันทะเสียได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ออสุกกนิมิตต์มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในอสุกกนิมิตต์นั้น ข้อนี้อาหาร

เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นของกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้^๑

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละกามฉันทะ คือ การเล่าเรียนอสุกนิมิตต์ ๑ การประกอบเนื่อง ๆ ในการเจริญอสุกนิมิตต์ ๑ การควบคุมทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ความรู้ประมาณในการบริโภค ๑ คบกัลยาณมิตร ๑ การสนทนาปราศรัยในเรื่องเป็นสัพปายะ ๑

แน่ละ เมื่อโยคาวจรผู้เรียนรู้อสุกนิมิตต์ ๑๐ อย่าง ก็ละกามฉันทะได้ แม้โยคาวจรผู้เจริญอสุกนิมิตต์กัตติ ผู้ปิดทวารในอินทรีย์ทั้งหลายได้กัตติ ผู้รู้ประมาณในการบริโภค เพราะมีปกติบริโภคอาหาร ๔--๕ คำ แม้ยังมีโอกาส (จะบริโภคได้มากกว่านั้น ก็ไม่บริโภค) ตมน้ำเลย ก็ดำรงชีวิตต่อไปก็ดี ย่อมละกามฉันทะได้ เพราะฉะนั้น ท่านพระสารีบุตร จึงกล่าวว่า

จตุตทาโร ปณฺจ อาโลเป อภฺตุวา อุกกํ ปิเว
อถิ ฬาสฺสุวิหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน^๒.

แปลว่า

ภิกษุ (ยังสามารถ) บริโภคอาหาร (ได้อีก) ๔--๕ คำ ก็
หยุดบริโภค แล้วตมน้ำเลย เป็นการเพียงพอที่จะอยู่ได้
สบายแล้ว สำหรับภิกษุผู้มีจิตเป็นสมาธิ

ถึงแม้โยคาวจรผู้คบหากัลยาณมิตร ผู้ซึ่งยินดีในการเจริญอสุกนิมิตต์ ๑ เช่น พระติสสเถระผู้บำเพ็ญอสุกนิมิตต์ ๑ ก็ละกามฉันทะได้ ขณะอยู่ในอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้น สนทนากันแต่ด้วยเรื่องเป็นสัพปายะที่ท้าวความ

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๑๔๖

๒. ข. เถรเถรา. ๒๖/๔๐๑

ถึงอสุภะ ๑๐ ก็ละกามฉันทะได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละกามฉันทะ” ดังนี้ แต่โยคาวจรย่อมรู้อยู่ว่า การที่กามฉันทะซึ่งตนจะได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการนั้น จะไม่บังเกิดขึ้นอีกต่อไป ต้องละด้วยอรหัตตมรรค ดังนี้

[๒. พยาบาท]

ส่วนว่า การบังเกิดขึ้นของพยาบาท (ความคิดร้าย) ย่อมมิได้ด้วยอโยนิโสมนสิการ ใน ปฏิณิณมิตต์ ในเรื่องปฏิณิณมิตต์นั้น ถึงตัวความขัดเคืองเอง ก็เป็นปฏิณิณมิตต์ ถึงอารมณ์แห่งความขัดเคือง ก็เป็นปฏิณิณมิตต์ อโยนิโสมนสิการในปฏิษะทุกอย่างมีลักษณะเดียวกัน เมื่อโยคาวจรทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมากในนิมิตต์นั้น พยาบาทก็บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิณิณมิตต์มีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการให้มากในปฏิณิณมิตต์นั้น ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความบังเกิดขึ้นของพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลายยิ่งขึ้น ของพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้ แต่ว่า การละพยาบาทนั้น ย่อมมิได้ด้วยอโยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตติ เมื่อพูดว่า “เมตตา” ในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น อาจมิได้ทั้งอุปปนา ทั้งอุปจาร แต่เมื่อพูดว่า “เจโตวิมุตติ” มิได้เฉพาะอุปปนาเท่านั้น ส่วนอโยนิโสมนสิการก็มีลักษณะเช่นกล่าวแล้วนั้นแล เมื่อโยคาวจรทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมากในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ก็ละพยาบาทได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ มีอยู่ การทำอโยนิโสมนสิการให้มากในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความไม่บังเกิดขึ้นของพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ การเรียนรู้เมตตาจิต ๑ การประกอบเนื่อง ๆ ในการเจริญเมตตาจิตตามมรรค ๑ การพิจารณาถึงความเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน ๑ ความเป็นผู้มากด้วยการพิจารณาทบทวน ๑ คบถกัลยาณมิตร ๑ การสนทนาปราศรัยในเรื่องเป็น สัปายะ ๑

แน่ละ เมื่อโยคาวจรเรียนรู้เมตตา ด้วยการแผ่ไปในทิศที่เจาะจง และไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ก็ดี เจริญเมตตาด้วยการแผ่ไปในทิศโดย เจาะจง (และ) โดยไม่เจาะจงอยู่ก็ดี ย่อมละพยาบาทได้ (หรือ) แม้พิจารณาถึงความที่ตนเองและบุคคลอื่นมีกรรมเป็นของตน โดยพิจารณาอย่างนี้ ว่า “ท่านโกรธเคืองต่อผู้นั้นแล้ว จักทำอะไรได้ ? ท่านบังอาจทำลาย คุณธรรมมีศีลเป็นต้นของผู้นั้นได้หรือไม่ ? ท่านมาด้วยกรรมของตนเองแล้ว ก็จักไปด้วยกรรมของตานั้นเองมิใช่หรือ ? ขึ้นชื่อว่าความโกรธเคืองต่อผู้อื่น ก็เป็นเหมือนความตะเกียกตะกายที่จะคว้าเอาถ่านที่ไฟดับแล้ว หรือ เส้นเหล็กที่กำลังร้อน หรือ कुछเป็นต้น ไปประหารคนอื่น ถึงคนผู้นั้น โกรธ เคืองท่านแล้วจักทำอะไรได้ ? เขาก็สามารถทำคุณธรรมมีศีลเป็นต้นของ ท่านให้พินาศได้เชียวหรือ ? บุคคลผู้นั้นก็มาด้วยกรรมของเขาเองเหมือนกัน แล้วจักไปด้วยกรรมของตัวเขาเอง ความโกรธเคืองต่อบุคคลผู้นั้น นี้จักตกลงบนกระหม่อมของท่าน เหมือนการประหารผู้ไม่ประหารตอบ และเหมือนกำฝุ่นขว้างทวนลม” ดังนี้อยู่ก็ดี พิจารณาถึงความที่บุคคลทั้งสองฝ่ายต่างก็มีกรรมเป็นของตนเอง แล้วพิจารณาทบทวนอยู่ก็ดี คบหา กัลยาณมิตรผู้ยินดีในการเจริญเมตตา เช่น ท่านอัสสสุตตะเถระอยู่ก็ดี ก็ละ พยาบาทได้ แม้ด้วยการสนทนาปราศรัยในเรื่องสัปายะทั่วความถึงเมตตา ขณะอยู่ในอิริยาบถ เช่น ยืนและนั่งเป็นต้น ก็ละพยาบาทได้ เพราะฉะนั้น

ท่านจึงกล่าวว่า “ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท” แต่โยคาวจรย่อมรู้ยู่ว่า การที่พยาบาทซึ่งละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการ เหล่านี้ จะไม่บังเกิดขึ้นอีกต่อไป ด้วยอนาคามีมรรค ดังนี้

[๑. ถีนะและมิทธะ]

การบังเกิดขึ้นของถีนมิทธะ (ความท้อแท้และความง่วงเหงาเซื่องซึม) ย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการในอรรถ (ความไม่พอใจ) เป็นต้น ความเบื่อหน่าย เรียกว่า อรรถิ ความเกียจคร้านทางกาย เรียกว่า ตัณห์ (ความคร้าน) การบิดเบือนกาย (ที่เรียกเป็นสามัญว่า บิดซี้เกียจ เช่น ในเวลาตื่นนอน) เรียกว่า วิขัมภิกา (การบิดกาย) การเมอาอาหารและความกระวนกระวายด้วยอาหาร เรียกว่า ภัตตสัมมทะ (การเม้าข้าวสุก) อาการหดหู่ของจิต เรียกว่า ความหดหู่ใจ และเมื่อโยคาวจรทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมากในอาการเช่นอรรถิ เป็นต้นเหล่านี้ ถีนมิทธะก็บังเกิดขึ้น เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่พอใจ ความคร้าน การบิดกาย การเม้าข้าวสุก ความหดหู่ใจ มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในอาการมีความไม่พอใจเป็นต้นนั้น ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความบังเกิดขึ้นของถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อความแพร่หลาย ของถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้

แต่การละถีนมิทธะนั้น ก็มีได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธาตุทั้งหลาย มีอรัพพธาตุ เป็นต้น ความเพียรเริ่มแรก เรียกว่า อรัพพธาตุ ความเพียรมีกำลังยิ่งกว่าอรัพพธาตุนั้น เพราะก้าวออกไปจากความเกียจคร้านแล้ว เรียกว่า นิกกมธาตุ ความเพียรมีกำลังยิ่งกว่านิกกมธาตุนั้นไปอีก เพราะ

ก้าวไปสู่ฐานะเบื้องหน้า ๆ เรียกว่า ปรักกมชาตุ เมื่อโยคาวจรทำโยนิ-
โสมนสิการให้เป็นไปมากในความเพียร ๓ ประเภทนี้ ก็ละถีนมิทธะได้
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติ
คือความเพียรเริ่มแรก ชาติคือความเพียรก้าวออกไป ชาติคือความเพียร
ก้าวออกไปเบื้องหน้า มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในชาติคือความ-
เพียร ๓ ประเภทนี้ ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความไม่บังเกิดขึ้นของถีนมิทธะ
ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อละถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละถีนมิทธะ คือ การ
คอยจับนิมิตในการบริโภคนั้น ๑ การสับเปลี่ยนอิริยาบถ ๑ มนสิการ
ด้วยความหมายรู้ในแสงสว่าง ๑ อยู่กลางแจ้ง ๑ คบภักษณมิตร ๑ สนทนา
ปราศัยในเรื่องเป็นสัพพะยะ ๑ เพราะว่า เมื่อโยคาวจรบริโภคนั้นเกิน
ประมาณ เช่น (พราหมณ์ ๕ คน คือ) อาหารหัตถกะ ๑ ภูตत्वมิตกะ ๑
ตัตตวิญญกะ ๑ อลึงสาฎก ๑ และกามาสก ๑ แล้วนั่งในที่พักกลางคืน

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๑๔๔

๒. พราหมณ์ผู้บริโภคนั้นเกินประมาณ ๕ คนนี้ ระบุนามสมญาไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ แยก
เขียนกันบ้างเล็กน้อย คงเนื่องจากแต่ละคัมภีร์ผู้ชำระคนละคน แต่ในคัมภีร์อัฐสาสนี
(หน้า ๕๖๗-๘) อธิบายชื่อและความหมายไว้ ขอแปลเอาความตามลำดับชื่อที่กล่าวใน
คัมภีร์นั้น ดังนี้

ในบรรดาพราหมณ์ทั้ง ๕ คนนี้ ๑. พราหมณ์ซื้ออาหารหัตถกะนั้น บริโภคอาหาร
มากจนไม่สามารถจะลุกขึ้นยืนได้ด้วยตัวเอง จึงบอกกล่าวว่าอาหารหัตถกะ (ช่วยตั้งมือ
ฉันด้วย?) ๒. พราหมณ์ซื้อถั่งสาฎก นั้น ถึงแม้จะลุกขึ้นยืนได้เอง แต่ก็ไม่สามารถจะ
นั่งผ้าสาฎก(ผ้าถุงของตน) ได้ เพราะบริโภคนั้นท้องพองขึ้นอืดเกินประมาณ ๓. พราหมณ์
ซื้อ ตัตตวิญญกะนั้น ไม่สามารถลุกขึ้นได้ กลิ้งเกลือกไปมาอยู่ในที่บริโภคนั้นเอง
๔. พราหมณ์ซื้อกามาสกนั้น ยัดอาหารใส่ปากจนล้นทะลักออกมา นกกาก็สามารถ
จิกกินได้ ๕. พราหมณ์ซื้อภูตत्वมิตกะนั้น บริโภคจนไม่สามารถยับยั้งให้อาหารอยู่แต่ใน
ปากได้ ต้องสำรอกออกมาในที่บริโภคนั้นเอง — ทราบว่า ในอินเดีย บัจจุบัน ชาว
ฮินดูผู้มั่งคั่งยังนิยมทำบุญเลี้ยงอาหารแก่พราหมณ์แบบนี้

และในที่พักกลางวัน บำเพ็ญสมณธรรม ถิ่นมิตระขนาดข้างตัวใหญ่จะมา
ท่อมหับอยู่ แต่เมื่อภิกษุปฏิบัติในการบริโภคอาหารอีก ๔—๕ คำจะอิ่ม ก็
ดื่มน้ำเลย จะทำให้ชีวิตดำเนินไปเป็นปกติ ถิ่นมิตระนั้นก็ไม่มี เพราะ
ฉะนั้น เมื่อภิกษุคอยจับนิมิตในการบริโภคเกินควรอยู่อย่างนี้ก็ดี ก็ละถิน-
มิตระได้ เมื่ออยู่ในอิริยาบถใด ถิ่นมิตระลงครอบงำได้ เปลี่ยนจากอิริยา-
บถนั้นไปอิริยาบถอื่นอยู่ก็ดี ในเวลากลางคืน มนสิการแสงสว่างดวงจันทร์
แสงสว่างดวงประทีปและแสงสว่างคบเพลิง ในเวลากลางวัน มนสิการ
แสงสว่างดวงอาทิตย์อยู่ก็ดี อยู่ในที่กลางแจ้งก็ดี คบหากัลยาณเมตตรผู้ละ
ถิ่นมิตระได้แล้ว เช่นท่านพระมหากัสสปเถระก็ดี ก็ละถิ่นมิตระได้ เมื่อ
อยู่ในอิริยาบถเช่นยืนและนั่งก็ละถิ่นมิตระได้ ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็
นสัปปายะท้าวความถึงจุดนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “ธรรมทั้งหลาย
๖ ประการ เป็นไปเพื่อละถิ่นมิตระ” แต่โยคาวจรย่อมรู้อยู่ว่า ถิ่นมิตระ
ที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ จะไม่บังเกิดขึ้นอีกต่อไป ด้วย
อรหัตตมรรค ดังนี้

[๔. อุทธัจจะและกุกกุจจะ]

อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) กุกกุจจะ (ความรำคาญใจ) จะเกิดขึ้นได้
ด้วยโยนิโสมนสิการในความไม่สงบของใจ อากรรไม่สงบ เรียกว่า อวุป-
สมะ (ความไม่สงบใจ) เมื่อว่าโดยเนื้อความแล้ว ความไม่สงบใจ นั่นก็คือ
อุทธัจจะและกุกกุจจะนั่นเอง เมื่อโยคาวจรทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไป
มากในความไม่สงบใจนั้น อุทธัจจะและกุกกุจจะก็จะเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบของใจ
มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในความไม่สงบใจนั้น ข้อนี้อเป็นอาหาร

เพื่อความบังเกิด^๕ขึ้นของอุทธัจจะและกุกกุจจะที่ยังไม่เกิด^๕ขึ้น หรือเพื่อมีมาก^๕ขึ้น เพื่อแพร่หลายยิ่ง^๕ขึ้น ของอุทธัจจะและกุกกุจจะที่เกิด^๕ขึ้นแล้ว” ดัง^{๕๑}

แต่การละอุทธัจจะและกุกกุจจะนั้น ก็ได้ด้วยโยนิโสมนสิการใน
ความสงบใจ กล่าวคือสมาธิ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า
“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความสงบใจมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากใน
ความสงบใจนั้น ข้อนั้นเป็นอาหาร เพื่อไม่บังเกิด^๕ขึ้น ของอุทธัจจะและกุก-
กุจจะที่ยังไม่เกิด^๕ขึ้น หรือเพื่อละอุทธัจจะและกุกกุจจะที่เกิด^๕ขึ้นแล้ว” ดัง^{๕๒}

อีกประการหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละอุทธัจจะ
และกุกกุจจะ คือ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก ๑ การไล่เลียงสอบถาม ๑
ความเป็นผู้รู้ซ้ำของในพระวินัย ๑ คบหาผู้ใหญ่ ๑ คบหากัลยาณมิตร ๑
สนทนาปราศรัยในเรื่องเป็นสัปปายะ ๑ จริงอยู่^๕ เมื่อโยคาวจรเล่าเรียนได้
๑ นิกาย หรือ ๒ นิกาย หรือ ๓ นิกาย หรือ ๔ นิกาย หรือ ๕ นิกาย^๕
โดยบาลีและโดยเนื้อความ ย่อมละอุทธัจจะและกุกกุจจะได้ แม้ด้วยความ
เป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก (ด้วยการเรียนนั้น) เมื่อโยคาวจรไล่เลียงสอบถามสิ่ง
ที่ควรและไม่ควรอยู่เนื่อง ๆ กัตติ เป็นผู้รู้ซ้ำของโดยเป็นผู้เชี่ยวชาญในวินัย
บัญญัติกัตติ เข้าหาพระเถระผู้ใหญ่ผู้ทรงคุณวุฒิ กัตติ คบหากัลยาณมิตรผู้ทรง
วินัย เช่น พระอุบาลีเถระกัตติ ก็ละอุทธัจจะและกุกกุจจะได้ ขณะอยู่ใน
อิริยาบถ เช่น ยืนและนั่ง เป็นต้น ก็จะละอุทธัจจะและกุกกุจจะได้ด้วยการ
สนทนาเรื่องเป็นสัปปายะที่ท้าวความถึงสิ่งที่ควรและไม่ควร เพราะฉะนั้น

๑. ส. มหาวาร. ๑๙/๙๔, ๑๔๔

๒. ส. มหาวาร. ๑๙/๑๔๗

๓. หมายถึงคัมภีร์นิกาย ๕ ในพระสุตตันตปิฎก

ท่านจึงกล่าวว่า “ธรรมทั้งหลาย ๒ ประการ เป็นไปเพื่อละอุทธัจจะและกุกุจจะ” ดังนี้ แต่ว่าโยคาวจรนั้นย่อมรู้อยู่ว่า อุทธัจจะที่ละได้แล้วด้วยธรรม ๒ ประการนี้ จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยอหัตตมรรค ส่วนกุกุจจะที่ละได้แล้วจะไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีก ด้วยอนาคามิมรรค ดังนี้

[๕. วิจิกิจฉา]

การบังเกิดขึ้นของวิจิกิจฉา (ความสงสัย) มีได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ชื่อว่าเป็น วิจิกิจฉาแท้ เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยเนื่องๆ เมื่อโยคาวจรนั้นทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปเนื่อง ๆ ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยทั้งหลายนั้น วิจิกิจฉาก็บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยนั้น ข้อนั้นเป็นอาหาร เพื่อความบังเกิดขึ้นของวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลายยิ่งขึ้น ของวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว” ดังนี้

แต่ว่า แม้การละวิจิกิจฉานั้น จะมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย มีธรรมเป็นที่กุศลเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศลมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและไม่มีโทษ มีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่ควรเสพและไม่ควรเสพ มีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่ทราวมและประณีต มีอยู่ ธรรมทั้ง

หลายที่เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาว มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากใน
 ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ^๕ ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความบังเกิดขึ้น ของวิจิกิจฉา
 ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลายยิ่งขึ้น ของวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้น
 แล้ว” ^{๕๑} ดังนี้

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ เป็นไปเพื่อละวิจิกิจฉา คือ
 ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก ๑ การไล่เลียงสอบถาม ๑ ความเป็นผู้รู้เข้าใจของ
 ในพระวินัย ๑ ความน้อมใจเชื่ออยู่เนื่อง ๆ ๑ คบกัลยาณมิตร ๑ สนทนา
 ปราศย์ในเรื่องเป็นสัปปายะ ๑ จริงอยู่ เมื่อภิกษุเล่าเรียนคัมภีร์นิกาย ๑
 นิกายกัตติ.....๕ นิกายกัตติ โดยบาลีและโดยเนื้อความ ก็จะละวิจิกิจฉาได้แม้
 ด้วยความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก เมื่อไล่เลียงสอบถามปรารภพระรัตนตรัย
 อยู่เนื่อง ๆ กัตติ เป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในพระวินัยกัตติ เมื่อธิโมกข์กล่าวคือ
 ศรัทธาเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอยู่เนื่อง ๆ กัตติ คบหา
 กัลยาณมิตร เช่น ท่านพระวักกเถระ ผู้เป็นศรัทธาวิมุกตกัตติ ก็ละวิจิกิจฉา
 ได้ เมื่ออยู่ในอิริยาบถ เช่น ยืนและนอนเป็นต้น ก็ละวิจิกิจฉาได้แม้
 ด้วยการสนทนาปราศย์ในเรื่องที่เป็นสัปปายะอันทั่วความถึงคุณพระรัตน-
 ตรัย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละ
 วิจิกิจฉา ดังนี้ แต่โยคาวจรนั้นย่อมรู้ถือว่า วิจิกิจฉาที่ละได้แล้วด้วยธรรม
 ๖ ประการนี้ จะไม่บังเกิดต่อไปอีก ด้วยโสดาปัตติมรรค ดังนี้

คำว่า “อติ อชฺฌตฺตํ วา — ภาวนาอยู่บ้าง....ด้วยประการฉะนี้”
 อธิบายว่า (ภิกษุนั้น) เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายของตนอยู่บ้าง ใน

กรรมทั้งหลายของผู้หนึ่งอยู่บ้าง ในกรรมทั้งหลายของตนในบางเวลา หรือของผู้หนึ่งในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยการกำหนดนิวรรณ์ ๕ อย่างนี้

ส่วนการเกิดขึ้นและการดับไปในที่นี้ พึงนำมากำหนดโดยนัยดังกล่าวแล้วในนิวรรณ์ ๕ ด้วยอโยนิโสมนสิการในสุกขนิมิตและอโยนิโสมนสิการในอสุกขนิมิต เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

และ ในที่นี้ พึงทำการประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า สติผู้กำหนดนิวรรณ์ เป็นทุกขสัจจ์ แล้วพึงเข้าใจมุขแห่งวิธออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดนิวรรณ์อย่างเดียวกัน คำนอกนั้นก็เหมือนกันนั้นแล ด้วยประการฉะนี้

หมวดนิวรรณ์

จบ

[๑๔. ขันธบัพพะ—หมวด (อุปทาน) ชันธ]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกกรรมมานุปัสสนาด้วยนิวรรณ์ ๕ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงมีพระพุทธรประสงค์จะทรงจำแนกโดยขันธ ๕ (ต่อไป) จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ’ ปรี ---และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺธสุ...ในอุปาทานขันธ ๕” ในหมวดขันธนั้น ความว่า กองของอุปาทาน ชื่อว่า อุปาทานขันธ อธิบายว่า ได้แก่ กลุ่มธรรม คือ กองธรรม อันเป็นปัจจัยของอุปาทาน นี่เป็นอธิบายสังเขปในที่นี้ ส่วนการกล่าวด้วยเรื่องขันธโดยพิสดาร ได้กล่าวไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

คำว่า “อิติ รูป” ความว่า รูปนี้ คือ รูปมีเท่านี้ อธิบายว่า ภิกษุกำหนดรู้โดยสภาวะว่า รูปนอกไปจากนี้ ไม่มี ถึงแม้ในขันธอื่นมี

เวทนาเป็นต้น ก็มีนัยดังนี้แล นี่เป็นความสังเขปในที่นี้ ส่วนเรื่องรูปเป็นต้นโดยพิสดาร ได้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยขันธ ในคัมภีร์วิสุทธิมคค์เช่นกัน

คำว่า “อิติ รูปสฺส สมุทโย” ความว่า การบังเกิดขึ้นของรูป โดยอาการ ๕ อย่าง ด้วยปัจจัยเป็นต้นว่า “อวิชชาสมุทยา—เพราะอวิชชาเกิดขึ้น” อย่างนี้ คำว่า “อิติ รูปสฺส อตฺตงฺกโม” ความว่า ความดับไปของรูป โดยอาการ ๕ อย่าง ด้วยปัจจัยเป็นต้นว่า “อวิชชานิโรธา—เพราะอวิชชาดับไป” อย่างนี้ แม้ในขันธอื่น ๆ มีเวทนาเป็นต้น ก็มีนัยนี้เช่นกัน นี่เป็นความสังเขป ณ ที่นี้ ส่วนความพิสดาร ได้กล่าวไว้แล้วในตอนว่าด้วยอุททะพยญาณ ในคัมภีร์วิสุทธิมคค์

คำว่า “อิติ อหฺมตฺตํ วา—ภายในอยู่บ้าง....ด้วยประการฉะนี้” อธิบายว่า (ภิกษุนี้) ฝ่ไปตามคุณธรรมในธรรมทั้งหลายของตนอยู่บ้าง ในธรรมทั้งหลายของผู้อื่นอยู่บ้าง ในธรรมทั้งหลายของตนในบางเวลา หรือของผู้อื่นในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยการกำหนดขันธ ๕ อยู่อย่างนี้ ส่วนการเกิดขึ้นและการดับไปในขันธ ๕ นี้ พึงนำมากำหนดโดยลักษณะ ๕๐ ตามที่กล่าวแล้วในขันธทั้งหลายเป็นต้นว่า “อวิชชาสมุทยา รูปสมุทโย—เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น” ดังนี้ นอกจากนี้ก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

ແລະ ในที่นี้ พึงประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า สติผู้กำหนดขันธเป็นทุกขสัจจ์ แล้วพึงเข้าใจมุ่งแห่งวิธีนำออกจากทุกข์ของภิกษุผู้กำหนดขันธอย่างเดียวกัน นอกนั้นก็เหมือนกันนั้นแล ด้วยประการฉะนี้

หมวด (อุปทาน) ขันธ

[๑๙. อายตนะบัพพะ—หมวดอายตนะ]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกขันธ์มานุปัสสนาด้วยขันธ ๕ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงมีพระพุทธรประสงค์จะทรงจำแนกโดยอายตนะ จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ’ ปริ—และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “นิสฺส อชฺชุตฺตกิพฺพาหิเรสฺส อายตเนสฺส—ในอายตนะภายในและภายนอก ๖” ในหมวดอายตนะนั้น หมายถึง อายตนะภายใน ๖ คือ ตา ๑ หู ๑ จมูก ๑ ลิ้น ๑ กาย ๑ ใจ ๑ (และ) อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ ธรรมทั้งหลาย ๑

คำว่า “จกฺขุญฺจ ปชานาติ—กำหนดรู้ดวงตาด้วย” หมายถึง กำหนดรู้จักขุประสาท โดยหน้าที่และลักษณะตามเป็นจริง คำว่า “รูปเ จ ปชานาติ—กำหนดรู้รูปทั้งหลายด้วย” หมายถึง กำหนดรู้รูปที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐาน ๔ (กรรม, จิต, ฤๅ และอาหาร) ภายนอก โดยหน้าที่และลักษณะตามเป็นจริงด้วย คำว่า “และสัณฺโณชน์โตอาศัยดวงตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น” ความว่า และสัณฺโณชน์ ๑๐ อย่าง คือ กามราคะสัณฺโณชน์ ๑ และ สัณฺโณชน์ คือ ปฏิฆะ ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลพัตต-ปรามาส ๑ ภวราคะ ๑ อัสสา ๑ มัจฉริยะ ๑ อวิชชา ๑ อาศัยสิ่ง ๒ อย่าง คือ ดวงตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย แล้วอย่างใดเกิดขึ้น (ภิกษุ) ก็กำหนดรู้สัณฺโณชน์อย่างนั้น โดยหน้าที่และลักษณะของมันตามเป็นจริงด้วย

ถาม แต่ว่า สัณฺโณชน์ ๑๐ อย่างนี้ เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบ ก่อนอื่น จะมีอารมณ์น่าปรารถนามาสู่คลองในจักขุทวาร ก่อน เมื่อภิกษุนี้ยินดีชื่นชมอารมณ์นั้นด้วยความยินดีในกาม กามราคะ

สัญญาญชนก็เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งโกรธเคืองในอารมณ์ที่ตนไม่ปรารถนา
 ปฏิมาสัญญาญชนก็เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งสำคัญคิดว่า นอกจากเราแล้ว ใคร ๆ
 อื่นที่จะสามารถทำอารมณ์หนึ่งให้ชัดแจ้งได้ไม่มี ดังนี้ มานะสัญญาญชนก็
 เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งยึดถือรูปารมณ์อย่างนั้นว่า เทียบ ยั่งยืน ทิฏฐิสัญญาญชน
 ก็เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งสงสัยอยู่ว่า รูปารมณ์อย่างนี้เป็นสัตว์ หรือว่าเป็น
 ของสัตว์หนอ ? ดังนี้ วิจิกิจฉาสัญญาญชนก็เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งปรารถนา
 ภาพอยู่ว่า ขอให้รูปารมณ์นี้เป็นของที่ได้ง่ายตายแก่ตนเองในภพที่ไปถึง
 ดังนี้ ภวสัญญาญชนก็เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งสมทานสีลพรตด้วยคิดว่า รูปา-
 รมณ์เห็นปานนี้ เราอาจได้รับในกาลภายหลัง เพราะสมทานสีลพรตดังนี้
 สีลพัตตปราคาสสัญญาญชนก็เกิดขึ้น เมื่อภิกษุหนึ่งคิดริษยาอยู่ว่า ในหนอ
 ขออย่าให้คนพวกอื่นได้ประสบอารมณ์นี้เลย ดังนี้ อิสสาสัญญาญชนก็เกิดขึ้น
 เมื่อภิกษุหนึ่งหวงแหนอารมณ์ที่ตนได้รับต่อผู้อื่น มัจฉริยสัญญาญชนก็เกิด
 ขึ้น ส่วนอวิชชาสัญญาญชนก็เกิดขึ้น เพราะไม่รู้ ด้วยความไม่รู้อันเกิดร่วม
 กับสัญญาญชนทุกอย่างนั้นเอง

คำว่า “ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส” ความว่า การบังเกิดขึ้นของ
 สัญญาญชนแม้ทั้ง ๑๐ อย่างที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้น มิได้โดยการก่อกรรม ด้วยเหตุใด
 ภิกษุหนึ่งกำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

คำว่า “ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส” ความว่า ส่วนการละสัญญาญชนทั้ง
 ๑๐ อย่างนั้นที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะยังละไม่ได้ หรือเพราะมันก่อกรรม มิได้
 ด้วยเหตุใด (ภิกษุ) กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

คำว่า “ยถา จ ปหีนฺสฺส” ความว่า การที่สัญญาญชนทั้ง ๑๐ อย่าง
 นั้น แม้ละได้แล้วด้วยตทั้งคะปหานและวิกขัมภณะปหาน จะไม่บังเกิดขึ้น

ใหม่ต่อไปด้วยเหตุใด (ภิกษุ) กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย แต่ทว่า การที่สัญญาชนนั้นไม่เกิดขึ้นอีกด้วยเหตุใด กล่าวคือ ก่อนอื่น การที่สัญญาชนต่าง ๆ ๕ อย่างคือ ทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพัตตปรามาส ๑ อธิสสา ๑ และมัจฉริยะ ๑ ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป ด้วยโศดาปัตติมรรค การที่สัญญาชนอย่างหยาบ ๒ อย่าง คือ กามราคะสัญญาชนและปฏิฆะสัญญาชนไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป ด้วยสกหาคามิมรรค การที่สัญญาชน ๒ อย่างนั้นที่เป็นอย่างละเอียดติดตามนอนเนื่องอยู่ ไม่บังเกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยอนาคามิมรรค และการที่สัญญาชนอีก ๓ คือ มานะ ๑ ภวราคะ ๑ อวิชชา ๑ ไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยอรรหัตตมรรค ด้วยเหตุใด ภิกษุนี้กำหนดรู้เหตุนี้ด้วย

ในอาตยณะอื่น ๆ มีคำว่า “สัทเท จ — (กำหนดรู้) เสียงทั้งหลายด้วย” ดังนั้นเป็นต้น ก็มีนัยเช่นนี้เหมือนกัน อีกประการหนึ่ง การกล่าวด้วยอาตยณะในที่นี้ พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในอายตณนิเทศในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ภิกษุนี้เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ด้วยการกำหนดอายตนะภายในอยู่บ้าง เฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายของผู้อื่น ด้วยการกำหนดอายตนะภายนอกอยู่บ้าง ในธรรมทั้งหลายของตนในบางเวลาหรือในธรรมทั้งหลายของผู้อื่นในบางเวลาอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้

ส่วนการเกิดขึ้นและการดับไปในหมวดอายตนะนี้ พึงนำมากำหนดการเกิดขึ้นและดับไป ของรูปายตนะ(อายตนะ คือ รูป) โดยนัยที่กล่าวไว้ในรูปขันธ์ (เช่น) ว่า “อวิชชาสมุทฺยา จกฺขุสมุทฺโย” ของมนายตนะ(อายตนะคือใจ) ในจำพวก อรูปายตนะ พึงนำมากำหนดโดยนัยที่กล่าวไว้ในวิญญาณขันธ์ ส่วนของธัมมายตนะพึงนำมากำหนดโดยนัยที่กล่าวไว้ใน

ชั้นทั้งหลายนอกนั้น ไม่ควรถือเป็นโลกุตตรธรรม นอกจากชั้นนี้เช่น
กล่าวแล้วนั้นแล

แน่ละ ในที่นี้ พึงประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า สติผู้กำหนด
อายตนะ เป็นทุกข์สัจจ ดังนี้ แล้วพึงเข้าใจมุขแห่งวินาออกจากทุกข์ของ
ภิกษุผู้กำหนดอายตนะเช่นเดียวกัน คำนอกนั้นก็เหมือนกันเช่นนั้นแล
ด้วยประการดังนี้

หมวดอายตนะ

จบ

[๒๐. โพชฌงค์ปัณณะ—หมวดโพชฌงค์]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกรัชมานุปัสสนาด้วยอายตนะ
ภายในและอายตนะภายนอก (อย่างละ) ๖ ดังนี้แล้ว บัดนี้ ทรงมีพระ
พุทธประสงค์จะทรงจำแนกโดยโพชฌงค์ (ต่อไป) จึงทรงมีพระดำรัสว่า
“ปุณ จั ปริ—และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า “โพชฌงกุเคสุ—ในโพชฌงค์ทั้งหลาย” ในหมวดโพชฌงค์
นั้น หมายถึง องค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้

[๑. สติสัมโพชฌงค์]

คำว่า “สนฺติ” แปลว่า มีอยู่ เพราะได้ไว้โดยเฉพาะ คำว่า
“สติสัมโพชฌงค์” แปลว่า สัมโพชฌงค์ กล่าวคือ สติ จจริงอยู่ในคำว่า
“สัมโพชฌงค์” นี้ มีอธิบายว่า โยคาวจรย่อมตรัสรู้พร้อมจำเดิมแต่เริ่ม
เจริญวิปัสสนา เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัมโพธิ์ คือ ผู้ตรัสรู้พร้อม อีก
อย่างหนึ่ง โยคาวจรนั้น ย่อมตื่นพร้อม คือว่า ตื่นขึ้นจากความหลับคือ

กิเลส หรือว่า แหวงตลอดซึ่งสัจจะทั้งหลายด้วยธรรมสามัคคี (ความพร้อมเพรียงของธรรม) ๗ ประการใด มีสติ เป็นต้น ธรรมสามัคคีนั่น ชื่อ สัมโพธิ์ สัมโพธินั้นชื่อว่า สัมโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ของผู้ตรัสรู้พร้อม หรือว่า เพราะเป็นองค์ของธรรมสามัคคีเป็นเครื่องตรัสรู้พร้อมนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมโพชฌงค์ กล่าวคือ สติ ถึงแม้ในสัมโพชฌงค์ อื่นนอกจาก (สติ) ก็พึงเข้าใจอธิบายคำโดยนัยเดียวกันนี้แล

คำว่า “อสนฺต” แปลว่า ไม่มี เพราะไม่ได้ไว้โดยเฉพาะ ส่วนในคำว่า “ยถา จ อนุปฺปนฺนํสุส --- และ...ของสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น...ด้วยเหตุใด” เป็นต้น มีอธิบายว่า แต่ก่อนอื่น การเกิดขึ้นของสติ-สัมโพชฌงค์ย่อมมีได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์นั้น ข้อนี้เป็นอาหารเพื่อความบังเกิดขึ้นของสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือ เพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลาย ของสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญบริบูรณ์ (แห่งสติสัมโพชฌงค์)” ดังนี้ ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์ในที่นี้ ก็คือ สตินั่นเอง โยนิโสมนสิการก็มีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว (ข้างต้น) นั้นแล เมื่อโยคาวจรทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปมาก ในธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์นั้น สติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้น

อีกประการหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบังเกิดขึ้นของสติสัมโพชฌงค์ คือ สติสัมปชัญญะ ๑ การไม่คบหาบุคคลผู้

มีสติหลงลืม ๑ การคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง ๑ การน้อมใจไปให้มากในสติ
สัมโพชฌงค์นั้น ๑ เพราะว่า 'สติสัมโพชฌงค์ จะบังเกิดขึ้น ด้วยมีสติสัม-
ปชัญญะใน ๗ สถาน มีการก้าวไปข้างหน้า (อภิกกัณตะ) เป็นต้น ๑
ด้วยการไม่คบหาบุคคลผู้มีสติหลงลืมเช่นนกกาที่เขายืนก่อนข้าวให้ ๑ ด้วยการ
การคบหาบุคคลผู้มีสติมั่นคง เช่น ท่านติสสทัตตเถระ และท่านอภยเถระ
 เป็นต้น ๑ และด้วยความเป็นผู้มีจิตนำเข้าไปโน้มน้อมไปเพื่อให้ สติตั้งอยู่
เสมอในอิริยาบถต่าง ๆ เช่นในขณะยืนและขณะนั่งอยู่ เป็นต้น ๑ แต่
โยคาวจรนั้นย่อมรู้อยู่ว่า การที่สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วด้วยเหตุ ๔
ประการ อย่างนั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ด้วยอรรถตมรรค ดังนี้

[๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์]

ส่วนการบังเกิดขึ้นของธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ (สัมโพชฌงค์คือการ
ตรวจค้น ลือกเฟ้น ไตร่ตรองธรรม) จะมีได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล
และอกุศล มีอยู่ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายเป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาว มีอยู่ การทำ
โยนิโสมนสิการให้มากในธรรมทั้งหลายนั้น ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อการบังเกิด
ขึ้นของธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อความ
แพร่หลาย ของธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญ
บริบูรณ์" ดังนี้

อีกประการหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความบังเกิดขึ้นของธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ การไล่เลียงสอบถาม ๑

การทำวัตรให้หมดจดแจ่มใส ๑ การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ๑ การไม่คบ
หาบุคคลทรามปัญญา ๑ การคบหาบุคคลมีปัญญา ๑ การพิจารณาจริยา
ของญาณอันลึกซึ้ง ๑ การน้อมใจไปให้มากในธรรมวิยสัมพันธ์ ๑

ในธรรม ๗ ประการนั้น การไล่เลียงสอบถาม ได้แก่ การซักใช้สอบถามที่ท้าวความถึงเนื้อความของขั้นของธาตุ ของอายตนะ ของอินทรีย์ของพระ ของโพชฌงค์ ของมรรค ขององค์ฌาน ของสมณะและวิปัสสนาอยู่เนื่อง ๆ

การทำวัตรให้หมดจดแจ่มใส ได้แก่ การทำวัตรภายในและภายนอกให้มีภาวะหมดจดแจ่มใส เพราะว่า ในกาลใด โยคาวจรนั้นมีผมนและเล็บยาวเกินไป หรือร่างกายหมักหมมด้วยสิ่งเป็นโทษ และเนื้อตัวมุกขะมอมด้วยเหงื่อไคล ในกาลนั้น ชื่อว่า วัตรภายในไม่หมดจดแจ่มใส ไม่บริสุทธิ์สะอาด แต่ว่า ในกาลใด จีวรเก่าคร่ำคร่า เศร้าหมอง ออกกลิ่นเหม็นหรือเสนาสนะรกรุงรัง ในกาลนั้น ชื่อว่า วัตรภายนอกไม่หมดจดแจ่มใส ไม่บริสุทธิ์สะอาด เพราะฉะนั้น โยคาวจรพึงทำวัตรภายในให้หมดจดแจ่มใสด้วยการตัดผม (และเล็บ) เป็นต้น ด้วยการทำร่างกายให้กระปรี้กระเปร่าด้วยการฟอกล้างอวัยวะเบื้องบนและขบถ่ายระบายท้องเป็นต้น ด้วยการอบและอาบ พึงทำวัตรภายนอกให้หมดจดแจ่มใสด้วยการขุณยเปียบปะชกย้อมและทำชอบทาบเป็นต้น เพราะว่า เมื่อวัตรภายในและภายนอกนี้ไม่หมดจดแจ่มใสแล้ว ถึงแม้ญาณในจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นก็ไม่บริสุทธิ์สะอาด เหมือนแสงสว่างของเปลวประทีปที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตัวตะเกียงกับทั้งไส้และน้ำมันที่ไม่สะอาด แต่ว่าเมื่อวัตรภายนอกหมดจดแจ่มใส ถึง

แม้ญาณในจิตและเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ก็หมดจดแจ่มใส เหมือนแสงสว่างของเปลวประทีปอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยตัวตะเกียงและไส้กับน้ำมันที่สะอาดบริสุทธิ์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การทำวัตถุให้หมดจดแจ่มใส เป็นไปเพื่อความบังเกิดขึ้นของธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ดังนี้

ที่ว่า การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน นั้น ได้แก่การทำอินทรีย์ทั้ง ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้มีภาวะสม่ำเสมอ เพราะถ้า ศรัทธินทรีย์ ของโยคาวจรนั้น มีกำลังแก่กล้า แต่อินทรีย์อื่น ๆ มีกำลังอ่อน แด้นั้น วิริยอินทรีย์ ก็ไม่สามารถทำหน้าที่ประคับประคองจิต สตินทรีย์ก็ไม่สามารถทำหน้าที่ตั้งแนบชิตจิต สมาธิินทรีย์ก็ไม่สามารถทำหน้าที่มิให้จิตฟุ้งซ่าน ปัญญินทรีย์ก็ไม่สามารถทำหน้าที่หยั่งเห็น เพราะฉะนั้น เมื่อโยคาวจรมนสิการด้วยการพิจารณาสภาวะของธรรม หรือโดยอาการใด ศรัทธินทรีย์นั้นเกิดมีกำลังแก่กล้า โยคาวจรพึงลดศรัทธินทรีย์นั้นลงเสียบ้าง ด้วยการไม่มนสิการโดยอาการนั้น และในเรื่องนี้มีเรื่องของท่านพระวัคกลิเถระแสดงเป็นตัวอย่างได้ แต่ถ้าวิริยินทรีย์มีกำลังแก่กล้า ในเวลานั้น ศรัทธินทรีย์จะไม่สามารถทำหน้าที่หมั่นใจเชื่อได้เลย ถึงอินทรีย์อื่น ๆ นอกจากนั้น ก็ไม่สามารถทำหน้าที่ต่าง ๆ นอก^{นี้}(ของตน) ด้วย เพราะฉะนั้น โยคาวจรพึงลดวิริยินทรีย์ลงเสียด้วยการเจริญปัสสัทธิเป็นต้น แม้ในเรื่องวิริยินทรีย์นั้น ก็พึงชี้เรื่องของพระโสณเถระให้เห็นเป็นตัวอย่าง ถึงแม้ในอินทรีย์อื่นนอก^{นี้}ก็อย่างนี้เหมือนกัน พึงเข้าใจว่า เมื่ออินทรีย์หนึ่งมีกำลังแก่กล้ามากเกินไป อินทรีย์อื่น ๆ ก็ไม่สามารถทำหน้าที่ของตน ๆ แต่ในเรื่องนี้ท่านผู้รู้ทั้งหลายย่อมสรรเสริญไว้โดยเฉพาะถึงการที่ศรัทธากับปัญญา และสมาธิ

กับวีริยะมีกำลังสม่ำเสมอ เพราะว่าคุณผู้ศรัทธาแก้แล้ว แต่มีปัญญาอ่อน มักเป็นผู้มีความเลื่อมใสสุดยอด ย่อมเลื่อมใสไปในวัตถุที่ไม่สมควร คุณผู้ศรัทธาแก้แล้ว แต่ศรัทธาอ่อน ก็จะฝึกฝนพวกเกราะโค่ง เป็นเหมือนโรคที่มีสมุฏฐานเกิดจากเกสัช เป็นโรคที่รักษาไม่หาย เขาจะคิดเล่นเลยจริงไปว่า กุศลย่อมมีได้แต่เพียงคิดในใจก็พอแล้ว แล้วไม่ทำบุญมิให้ทานเป็นต้น ตายไปเกิดในนรก แต่เมื่อมีอินทรีทั้งสอง คือ ศรัทธาและปัญญาสม่ำเสมอ คุณผู้นั้นก็จะเลื่อมใสเฉพาะวัตถุที่สมควรเท่านั้น ส่วนสมาธิที่มีกำลังแก้แล้ว แต่วีริยะอ่อน โสัชชะ (คือ ความเกียจคร้าน) ก็ครอบงำ เพราะสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกับโสัชชะ วีริยะแก้แล้ว สมาธิอ่อน อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็ครอบงำ เพราะวีริยะเป็นฝ่ายเดียวกับอุทธัจจะ แต่สมาธิที่ผสมผสานกันดีกับวีริยะ ก็ไม่ตกลงไปในโสัชชะ วีริยะที่ผสมผสานกันดีกับสมาธิ ก็ไม่ตกลงไปในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น โยคาวจรพึงทำอินทรีทั้งสอง (คือวีริยะกับสมาธิ) นั้นให้สม่ำเสมอ เพราะว่าเมื่ออินทรีทั้งสองสม่ำเสมอ อัปปนาสมาธิก็เกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง สำหรับผู้เจริญสมาธิ ถึงแม้ศรัทธาจะมีกำลังแก้แล้วก็ใช้ได้ เมื่อโยคาวจรเชื่ออยู่อย่างนี้ เลื่อมใสอยู่อย่างนี้ ก็จักบรรลुอัปปนาสมาธิได้ แต่ในสมาธิกับปัญญานั้น สำหรับผู้เจริญสมาธิ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งมีกำลังแก้แล้ว เป็นใช้ได้ เพราะว่า ท่านผู้เจริญสมาธินั้นย่อมบรรลुอัปปนาได้ด้วยอาการอย่างนี้ สำหรับผู้เจริญทางวิปัสสนา ปัญญามีกำลังแก้แล้ว เป็นใช้ได้ เพราะว่า ท่านผู้เจริญวิปัสสนานั้น ย่อมบรรลुการแทงตลอดลักษณะ (คือ สภาวลักษณะและไตรลักษณ์) ด้วยอาการอย่างนี้ แต่เมื่ออินทรีทั้งสอง (คือสมาธิกับปัญญา) เสมอกัน อัปปนาก็มีได้เหมือนกัน ส่วนสตินั้น มีกำลัง

แก้กล้ำเป็นใช้ได้ในทุกแห่ง เพราะสติย่อมจะป้องกันจิตมิให้ตกลงไปใน
 อุทรัจจะ เพราะศรัทธากับวิริยะและปัญญาเป็นฝักฝ่ายของอุทรัจจะ (และ)
 ป้องกันจิตมิให้ตกลงไปในโกสัชชะ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายของโกสัชชะ
 เพราะฉะนั้น สตินั้น โยคาวจรพึงปรารถนาในที่ทุกสถาน เหมือนเกลือใช้
 ในการปรุงกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้รอบรู้การงานทุกอย่าง
 เป็นบุคคลพึงประสงค์ในราชกิจทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ก็
 แลสติ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง เพราะอะไร?
 เพราะจิตมีสติเป็นที่พึ่ง สติก็มีหน้าที่ระแวดระวังรักษาคิด ปราศจาก
 สติเสียแล้ว การประคับประคองและการข่มจิต จะมีไม่ได้ ฉะนั้น

ที่ว่า การไม่คบหาบุคคลทรมปัญญา ได้แก่ การเว้นให้ห่างไกล
 จากบุคคลทรมปัญญา ผู้ไม่มีปัญญายังรู้ในธรรมต่าง ๆ มีขันธเป็นต้น

ที่ว่า การคบหาบุคคลมีปัญญา ได้แก่ การคบหาบุคคลผู้ประกอบ
 ด้วยปัญญาหยั่งรู้ในความเกิดและความดับ เป็นเครื่องกำหนดลักษณะครบ
 ๕๐ ประการ (ของขันธทั้งหลาย)

ที่ว่า การพิจารณาจริยาของญาณอันลึกซึ้ง ได้แก่ การพิจารณา
 ประเภทของปัญญาอันลึกซึ้ง ซึ่งเป็นไปในธรรมทั้งหลายมีขันธเป็นต้น
 อันล้าลึก

ที่ว่า การน้อมใจไปให้มากในธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ความ
 เป็นผู้มึนจิตน้าวไป ไน้มไป น้อมไป เพื่อให้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ตั้งอยู่เสมอ
 ในอริยาบททั้งหลาย เช่น ในขณะยืนและขณะนั่งอยู่เป็นต้น

แต่ว่า โยคาวจรนั้น ย่อมรู้ยู่ว่า การที่ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ที่บังเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้นนั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ ด้วยอรรถตมรรค ดังนี้

[๓. วิริยสัมโพชฌงค์]

การบังเกิดขึ้นของวิริยสัมโพชฌงค์ (โพชฌงค์ คือ ความเพียร) ย่อมมีได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ธาตุแห่งความเพียรเริ่มแรก ธาตุแห่งความเพียรก้าวออกไป ธาตุแห่งความเพียรก้าวไปเบื้องหน้า มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากใน ธาตุเหล่านั้น ข้อนั้นเป็นอาหาร เพื่อความบังเกิดขึ้นของวิริยสัมโพชฌงค์ ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อความแพร่หลาย ของวิริยสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญบริบูรณ์” ดังนี้

อนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการเป็นไปเพื่อความบังเกิดขึ้นของวิริย-
 สัมโพชฌงค์ คือ พิจารณาเห็นภัยในอบาย ๑ มองเห็นอนิสังส (ของวิริย-
 สัมโพชฌงค์) ๑ พิจารณาเห็นทางดำเนิน ๑ เคารพในอาหารบิณฑบาต ๑
 พิจารณาเห็นความยิ่งใหญ่ในความเป็นทนายาท ๑ พิจารณาเห็นความยิ่ง
 ใหญ่ของพระบรมศาสดา ๑ พิจารณาเห็นความยิ่งใหญ่ของชาติกำเนิด ๑
 พิจารณาเห็นความยิ่งใหญ่ของเพื่อนพรหมจารีด้วยกัน ๑ ไม่คบหาบุคคล
 ที่เกียจคร้าน ๑ คบหาบุคคลผู้มีความเพียร ๑ มีจิตน้อมไปเนื่อง ๆ
 ในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น ๑ ดังนี้

ในธรรม ๑๑ ประการนั้น วิริยสัมโพชฌงค์จะบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็นภัยในอบายอยู่อย่างนี้ว่า ในเวลาเสวยทุกข์มากมายจำเดิมแต่เครื่องกรรมกรรมจำครบ ๕ ประการในนรกทั้งหลายก็ดี ในเวลาถูกจับด้วยตาข่ายแหวนเครื่องขัดและไซเป็นเป็นต้น ในครั้งที่เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานก็ดี ในเวลาลากเกวียนเป็นต้นของสัตว์ผู้ถูกประหารและผลักดันด้วยประจุกและหนามเป็นต้นก็ดี ในเวลาเร่ร้อนด้วยความหิวและความกระหาย ตลอดหลายพันปีบ้าง ตลอดพุทธันดร ๑ บ้าง ในเปรตวิสัยก็ดี ในเวลาเสวยทุกข์ด้วยลมและแดดเป็นต้น ด้วยอัฏฐภาพที่มีแต่หนังหุ้มกระดูกเท่านั้น โดยยาวประมาณ ๖๐ ศอก ๘๐ ศอก ในพวกอสุรกาลกัญชิกะก็ดี (ในเวลากาลเช่นนั้น) มิสามารถจะทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นได้ แต่เวลาที่ท่านเป็นภิกษุนี้แหละ เป็นเวลา(สามารถทำให้วิริยสัมโพชฌงค์เกิดได้) ดังนี้บ้าง

วิริยสัมโพชฌงค์จะบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้มองเห็นอนิสงส์อย่างนี้ว่า คนเกียจคร้านไม่สามารถได้โลกุตตรธรรม ๔ คนมีความเพียรเท่านั้นจึงสามารถ ข้อนั้นเป็นอนิสงส์ของความเพียร ดังนี้บ้าง

วิริยสัมโพชฌงค์บังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็นทางดำเนินอย่างนี้ว่า ทางที่พระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า และพระมหาสาวกทั้งปวงดำเนินไปนั้น ตัวท่านควรดำเนินไป และทางนั้นคนเกียจคร้านมิสามารถดำเนินไปได้ ดังนี้บ้าง

วิริยสัมโพชฌงค์บังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็น อย่างนี้ว่า มนุษย์ทั้งหลายเหล่าใด อุบัติจากท่านด้วยปัจจัยมีภินทบาทเป็นต้น มนุษย์

ทั้งหลายเหล่านี้ มิใช่ญาติของท่าน มิใช่ทาสและกรรมกรของท่าน ทั้งพวก
 เขามีได้ถวายบัจจยมิบิดนพาทเป็นต้นที่ประณีตแก่ท่าน ด้วยความคิดว่า
 จักอาศัยท่านดำรงชีวิตอยู่ พวกเขามุ่งหมายให้เครื่องสักการะของเขามี
 ผลมาก จึงถวายโดยแท้แล ถึงแม้พระบรมศาสดาก็ได้ทรงเห็นอย่างนี้ว่า
 ภิกษุนี้บริโภคน้ำจืดเหล่านี้แล้วจักมีร่างกายล่ำสัน แข็งแรงอยู่เป็น สุขสบาย
 แล้วจึงทรงตรัสอนุญาตบัจจยทั้งหลายแก่ท่าน พระองค์ทรงเห็นว่า เมื่อภิกษุ
 บริโภคน้ำจืดเหล่านี้อยู่ จักทำสมณธรรมแล้วพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะได้ ดังนี้
 จึงทรงอนุญาตบัจจยทั้งหลายแก่ท่าน โดยแท้แล บัดนี้ท่านนั้นเป็นคน
 เกียจคร้านอยู่ ไม่เคารพบิดนพาทนั้น เพราะขึ้นชื่อว่าการเคารพบิดนพาท
 ย่อมเป็นเรื่องของคนมีความเพียรโดยเฉพาะ ดังนี้บ้าง (เรื่องนี้ก็) เหมือน
 กับการเคารพบิดนพาทของท่านมหามิตตเถระ

[เรื่องพระมหามิตตเถระ]

เล่ามาว่า พระเถระอาศัยอยู่ในถ้ำของคนไถนา และในหมู่บ้านที่
 พระเถระนั้นไปศึกษาจาร มีมหาอุบาสิกผู้หนึ่ง ปฏิบัติพระเถระเยี่ยงเป็น
 บุตร วันหนึ่ง มหาอุบาสิกนั้นจะไปป่า จึงบอกส่งลูกสาวไว้ว่า “ลูกจะมี
 ข้าวสารเก่าอยู่ที่โน้น น้ามอยู่ที่นั่น ในโน้นเนยใส ในนั้นน้ำอ้อย ใน
 เวลาท่านมิตตะพี่ชายของเจ้ามา จงหุงข้าวแล้วถวายพร้อมทั้งน้ามน เนยใส
 และน้ำอ้อย และลูกเองก็ควรรับประทานเสียด้วย ส่วนแม่นั้นจะรับ
 ประทานข้าวเย็นที่หุงไว้แต่วันวานกับผักดอง” ลูกสาวถามว่า “กลางวันแม่
 จักรับประทานอะไรจะแม่?” มหาอุบาสิกถามกับลูกสาวว่า “ลูกจงเอาผัก
 ดองใส่ต้มข้าวยากุเปรี้ยวด้วยปลายข้าวเก็บไว้ให้แม่นะจ๊ะ” พระเถระห่มจีวร
 แล้ว กำลังนำบาตรออกมา ได้ยินเสียงสั่งนั้น (ด้วยหูทิพ?) จึงสอนตนเองว่า

ทราบว่ มหาอุบาสิกาบรีโศกข้าวเย็นกับผักตอง แม้ในตอนกลางวันก็จัก
 บริโศกข้าวยากูเปรี้ยวต้มกับผักตอง แต่บอกให้ลูกสาวเอาข้าวสารเก่าเป็น
 ตันมาหุงไว้สำหรับตัวท่าน ก็แลมหาอุบาสิกานี้มิได้มุ่งหวังนาไร มิได้มุ่ง
 หวังอาหารและเสื้อผ้าที่จะได้มาเพราะอาศัยท่านเลย แต่ปรารถนาสมบัติ ๓
 ประการ (มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติ) จึงถวาย (อาหาร
 แก่ท่าน) ตัวท่านจักสามารถหรือไม่สามารถที่จะให้สมบัติเหล่านั้นแก่มหา
 อุบาสิกานี้ ท่านมิตตเถระว่าพึงอยู่ว่า อันปิณฑบาท (คืออาหารที่มหาอุบา-
 สิกาสั่งให้ลูกสาวหุงถวาย) นี้ ตัวท่านผู้มีราคะ มีโทสะ มีโมหะ ไม่สามารถ
 จะรับได้ คิดแล้วก็เอาบาตรใส่ดินลงในถุงปลดลูกตุ้ม กลับไปยังถ้ำของคน
 ไถนาตามเดิม วางบาตรไว้ใต้เตียง เอาจีวรพาดไว้บนราวจีวร นั่งอธิษฐาน
 ความเพียรว่า ข้าพเจ้าไม่บรรลुพระอรหัตต์ จักไม่ออกไป (จากถ้ำนี้) ภิกษุ
 ผู้ไม่ประมาทอยู่อาศัย (ในถ้ำ) มาตลอดเวลานาน เจริญวิปัสสนา ได้บรรลु
 พระอรหัตต์ก่อนเวลาอาหารเข้านั่นเอง เป็นพระมหาชีณาสพ ทำอาการ
 ยิ้มแย้มเหมือนดอกบัวบาน เดินออกมา เทวดาที่สิงอยู่บนต้นไม้ใกล้ประตู
 ถ้ำ เปล่งอุทานอย่างนี้ว่า

นโม เต ปุริสาชฌณ นโม เต ปุริสุตตม
 ยสฺส เต อาสวา จีณา ทกฺขิณฺเญโยสี มาริส^๑

แปลว่า

ข้าแต่ท่านบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแก่ท่าน
 ข้าแต่ท่านบุรุษเยี่ยงยอด ขอความนอบน้อมจงมีแก่ท่าน
 ข้าแต่ท่านผู้หมดทุกข์ ท่านใดมีอาสวะทั้งหลายหมดสิ้น
 แล้ว ท่านนั้นย่อมเป็นบุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา

แล้ว (เทวดานั้น) กล่าวต่อไปว่า ท่านผู้เจริญ สตรีชาวทั้งหลายถวาย
ภิกษาแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย เช่น ท่าน ผู้เข้าไปบิณฑบาต แล้วจักพ้นจาก
ทุกข์ได้เป็นแท้ ดังนี้ พระเถระลุกขึ้นไปเปิดประตูตรวจดูเวลา รู้ว่ายังเข้า
อยู่ จึงถือบาตรและจีวรเข้าไปยังหมู่บ้าน ฝ่ายเด็กหญิงผู้นั้นก็เตรียมภัตตา-
หารไว้พร้อมแล้ว นั่งมองดูประตูเรือนอยู่ว่า ประเดี๋ยวพี่ชายของฉันจักมา ๆ
ครั้นพระเถระมาถึงประตูเรือน เธอก็รับบาตร จัดอาหารบิณฑบาตผสมน้ำ
นมพร้อมด้วยเนยใสและน้ำอ้อยใส่จนเต็มบาตร แล้ววางบาตรคืนในมือ
พระเถระ พระเถระกล่าวอนุโมทนาว่า “สุขี โหตุ — จงมีสุขเถิด”
แล้วก็กลับไป ฝ่ายเด็กหญิงนั้นก็นั่งมองดูพระเถระนั้น (จนลับสายตา)
เพราะว่า ขณะนั้น ผิวพรรณของพระเถระนั้นบริสุทธิ์เหลือเกิน อินทรีย์
ทั้งหลายก็ผ่องใส ใบหน้าสดชื่นแจ่มใสอย่างยิ่งเหมือนลูกตาลสุกที่เพิ่งหลุด
จากขั้ว มหาอุบาสิกากลับมาจากป่า ถามลูกสาวว่า พี่ชายของลูกมาแล้ว
หรือจะ ? เด็กหญิงนั้นก็เล่าเรื่องทั้งหมดให้มารดาทราบ อุบาสิกานั้นก็รู้ได้
ว่า วันนี้นักบรรพชิตของบุตรของเราถึงที่สุดแล้ว ก็มีคามยินดี บอกกะ
ลูกสาวว่า ลูกจำ พี่ชายของเธอจะไม่เบือนหน้าในพระพุทธรูปอีกต่อไป

วิธีวิสามนโพชฌงค์ย่อมบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็น ความ
ยิ่งใหญ่ในความเป็นทนายาทว่า อันความเป็นทนายาท(ในมรดก)ของพระบรม
ศาสดา ที่เรียกว่า อริยทรัพย์ ๗ ประการนี้ เป็นของยิ่งใหญ่แล คนเกียจ
คร้านไม่สามารถจะรับความเป็นทนายาทที่ยิ่งใหญ่นั้นได้ เพราะว่า เปรียบ
เหมือนมารดาบิดาย่อมคัดบุตรผู้ปฏิบัติผิดให้พ้นไปจากความเป็นทนายาท โดย
ระบุว่า ผู้นี้มิใช่บุตรของเรา เมื่อมารดาบิดานั้นล่วงลับไปแล้ว บุตรนั้นก็

ไม่ได้รับมรดก จันโต แม้คนเกียจคร้าน ก็ฉันนั้น ย่อมไม่ได้รับความเป็น
ทายาท คือ อริยทรัพย์นี้ ผู้มีความเพียรเท่านั้น จึงจะได้รับ ดังนี้บ้าง

วริยสัมโพชฌงค์ ย่อมบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็นความ
ยิ่งใหญ่ของพระบรมศาสดาอย่างนี้ว่า อันพระบรมศาสดาของท่านยิ่งใหญ่แล
เพราะว่า ในเวลาที่พระบรมศาสดาของท่านทรงถือปฏิสนธิในพระครรภ์
ของพระมารดาภคินี ในเวลาเสด็จออกมหานิเทศกรรมกัณฐะ ในเวลาทรงตรัส
รู้พระสัมโพธิญาณกัณฐะ ในเวลาทรงแสดงพระธรรมจักรกัณฐะ ในเวลาทรง
ทำยมกปาฏิหาริย์ ในเวลาเสด็จลงจากเทวโลก ในเวลาทรงปลงพระชนมายุ
สังขารกัณฐะ ในเวลาเสด็จปรินิพพานกัณฐะ โลกธาตุทั้งหมื่นก็หวั่นไหว การ
ที่ตัวท่านบวชในพระศาสนาของพระบรมศาสดาเห็นปานนี้ แล้วเป็นผู้เกียจ
คร้าน หากควรไม่ ดังนี้บ้าง

วริยสัมโพชฌงค์ ย่อมบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็นความ
ยิ่งใหญ่ของชาติกำเนิดอย่างนี้ว่า แม้จะพิจารณาโดยชาติกำเนิด บัดนี้
ตัวท่านก็มีเชื้อชาติกำเนิดต่ำช้า ท่านเกิดมาในราชวงศ์ของพระเจ้าโอกกา-
กะราชน ผู้สืบเชื้อสายมาแต่พระเจ้ามหาสมมตราช ไม่ขาดสาย เป็นนัสดา
ของพระเจ้าสุทโธทนะมหาราช และพระนางมัทมายา เป็นกนิษฐาของ
ท่านราหุลภัทร ตัวท่านชื่อว่าเป็นชินบุตรเห็นปานฉะนี้ ไม่ควรมัวเกียจ
คร้านอยู่ ดังนี้บ้าง

วริยสัมโพชฌงค์ ย่อมบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้พิจารณาเห็นความ
ยิ่งใหญ่ของเพื่อนพรหมจารีด้วยกันอย่างนี้ว่า พระสารีบุตรและพระโมค-
คัลลานะกัณฐะ พระมหาสาวกทั้ง ๘๐ องค์กัณฐะ ได้แห่ตลอดโลกุตตรธรรม

ด้วยความเพียรโดยแท้ ตัวท่านจักปฏิบัติไปตามมรรคาของเพื่อนพรหมจรรย์เหล่านี้ หรือจักไม่ปฏิบัติ ดังนี้บ้าง

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้ไม่คบบุคคลเกียจคร้าน ผู้สลัดทั้งความเพียรทั้งทางกายและทางใจ เป็นเหมือนงูเหลือมได้อาหารเต็มท้องแล้วก็นอนอืดอยู่บ้าง บังเกิดแก่โยคาวจรผู้คบหาบุคคลผู้มี ความเพียร ผู้มีใจมั่นคงอยู่บ้าง ผู้มีจิตน้าวไปน้อมไปโน้มไปเพื่อบังเกิด ความเพียรในอริยาบถทั้งหลาย เช่น ในขณะยืนและนั่งเป็นต้นบ้าง แต่โยคาวจรนั้นย่อมรู้อยู่ว่า การที่วิริยสัมโพชฌงค์ซึ่งบังเกิดแล้วอย่างนั้นนั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ ด้วยยอหัตตมรรค ดังนี้

[๔. ปัตติสัมโพชฌงค์]

การบังเกิดขึ้นของปัตติสัมโพชฌงค์ ย่อมมีได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งของปัตติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมทั้งหลายนั้น ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความบังเกิดขึ้นของปัตติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลาย ของปัตติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญบริบูรณ์ (ของปัตติสัมโพชฌงค์)” ดังนี้ ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งของปัตติสัมโพชฌงค์ในธรรมนั้น ก็คือ ปัตตินั้นเอง การทำในใจเพื่อบังเกิดขึ้นแห่งปัตติสัมโพชฌงค์นั้น เรียกว่า โยนิโสมนสิการ

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบังเกิดขึ้นของปัตติสัมโพชฌงค์ คือ พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ๑ ธรรมานุสสติ

ระลึกถึงพระธรรม ๑ สังฆานุสสติ ระลึกถึงพระสงฆ์ ๑ สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลของตน ๑ จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาค ๑ เทวตานุสสติ ระลึกถึงเทวดา ๑ อูปमानุสสติ ระลึกถึงความสงบ ๑ ไม่คบหาบุคคลผู้มัวหมอง ๑ คบหาบุคคลที่สนิทสนมกัน ๑ พิจารณาตูประสัจธรรม ซึ่งก่อให้เกิดความเลื่อมใส ๑ มีจิตแนบไปเนื่อง ๆ ในปิติสัมโพชฌณคณัน ๑

จริงอยู่ เมื่อโยคาวจรระลึกถึงพระพุทธรูปทั้งหลายอยู่ก็ดี ปิติสัมโพชฌณคณันจะเกิดขึ้นแม้ไปทั่วสกลกายตลอดจนให้เกิดอุปการสมาธิ เมื่อระลึกถึงพระธรรมคุณและพระสังฆคุณอยู่ก็ดี พิจารณาตูปริสัทธศีล ๔ ที่ตนรักษามามีให้ขาดตลอดกาลนานก็ดี แม้เป็นคฤหัสถ์พิจารณาตูปริสัทธศีล ๕ ศีล ๑๐ (ของตน) อยู่ก็ดี พิจารณาถึงจาคะ ว่าในสมัยมีทุกข์ภัยเป็นต้น เราก็ได้ถวายโภชนะอย่างประณีตแก่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เราได้ถวายทานถึงอย่างนี้ ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็พิจารณาถึงทานที่ตนถวายแล้วแก่ท่านผู้มีศีลทั้งหลายในกาลเช่นกล่าวนั้นอยู่ก็ดี เทวตาทั้งหลายประกอบด้วยคุณทั้งหลายเหล่าใดจึงบรรลุถึงความเป็นเทวดา พิจารณาถึงคุณทั้งหลายเห็นปาน (ดังคุณของเทวดา) นั้น ว่ามีอยู่ในตนก็ดี พิจารณาตูกิเลสทั้งหลายที่ข่มได้แล้วด้วยสมาบัติ (เป็นอุปสมะ) ว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านั้นไม่ก่อวนมาตลอดเวลา ๖๐ ปีบ้าง ๗๐ ปีบ้าง อยู่ก็ดี ไม่คบบุคคลผู้มัวหมอง เหมือนกับขี้ฝุ่นบนหลังฟ้า เพราะไม่มียางแห่งความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นบุคคลผู้มัวหมองอันบ่งให้เห็นได้ชัด ด้วยการกระทำอาการไม่เคารพในเมื่อเห็นพระเจดีย์ เห็นพระศรีมหาโพธิ์ และพบเห็นพระเถระก็ดี คบหาบุคคลผู้มีความสนิทสนมกันด้วยน้ำใจอ่อนโยน ผู้

มากด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นอยู่ก็ดี พิจารณา
ดูพระสูตรตันตระทั้งหลายที่ก่อให้เกิดความเลื่อมใส แสดงถึงคุณพระรัตนตรัย
อยู่ก็ดี มีจิตน้อมไป น้อมไป โน้มไป เพื่อให้ปัดตั้งอยู่เสมอในอริยาบ
ทั้งหลาย เช่นในขณะยืนและนั่งอยู่เป็นต้นก็ดี ปิตัมภโพชฌงค์ก็บังเกิดขึ้น
แต่โยคาวจรนั้นย่อมรู้ยู่ว่า การที่ปิตัมภโพชฌงค์ซึ่งบังเกิดขึ้นแล้วอย่าง
นั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ ด้วยพระอรหัตตมรรค ดังนี้

[๕. บัณฑิตสัมโพชฌงค์]

การบังเกิดขึ้นของบัณฑิตสัมโพชฌงค์ (สัมโพชฌงค์คือความสงบ)
ย่อมมีได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า ‘ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ความสงบกาย ความสงบจิต มีอยู่ การทำนุสการให้มาก
ในความสงบนั้น ข้อนั้นเป็นอาหาร เพื่อความบังเกิดขึ้นของบัณฑิต
สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลาย ของบัณฑิต
สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญบริบูรณ์ (ของบัณฑิต
สัมโพชฌงค์)’ ดังนี้^๑

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบังเกิด
ขึ้นของบัณฑิตสัมโพชฌงค์ คือ การบริโภคนิเวศนประณีต ๑ การอยู่เป็นสุข
ตามฤดูกาล ๑ การอยู่เป็นสุขในอริยาบ ๑ ความมีประโยชน์ยัสส ๑
การไม่คบหาบุคคลผู้มีความเดือดร้อนกระวนกระวาย ๑ การคบหาบุคคล
ผู้มียศสงบ ๑ มีจิตน้อมไปเนื่อง ๆ ในบัณฑิตสัมโพชฌงค์นั้น ๑

เพราะว่า เมื่อโยคาวจรบริโภคนิเวศนที่เป็นสปปายะอันประณีต
ละเอียดอ่อนกต เมื่อเป็นกาลในฤดูหนาวและฤดูร้อน เสพฤดูที่เป็นสปปายะ

และเมื่ออยู่ในอิริยาบถต่าง ๆ เช่น ยืนเป็นต้น เสพอิริยาบถที่เป็นสัปปายะ
อยู่ก็ดี บัณฑิตก็เกิดขึ้น แต่คำนี้ ท่านมิได้กล่าวหมายถึงบุคคลเชื้อชาติ
มหาบุรุษ ซึ่งสามารถอดทนได้ทุกฤดูกาลและทุกอิริยาบถ โยคาวจรผู้ใด
มีฤดูกาลและอิริยาบถเป็นสภาคะและวิสภาคะ เมื่อโยคาวจรนั้นแลละเว้น
ฤดูและอิริยาบถที่เป็นวิสภาคะเสีย เสพแต่ฤดูและอิริยาบถที่เป็นสภาคะก็ดี
บัณฑิตก็เกิดขึ้น การพิจารณาเห็นว่าตนเองและผู้อื่นต่างมีกรรมเป็น
ของตน ท่านเรียกว่า ประโยคมัธยัสถ์ บัณฑิตย่อมเกิดขึ้นด้วยประโยค
มัธยัสถ์นี้ บุคคลใดที่ยังเที่ยวเบียดเบียนสัตว์อื่นด้วยกอนดินและท่อนไม้
เป็นต้นอยู่ เมื่อโยคาวจรละเว้น (ไม่คบหา) บุคคลผู้มีกายเร่าร้อนกระวน
กระวายเห็นปานนั้นเสียก็ดี คบหาบุคคลผู้สรวลมือและเท้า ผู้มีกาย
สงบอยู่ก็ดี มีจิตน้าวไป น้อมไป โน้มไป เพื่อประโยชน์ในการบังเกิดขึ้น
แห่งบัณฑิตในอิริยาบถต่าง ๆ เช่นในขณะยืนและนั่งเป็นต้นก็ดี บัณฑิต
ก็บังเกิดขึ้น แต่ว่า โยคาวจรนั้นย่อมรู้อยู่ว่า การที่บัณฑิตสัมโพชฌงค์
ซึ่งบังเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ ด้วยอรรถ-
มรรค ดังนี้

[๖. สมาริสัมโพชฌงค์]

การบังเกิดขึ้นของสมาริสัมโพชฌงค์ ย่อมมิได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณนิมิตต์
อัปยัคคนิมิตต์ มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในสมณนิมิตต์และอัป-
ยัคคนิมิตต์นั้น ข้อนั้นเป็นอาหาร เพื่อความบังเกิดขึ้นของสมาริสัมโพชฌงค์
ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความมีมากขึ้น เพื่อแพร่หลายของสมาริสัมโพชฌงค์
ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญบริบูรณ์(ของสมาริสัมโพชฌงค์)” ดังนี้

ในคำว่า “สมณนิมิตต์ อภัยคณินิมิตต์” นั้น สมณะ ชื่อว่า สมณนิมิตต์ และที่ชื่อว่า อภัยคณินิมิตต์ เพราะอรรถว่าไม่พึงชาน

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ เป็นไปเพื่อความบังเกิดขึ้นของสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ การทำวัตถุให้หมดจดแจ่มใส ๑ การปรบอินทรีย์ให้เสมอกัน ๑ ความฉลาดในนิมิตต์ ๑ การระครองจิตในบางสมัย ๑ การข่มจิตในบางสมัย ๑ การทำจิตให้ร่าเริงในบางสมัย ๑ ความวางเฉยในบางสมัย ๑ การไม่คบหาบุคคลผู้ไม่มีจิตเป็นสมาธิ ๑ การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ ๑ พิจารณาฉานและวิโมกข์ ๑ การน้อมจิตไปเนื่อง ๆ ในสมาธิสัมโพชฌงค์ ๑

ในธรรม ๑๑ ประการนั้น การทำวัตถุให้หมดจดแจ่มใส กับ การปรบอินทรีย์ให้เสมอกัน พึงเข้าใจโดยนัยดังกล่าวมาแล้ว

ความเป็นผู้ฉลาดในการเรียนกสิณนิมิตต์ เรียกว่า ความฉลาดในนิมิตต์ ที่ว่า การระครองจิตในบางสมัย อธิบายว่า ในสมัยใด จิตหลุดด้วยการเป็นผู้มีความเพียรย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น ในสมัยนั้นควรมีการระครองจิตนั้นไว้โดยให้ตั้งมั่นอยู่ ในธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ในวิริยสัมโพชฌงค์ และในปิตติสัมโพชฌงค์ ที่ว่า การข่มจิตในบางสมัย อธิบายว่า ในสมัยใด จิตฟุ้งชานด้วยการทำความเพียรเกินไปเป็นต้น ในสมัยนั้นก็ควรข่มจิตนั้นไว้โดยให้ตั้งมั่นอยู่ในปัสนัทธิสัมโพชฌงค์ ในสมาธิสัมโพชฌงค์ และในอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่ว่า การทำจิตให้ร่าเริงในบางสมัย อธิบายว่า ในสมัยใด จิตไม่มีความอบอุ่น เพราะประโยคทางปัญญาอ่อนไป หรือเพราะไม่บรรลुสุขในทางสงบ ในสมัยนั้น โยคาวจรจะทำจิตให้เศร้าสลดด้วยการพิจารณาวัตถุแห่งความสังเวช ๘ ประการ

ที่เรียกว่า วัตถุแห่งความสังเวช ๘ ประการ คือ ชาติ—ความเกิด
ชรา—ความแก่ พยาธิ—ความป่วยไข้ มรณะ—ความตาย เป็น ๔ ทั้งทุกข์
ในอภยด้วยเป็น ๕ ทุกข์มีวิภวภูติในอดีตเป็นมูล ๑ ทุกข์มีวิภวภูติในอนาคต
เป็นมูล ๑ ทุกข์เกิดแต่การแสวงหาอาหารในปัจจุบันเป็นมูล ๑

และทำให้เกิดความเลื่อมใสด้วยการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย นี้
เรียกว่า การทำจิตให้ร่าเริงในบางสมัย

ที่ว่า การวางเฉยในบางสมัย อธิบายว่า ในสมัยใด จิตอาศัยการ
ปฏิบัติโดยชอบ ไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ไร้ความอบอุ่น เป็นไปสม่า
เสมอในอารมณ์ ดำเนินไปตามวิถีแห่งสมถะ ในสมัยนั้น โยคาวจรไม่
ต้องชวนช่วยในการประคอง หรือข่ม หรือทำจิตให้ร่าเริง เหมือนสารถิ
เมื่อมาถึงหลายวังไปสม่าเสมอกันดี ก็ไม่ต้องชวนช่วย นี่ท่านเรียกว่า
การวางเฉยในบางสมัย

ที่ว่า การไม่คบหาบุคคลผู้ไม่มีจิตเป็นสมาธิ หมายความว่า เว้น
ห่างไกลบุคคลทั้งหลาย ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ผู้ไม่บรรลุปุจฉาสมาธิหรืออัปปนา
สมาธิ

ที่ว่า การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ หมายความว่า เสพ คือ
คบหา คือ อยู่ใกล้ชิด บุคคลทั้งหลาย ผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิหรือ
อัปปนาสมาธิ

ที่ว่า มีจิตโน้มไปเนื่อง ๆ ในสมาธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า
ความเป็นผู้มีจิตโน้มไป โน้มไป โน้มไป เพื่อให้เกิดสมาธิขึ้นโดยเฉพาะ
ในอริยาบถทั้งหลาย มียืนและนั่ง เป็นต้น

เพราะว่า สมาริสัมโพชฌงค์นั้นย่อมบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้ปฏิบัติ ดังกล่าวนั้น แต่โยคาวรนั้นย่อมรู้อยู่ว่า การที่สมาริสัมโพชฌงค์ซึ่งบังเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ ด้วยอรรถตมรรค ดังนี้

[๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์]

การบังเกิดขึ้นของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมมีได้ด้วยอาการ (ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้) อย่างนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมทั้งหลายนั้น ข้อนั้นเป็นอาหารเพื่อความบังเกิดขึ้นของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความมีมากขึ้น เพื่อความแพร่หลายของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไปเพื่อความเจริญบริบูรณ์ (ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์)”^๑ ดังนี้ ที่ว่า ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น คืออุเบกขา นั้นเอง

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ความเป็นกลางในสัตว์ ๑ ความเป็นกลางในสังขาร ๑ การไม่คบหาบุคคลที่รักที่หวงแหนสัตว์และสังขาร ๑ การคบหาบุคคลที่มีความเป็นกลางในสัตว์และสังขาร ๑ การน้อมจิตไปเนื่อง ๆ ในอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นั้น ๑

ในธรรมทั้งหลาย ๕ ประการนั้น โยคาวจรย่อมทำความเป็นกลางในสัตว์ให้เกิดขึ้นได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณาเห็นความที่

สัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเอง อย่างนี้ว่า ตัวท่านมาด้วยกรรมของตน แล้วจักไปด้วยกรรมของตนเอง ถึงแม้บุคคลผู้หนึ่งก็มาด้วยกรรมของตน แล้วจักไปด้วยกรรมของตน ท่านจะรักใคร่ ? ดังนี้ อย่าง ๑ ด้วยการพิจารณาเห็นความไม่มีสัตว์อย่างนี้ว่า ที่ว่าสัตว์นั้นนะ ว่าโดยปรมาตม์แล้ว หามิได้ ท่านนั้นยังจะรักใคร่อยู่เล่า ? ดังนี้ อย่าง ๑

โยคาวจรย่อมทำความเป็นกลางในสังขารให้เกิดขึ้นได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณาถึงความไม่มีเจ้าของอย่างนี้ว่า จีวรนี้ จะเปลี่ยนสีและเข้าถึงความเก่าคร่ำคร่าโดยลำดับ แล้วจักเป็นผ้าสำหรับเช็ดเท้า แล้วก็จักถูกเปียทั้งไปด้วยปลายไม้เท้า แต่ถ้าเจ้าของของจีวรนั้นมี เขาก็จะมีให้จีวรนั้นพินาศไปอย่างนั้น ดังนี้ อย่าง ๑ ด้วยการพิจารณาเห็นว่า เป็นของมีอยู่ชั่วครู่ชั่วขณะอย่างนี้ว่า จีวรนี้เป็นของอยู่ได้ไม่นาน อยู่ได้เพียงชั่วครู่ชั่วขณะเท่านั้น ดังนี้ อย่าง ๑ และเกี่ยวกับจีวร ฉันทะ เกี่ยวกับปัจจัยทั้งหลายมีบาตรเป็นต้น ก็พึงประกอบความ ฉันทะ

ในคำว่า การไม่คบหาบุคคลที่รักที่หวงแหนสัตว์และสังขาร นั้น มีอธิบายว่า บุคคลใด ที่เป็นภุชสะก็ตาม ย่อมรักใคร่บุตถุทธาเป็นต้น ของตน หรือเป็นบรรพชิตก็ตาม ย่อมรักใคร่อันเดวสิก สัทธวิหริกและ ผู้ร่วมพระอุปัชฌายะเป็นต้นของตน ย่อมทำการงานเป็นต้นว่า โกงหน้ะ เย็บปะ ซักจีวรย้อมจีวรและรมบาตร ด้วยมือของตนเองแทนบุคคลเหล่านั้น ไม่เห็นเพียงครู่เดียว ก็ถามหาว่า สามเณรรูปโน้นไปไหน ? ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน ? มองดูข้างโน้นข้างนี้ เหมือนเนื้อผู้มีดวงตากลับกลอก เมื่อคนอื่นขอร้องว่า โปรดส่งสามเณรหรือภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปช่วยโกน ศีรษะเป็นต้นสักชั่วครู่เถิด ก็กล่าวตอบไปว่า แม้แต่พวกเราเองยังไม่ใช้เขา

ทำงานให้แก่นั่น แล้วพวกท่านยังจักเอาเขาไปให้ลำบากอีก แล้วไม่ยอมให้ไป บุคคลผู้นี้เรียกว่า ผู้รักและห่วงแหนสัตว์ ส่วนบุคคลใดรักและห่วงแหนสิ่งของมีบาตร จีวร ถาด และไม้เท้าเป็นต้น ไม่ให้คนอื่นถูกต้อง แม้ด้วยมือ เขาออกปากยืมเพียงชั่วคราว ก็พูดว่า แม้เราเองก็รักของสิ่งนี้ ไม่ใช้สรวาย จักให้แก่ท่านทั้งหลายได้อย่างไร? บุคคลผู้นี้ เรียกว่า ผู้รักและห่วงแหนสังขาร แต่ว่า บุคคลใดมีตนเป็นกลางวางเฉยในวัตถุ(สัตว์และสังขาร) แม้ทั้งสองเหล่านั้น บุคคลผู้นี้ เรียกว่า ผู้เป็นกลางในสัตว์และสังขาร

อุเบกขาสัมโพชฌงค์^๕ จะบังเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้เว้นเสียซึ่งบุคคลที่รักที่ห่วงแหนสัตว์และสังขารเห็นปานฉะนี้ ได้ทางไกลบ้าง ผู้คบหาบุคคลผู้มีความเป็นกลางในสัตว์และสังขารบ้าง ผู้มีจิตนำเข้าไป น้อมไป โน้มไป เพื่อความบังเกิดขึ้นของอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นในอริยาบถทั้งหลายมียืนและนั่งเป็นต้นบ้าง แต่โยคาวจรนี้ย่อมรู้อยู่ว่า การที่อุเบกขาสัมโพชฌงค์ซึ่งเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น จะมีความเจริญบริบูรณ์อยู่ได้ ด้วยอรหัตตมรรค^๕ ดังนี้

คำว่า “อติ อหุเมตฺตํ วา.....” อธิบายความว่า ภิกษุกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของตน หรือกำหนดสัมโพชฌงค์ ๗ ของบุคคลอื่น หรือว่ากำหนดของตนในบางเวลา หรือกำหนดของบุคคลอื่นในบางเวลา แล้วเฝ้าตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่อย่างนี้^๕

ส่วนการเกิดขึ้นและการดับไปในธรรมทั้งหลายนี้ พึงเข้าใจโดย การเกิดและการดับของสัมโพชฌงค์ทั้งหลาย คำนอกจากนี้ก็มียังดังกล่าว

แล้วนั้นแล

แน่ละ ในที่นี้ พึงประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า สติผู้กำหนด
โพชฌงค์ เป็นทุกขสัจจ์ ดังนี้ แล้วพึงเข้าใจมุขแห่งวิธีนำออกจากทุกข์ของ
ภิกษุผู้กำหนดโพชฌงค์ เช่นเดียวกัน คำนอกนั้นก็เหมือนกันเช่นนั้น
นั้นแล ด้วยประการฉะนี้

หมวดโพชฌงค์

จบ

[๒๑. สัจจบัพพะ—หมวด (อริย) สัจจะ]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกธัมมานุสัสสนาด้วยโพชฌงค์
๗ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงมีพระพุทธรประสงค์จะทรงจำแนกโดยสัจจะ ๔
จึงทรงมีพระดำรัสว่า “ปุณ จ ปริ—และยังมีวิธีอื่นอีก” ดังนี้ เป็นต้น

ในสัจจะ ๔ นั้น คำว่า “อิทํ ทุกฺขนฺตํ ยถากฺกุตํ ปชานาตี—ภิกษุ
.....กำหนดรู้ตามเป็นจริงว่า นี้นี้ทุกข์” นั้น อธิบายว่า นอกจากตัณหา
แล้ว ภิกษุก็กำหนดรู้ธรรมที่เป็นไปในภูมิทั้งสาม โดยสภาพตามเป็นจริงว่า
“นี้นี้ทุกข์” แต่กำหนดรู้ตัณหาเบื้องต้นเป็นที่เกิด คือเป็นที่ตั้งขึ้น ของทุกข์
นั้นนั้นแลว่า “นี้ คือที่ก่อกើขึ้นแห่งทุกข์” กำหนดรู้นิพพานอันไม่เป็นที่
เป็นไปของทุกข์และที่ก่อกើขึ้นของทุกข์ ทั้งสองว่า “นี้ คือความดับทุกข์”
กำหนดรู้อริยมรรคเป็นเครื่องกำหนดรู้ทุกข์ เป็นเครื่องละสมุทัย เป็น
เครื่องทำให้เห็นแจ้งนิโรธว่า “นี้ คือ ปฏิปทาดำเนินไปสู่ความดับทุกข์”
โดยสภาพตามเป็นจริง

กล่าวว่าด้วยอริยสัจจ์ นอกไปจากนี้ ได้กล่าวไว้แล้วโดยพิสดารใน คัมภีร์วิสุทธิมคค์นั้นแล

คำว่า “อิติ อชฺฐตฺตํ วา.....” อธิบายความว่า ภิกษุกำหนด สัจจะ ๔ ของตน หรือกำหนดสัจจะ ๔ ของคนอื่น หรือว่ากำหนดสัจจะ ๔ ของตนในบางเวลา หรือกำหนดสัจจะ ๔ ของคนอื่นในบางเวลา แล้วเพื่ตาม ธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่อย่างนี้ ส่วนการเกิดขึ้นและการดับไปในธรรม ทั้งหลายนี้ พึงเข้าใจด้วยการเกิดขึ้นและดับไปของสัจจะ ๔ โดยสภาพตาม เป็นจริง คำนอกไปจากนี้ก็มิใช่นัยดังกล่าวแล้วนั้นแล

และ ในที่นี้ พึงประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า สติผู้กำหนด สัจจะ ๔ เป็นทุกขสัจจ์ ดังนี้ แล้วพึงเข้าใจมุ่งแห่งวิธีนำออกจากทุกข์ของ ภิกษุผู้กำหนดสัจจะ เช่นเดียวกัน คำนอกนี้ก็เหมือนกันเช่นนั้นนั้นแล ด้วยประการฉะนี้

หมวด (อริย) สัจจ์

จบ

กัมมฏฐาน ๒๑

ด้วยพระพุทธวาทะดังกล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัส กัมมฏฐานไว้แล้ว ๒๑ กัมมฏฐาน ดังนี้ คือ:-

๑. การกล่าวแก่ “จตุสัจจบัพพ ทือหมวด (อริย) สัจจ์ ๔” ในคัมภีร์ปปัญจสูทนี ปฐมภาค มีดังกล่าวมานี้ เพราะเป็นการกล่าวแก่ความตามพระบาลี สติบัญญัติ-สูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณฺณาสก แต่ในคัมภีร์สังคัลลวาลินี ทุตยภาค ตั้งแต่หน้า ๔๒๗-๔๓๘ ซึ่งเป็นการกล่าวแก่ความตามพระบาลี มหาสติบัญญัติ-สูตร ได้กล่าวขึ้นต้นต่อไปอีกว่า ปททาสเน ปน วสา ตามนิตเทสในคัมภีร์นั้นด้วย ผู้ต้องการทราบ โปรดดูในคัมภีร์สังคัลลวาลินี และดู พระสติบัญญัติสูตร ต่าง ส่วนวน ในภาคผนวก ห้ายเล่มนี้

อานาปานะ	๑
อิริยาบถสี่	๑
สัมปชัญญะสี่	๑
อาการ ๓๒	๑
กำหนดธาตุสี่	๑
ป้าช้า	๙
เวทนานุปัสนา	๑
จิตตานุปัสนา	๑
กำหนดนิเวรณ	๑
กำหนดขันธ	๑
กำหนดอายตนะ	๑
กำหนดโพชฌงค์	๑
กำหนดสัจจะ	๑

ในกัมมัญฐาน ๒๑ นั้น อานาปานะกับอาการ ๓๒ และ ป้าช้า ๙ รวม ๑๑ เป็นอัปนากัมมัญฐาน แต่พระมหาสิวลเถระ ผู้สวดคัมภีร์ทีฆนิกาย ท่านกล่าวว่า ป้าช้า ๙ ทรงตรัสไว้ด้วยการตามดูโทษ (เป็นเพียงอุปจารกัมมัญฐาน) เพราะฉะนั้น ตามมติของท่านมหาสิวลเถระ อัปนากัมมัญฐาน ก็มีเพียง ๒ เท่านั้น (คืออานาปานะและอาการ ๓๒) นอกนั้นเป็นอุปจารกัมมัญฐานทั้งหมด

อภินิเวสในกัมมัญฐาน

แต่ อภินิเวส (คือการยึดมั่น) จะเกิดในกัมมัญฐานเหล่านั้นทั้งหมดหรือไม่เกิด ?

ไม่เกิด, เพราะว่า อภินิเวสจะไม่เกิดใน (หมวด) อิริยาบถ ในสัมปชัญญะ ในนิวรณ์ และในสัมโพชฌงค์ (แต่) เกิดในกัมมัญฐานนอกนั้น

แต่ท่านมหาสิทธะเถระกล่าวว่า แม้ในกัมมัญฐานเหล่านี้ อภินิเวสก็เกิด เพราะว่า โยคาวจรนี้จะกำหนดอยู่อย่างนี้ว่า อิริยาบถ ๔ ของเรามีอยู่ หรือไม่มีหนอ? สัมปชัญญะ ๔ ของเรามีอยู่ หรือไม่มีหนอ? นิวรณ์ ๕ ของเรามีอยู่ หรือไม่มีหนอ? โพชฌงค์ ๗ ของเรามีอยู่ หรือไม่มีหนอ? เพราะฉะนั้น อภินิเวสย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกัมมัญฐาน

[อานิสงส์ท่ายพระสูตร]

คำว่า “โย หิ โภจิ ภิกขเว.....เอว” ภาเวยุ — ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้หนึ่งผู้ใดเจริญ (สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้) ดังกล่าวนั้น อธิบายว่า ภิกษุ หรือภิกษุณี หรืออุบาสก หรืออุบาสิกา คนหนึ่งคนใด พึงเจริญ สติปัฏฐาน ๔ เหล่านี้ โดยลำดับแห่งภาวนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้แล้วแต่ต้น

คำว่า “ปาฎิโกขี” แปลว่า พึงหวังได้ ก็ว่า พึงปรารถนาได้ อธิบายว่า เป็นอย่างนั้นแน่นอน

คำว่า “อณฺเฎา” หมายถึง พระอรหัตต์

คำว่า “สตี ว อูปาทิเสเส” แปลว่า หรือว่า เมื่ออุปาทิ (อุปาทานันธ์) ยังมีเหลืออยู่ คือ ไม่หมดสิ้นไป คำว่า “อนาคามีตา” แปลว่า ความเป็นพระอนาคามี

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงภาวะที่พระศาสนาเป็นที่นำออกจากทุกข์ โดยกำหนดเวลา ๗ ปี อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงถึง

กำหนดเวลา (ต่อไป) อีกว่า แม้น้อยกว่า ๗ ปีนี้ก็ได้ จึงตรัสว่า “ติฏฐินตุ ภิกขเว สตฺถ วสุธานี — ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย ๗ ปีจงยกไว้” ดังนี้ เป็นต้น
 อนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสแม่ทั้งหมดที่ทรงตรัส (ตั้งแต่ ๗ ปีลงมาจนถึง ๗ วัน) นี้ ทรงกำหนดไว้สำหรับเวไนยบุคคลระดับปานกลาง แต่ที่ทรงหมายถึงบุคคลผู้มีปัญญาแก่กล้า ได้ตรัสไว้ว่า

บุคคลที่ตรัสสอนตอนเช้า จักบรรลุธรรมวิเศษ
 ตอนเย็น บุคคลที่ตรัสสอนตอนเย็น จักบรรลุ
 ธรรมวิเศษในตอนเช้า ดังนี้^๑

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงชี้ให้เห็นว่า “ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ศาสนาของตถาคตเป็นนินยานิกะ (คือ นำออกไปจากทุกข์) อย่างนี้” ด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อจะทรงสรวมเทศนาที่ทรงแสดงนั้น ด้วยมงกุฏ คือ พระอรหัตต์ ใน(กัมมฏ) ฐานทั้ง ๒๑ จึงตรัสว่า “ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้ เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความเศร้าครวญ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุฐานะ (คือ อริยมรรค) เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน นี่คือ สติปัฏฐาน ๔ คำซึ่งตถาคตกล่าวไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้” ได้กล่าวเพราะอาศัย (อานิสส) นี้^๒ ดังนี้

ค่านอกนั้น มีเนื้อความง่าย ๆ ด้วยประการฉะนี้แล

จบอรรถกถาสติปัฏฐานสูตร^๒

๑. กำหนดเวลาทั้งกล่าวนี้ มีในพระสูตรอื่น ๆ เช่น โพธิราชกุมารสูตร, ม.ม. ๑๓/๔๗๔ เป็นต้น ด้วย
๒. ในสมัยลลวาลินี, ทศยภาค. น. ๕๔๐ มีเพิ่มเติมว่า “เทศนาปริโยสานะ ปน ตีสภิกขุณาสสุธานี อรหตเต ปติฏฐหิสูติ — ก็แลในเวลาจบพระธรรมเทศนา พระภิกษุ ๓๐,๐๐๐ รูป ตั้งอยู่ในพระอรหัตต์” ดังนี้

ภาคผนวก

เรื่อง

พระสติปัฏฐานสูตร ต่างสำนวน^(๑)

พุทธศาสนิกชน ผู้เรียนรู้พระสติปัฏฐานสูตร มักเข้าใจและรู้จักกันแต่ มหาสติปัฏฐานสูตร เพราะส่วนมากคงจะรู้จักมหาสติปัฏฐานสูตรในหนังสือสวดมนต์ เช่น หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ซึ่งในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงนั้น ดูเหมือนว่า จะทรงระบุถึงแต่มหาสติปัฏฐานสูตร พระสูตรเดียว เพราะทรงอธิบายไว้ว่า “จะแสดง มหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งพระภิกษุทั้งหลาย บางหมู่ได้เล่านับจำทรงไว้ แลรักษาไว้ด้วยสวดคณสาชยานั้น ลงพิมพ์ไว้ ท่านผู้ปรารถนาจะเล่านับจำทรงจะได้ดูอ่านเล่านับจำทรงตามผาสก ก็แลมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งท่านคัไว้เป็นฉบับได้เล่านับต่อ ๆ มานั้น จะเหมือนกันเป็นแบบเดียวกับ มหาสติปัฏฐานสูตร ที่ท่านตั้งไว้ ในมูลปริยาवरค ในมูลปณาสก ในพระคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ก็ไม่เหมือน จะเหมือนกันเป็นแบบเดียวกับ มหาสติปัฏฐานสูตร ในมหารค ในพระคัมภีร์ทิมนิกาย ก็ไม่เหมือน พิจารณาเห็นว่า พระมหาสติปัฏฐานสูตรซึ่งคัไว้เล่านับนี้ ท่านผู้ฉลาดในพระสูตรและพระอภิธรรม คัดบทพหุญชนะที่พร้อมมาแต่พระสูตรและพระอภิธรรมไว้ให้บริบูรณ์ เป็นสูตรพิเศษสูตรหนึ่ง ฉะนี้”

ความจริง สติปัฏฐานสูตรในพระคัมภีร์ทั้งสองนั้น เรียกชื่อไว้ต่างกันและมีนิเทศบางตอนต่างกัน แต่หาได้ทราบกันไม่ว่า สติปัฏฐานสูตร

๑. ตู-พระสติปัฏฐานสูตร ต่างสำนวน ในหน้า (๑๙) ข้างต้นด้วย

นั้น อย่างน้อยก็มีอยู่ ๒ ส่วนวน กล่าวคือ มหาสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์
 ที่มณิกาย มหาวัคค (พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่ม ๑๐) เรียกไว้ว่า
 “มหาสติปัฏฐานสูตร” ส่วนในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก
 (พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่ม ๑๒) เรียกไว้ว่า “สติปัฏฐานสูตร”
 และตอนที่แตกต่างกันนั้น อยู่ใน “สัจจบพพ์” คือ หมวดว่าด้วย
 (อริย)สัจจะ ๔ ในพระสติปัฏฐานสูตร ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก
 ซึ่งท่านกล่าวไว้เพียงว่า “ปุณ จ’ ปรี ภิกขเว ภิกขุ ฐมฺเมสุ
 ฐมฺมานุปสฺสํ วิหริ จตุสฺ อริยสขฺเจสฺส กถณฺจ ภิกขเว ภิกขุ
 ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสํ วิหริ จตุสฺ อริยสขฺเจสฺส ? อีธ ภิกขเว
 ภิกขุ อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ ทุกฺขสมุทฺโตติ ยถาภูตํ
 ปชานาติ. อยํ ทุกฺขนิโรธติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี
 ปฏิปทาติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อิติ อชฺชตฺตํ วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสํ
 วิหริ, พหิทฺธา วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสํ วิหริ, อชฺชตฺตพหิทฺธา
 วา ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสํ วิหริ. สมุทฺทยฐมฺมานุปสฺสํ วา ฐมฺเมสุ
 วิหริ, วยฐมฺมานุปสฺสํ วา ฐมฺเมสุ วิหริ, สมุทฺทยวยฐมฺมานุปสฺสํ
 วา ฐมฺเมสุ วิหริ. อตฺถิ ฐมฺมาติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิจฺฉา
 โหติ ยาวเทว ฅาณมตฺตตฺตา ย ปฏิสฺสตีมตฺตตฺตา ย. อนิสฺสโต จ วิหริ,
 น จ กิณฺจ โสเก อุปาทิยติ. เอวมุเป โข ภิกขเว ภิกขุ ฐมฺเมสุ
 ฐมฺมานุปสฺสํ วิหริ จตุสฺ อริยสขฺเจสฺส. ฯ สัจจบพพ์ ฯ ปจฺจ
 ภาณวาโร.” แล้วก็บอกอานิสงส์เลยว่า “โย หิ โภจิ ภิกขเว อิม

จตุตถาโร สติปัญญาเน เอว ภาเวยฺย สตุต วสุสาเน, ตสฺส
ทฺวินัน ullanā oḷḷatvā ullā paṇḍitgāṃ tīṇḍhāva tmmā oḷḷā,
สตี วา อุปาทิสเส อนาคามิตา ฯลฯ” สติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์
มัชฌิมนิกาย (Vol. I) ฉบับพิมพ์ของ Pāli Text Society กิตติ ฉบับพิมพ์
อักษรสิงห์ของลัทธิกิตติ จบลงดังกล่าวนี้

ส่วนมหาสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มทวักค ฉบับพิมพ์
อักษรไทย ของมหาวิทยาลัย กิตติ ฉบับพิมพ์อักษรพม่า ครั้ง
จัดฐสงคายนาของสหภาพพม่ากิตติ เมื่อมาถึง สัจจบัพพะ ว่า “อิธ
ภิกขเว ภิกขุ อิหํ ทุกขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อयํ ทุกขสมุทโยติ
ยถาภูตํ ปชานาติ. อयํ ทุกขนิโรธติ ยถาภูตํ ปชานาติ. อयํ
ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตํ ปชานาติ.” ดังนี้แล้ว ตั้ง
อุทเทสขึ้นอีกว่า “กตมญฺจ ภิกขเว ทุกขํ อริยสัจจํ ?” แล้ว
แสดงนิทเทสว่า “ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณเมวํ ทุกฺขํ
โสภปริเทเวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาสาปิ ทุกฺขา อปปีเยหิ สมุปโยโคปิ
ทุกฺโข ปีเยหิ วิปฺปโยโคปิ ทุกฺโข ยมฺปิ จณฺณํ ลภติ ตมฺปิ ทุกฺขํ
สงฺขิตฺเตน ปณฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา” แล้วยกอุทเทสขึ้นตั้งอีกว่า
“กตมา จ ภิกขเว ชาติ?” แล้วแสดงนิทเทสต่อไปอีกว่า “ยา
เตสํ เตสํ สตุตฺตานํ ตมฺหิ สตุตฺตนิกาเย ชาติ สณฺหาติ โอภกฺกนฺติ
นิพฺพตฺติ อภินิพฺพตฺติ จนฺธานํ ปาตุภาโว อายตฺตานํ ปฏิลาโก
อयํ วุจฺจติ ภิกขเว ชาติ” ฯลฯ (โปรดดูรายละเอียดในมหาสติ-
ปัฏฐานสูตร ในหนังสือสวดมนต์ ก็ได้)

เข้าใจว่า ด้วยอิทธิพลของมหาสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย และโดยเฉพาะของไทย เข้าใจว่า ด้วยความนิยมแพร่หลายของมหาสติปัฏฐานสูตร ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงด้วย ซึ่งบรรดาพุทธศาสนิก รู้จักกันดี โดยเฉพาะคณะสงฆ์ จึงทำให้พระเถระผู้ชำระคัมภีร์พระไตรปิฎก ยกขึ้นสู่ฉบับอักษรพิมพ์ คัดเอาความตอนเป็นนิเทศแห่งอริยสัจจ์ จากมหาสติปัฏฐานสูตร ในพระคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวคค หรือในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง นำไปลงไว้เต็มรูปใน สัจจบัพพะ ในสติปัฏฐานสูตร พระสูตรที่ ๑๐ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก (พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ เล่ม ๑๒) ด้วย จึงทำให้ สติปัฏฐานสูตร ในมัชฌิมนิกาย กลายเป็น มหาสติปัฏฐานสูตร ไปด้วย ซึ่งตามที่ปรากฏโดยหลักฐานที่แท้จริงแล้ว ความตั้งแต่ “กตมญจ ภิกขเว ทุกฺขํ อริยสัจจํ?” เป็นต้นไป ใน สัจจบัพพะ ในสติปัฏฐานสูตร ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกนั้น ต้องไม่เคยมีอยู่ก่อน และที่เกิดขึ้นก็ต้องมีผู้นำมาลงเพิ่มเติมไว้ในภายหลัง เพราะเห็นได้ว่า ใน สัจจบัพพะ ในสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย (พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ) มี “อิติ อชฺชตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสํ วิหริตี ฯลฯ น จ ภิกฺขเว โลเก อุปาทิยตี. เอวเมว ปิ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสํ วิหริตี จตุสุ อริยสัจฺเจสุ” ซ้ำกันถึง ๒ ครั้ง^{๕๑} ทั้งรอยไว้ให้เราทราบได้ ว่าเป็นการเติมขึ้นภายหลัง

๑. แต่ในสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ฉบับของพม่ากัถี และ ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงกัถี มี “อิติ อชฺชตฺตํ วา ฯลฯ ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสํ วิหริตี” ในสัจจบัพพะ เพียงครั้งเดียว แต่ฉบับพิมพ์อักษรพม่า พลอยเรียกสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกายว่า มหาสติปัฏฐานสูตร ไปด้วย

หลัง ดังนี้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ในคัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถ-
 กถาของคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ตอนกล่าวแก้สติปัฏฐานสูตร ก็มีได้กล่าวแก้
 นิทเทสแห่งอริยสัจจ์ไว้ เพราะไม่มีบาลีในพระสูตรนั้น แต่ในคัมภีร์
 สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาของคัมภีร์ทีฆนิกาย มีกล่าวแก้ต่อนิททเทสแห่ง
 อริยสัจจ์ ตามความในบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร

ด้วยเหตุผลและหลักฐานดังกล่าวนี้ สติปัฏฐาน ตามความใน
 พระบาลี จึงมีอยู่หลายสำนวนด้วยกัน เป็นต้นว่า

๑. มหาสติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวัคค และ
 ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)
 ทรงรวบรวม

๒. สติปัฏฐานสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปธานสก

๓. สติปัฏฐานวิภังค์ ในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ พระอภิธัมมปิฎก

๔. สติปัฏฐานสังยุตต์ ในสังยุตตนิกาย มหาวารวัคค

๕. สติปัฏฐานปาฐ ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง

ทุกสำนวนกล่าวด้วยสติปัฏฐาน ๔ ทั้งนี้ สำนวนที่พิสดารที่สุด
 คือ มหาสติปัฏฐานสูตร หมายเลข ๑ รองลงมาก็หมายเลข ๒ และที่ย่อที่สุด
 คือ สติปัฏฐานปาฐ หมายเลข ๕

พิจารณาตามเนื้อเรื่อง จะเห็นความเป็นมาของ สติปัฏฐาน
 ได้ว่า มหาสติปัฏฐานสูตร และ สติปัฏฐานสูตร (๑ และ ๒) นั้น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธรูปประสงค์ตรัสแก่ชนชาวกรุงโดยตรง ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเล็งเห็นว่า ชนชาวกรุงนั้นเป็นผู้สามารถในการรองรับพระธรรมเทศนาที่ลึกซึ้งได้ จึงทรงตรัสสติปัฏฐานสูตร ซึ่งมีอรรถอันลึกซึ้งนี้ ทรงบรรจุก็มีฐานใน ๒๑ ฐานลงไว้ในพระอรรถ” ทรงตรัสสติปัฏฐานวิภังค (หมายเลข ๓) แก่ทวยเทพ มีพระพุทธรูปมารดาเป็นประมุข ณ สวรรค์ชั้นดวงดึงส์ ในคราวเสด็จขึ้นไปทรงแสดงธรรมตลอดพรรษา ณ ที่นั้น และทรงตรัสสติปัฏฐานต่างสำนวนในโอกาสต่าง ๆ แก่พระภิกษุบ้าง แก่พราหมณ์บ้าง พระเถระแสดงแก่คหบดีบ้าง ตามที่พระสังคหะจารย์รวบรวมไว้ ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (หมายเลข ๔) ส่วน สติปัฏฐานปาฐ (หมายเลข ๕) สำหรับพระภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา สวดสาธยายตามกาลเวลา